

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૧૨૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કુળો કિનારે

વિષય ૮ - ૩

રસિક નવલકથા માળા પુસ્તક ૨૨મું.

કાળને કિનારે

: : લ જ ના ર : :
નાગરદાસ ઇ. પટેલ
: : મ લા ડ : :

: : અ કા શ ક : :
પુંજલાલ ભગવાન પારેખ
: : વઢવાણ સીટી : :

અઢી રૂપીઆ

આજ્ઞાત ૧ લી

સંવત : ૧૯૮૬

સેન : ૧૯૩૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૯૨૨

*

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય રાણપુરમાં :

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠે

: : અધ્યુ : :

પ રિ ચ ય

*

“એ કે વાર વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી પુરૂ કર્યા સિવાય પુસ્તક બાબુએ સુકવાનું મન ન થાય એવાં ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓનાં પુસ્તકોમાં જયતે અત્યાર સુધીમાં સ્થાન મેળવ્યું છે. આ પછુ એના પશકમણું પુસ્તક છે.

વસ્તુ માટે સર કૌનન ડૉઈલિંગ નજી સ્વીકારે છું.

મ લા ૩
૧: ૨: ૩૦

નાગરદાસ ઇ. પટેલ

અ નુ ક મ

*

ખંડ : ૧ : ખૂન : પણ કોનું? . . ૧

ચેતવણી ૧

ભેજની કિંમત ૧૩

રંગભુવન ૨૬

અંધકાર ૩૯

ભેદ ૫૫

ઉપા ૭૨

પ્રકાશ ૮૯

ખંડ : ૨ : કાળને કિનારે . . ૧૦૯

સુસાક્ષર ૧૦૯

સર્વાધિકારી ૧૨૧

ખંધુ મંડળ ૧૩૭

કાળી ખીણ ૧૫૬

ભયનાં વાદળ ૧૬૯

વરસાદ ૧૮૫

ઉઘાડ ૧૯૯

છેવટ ૨૧૩

*

કાળને ડિનારે

: : પ્રથમખંડ : :

ખૂન : પશુ કૌતું ?

ચે ત વણી

‘હું ધારૂં છું કે—’ મહેં કહ્યું.

‘એમ જ કરવું જોઈએ.’ જાયતે વચ્ચે જ કહ્યું.

મહારા વિચારમાં કે બોલવામાં આમ એકાએક જાયતે શા માટે અંતરાય નાખ્યો એ મહેને સમજાયું નહિ.

‘કેમ જયંત, શું છે ?’ મહેં પૂછ્યું.

પશુ મહેને જવાબ આપવાને બદલે એતો એના વિચારમાં જ મશગુલ હતો. હથેળી પર હડપચી ટેકવી એ કૈંક વિચાર કર્યા કરતો હતો, એની પાસે પડેલી ચહા ઠંડી થઈ ગઈ હતી છતાં એને એણે

હાથ પણ અડાડ્યો હોય એમ લાગતું ન હતું. એના હાથમાં કાગળની એક કાપલી હતી અને તે એ ફેરવી ફેરવીને જોતો હતો. એનું બધુંયે ધકધ્યાન એમાં જ હતું. એણે એ કાપલી ચારે બાજુથી ધ્યાન દઇને જોઇ. પ્રકાશ સામે રાખીને પણ તપાસી છતાં કેં ધ્યાન પડતું ન હોય એમ લાગ્યું.

‘વીરજીના જેવા અક્ષર લાગે છે.’ હેવટે એણે વિચાર કરતાં કહ્યું. ‘વખતે એના જ હોય. એના જ લાગે છે. આ ‘ર’ અને ‘વ’ બરાબર ઝોળખાય એવા જ છે. એ એમ જ લખે છે. પણ જો એ એણે જ લખ્યો હોય તો ઘણો જ ઉપયોગી હોવો જોઇએ.’

એ મ્હારી સાથે વાત કરવા કરતાં પોતાની જાતની સાથે જ વાત કરતો હોય એમ જણાતું હતું; પણ મ્હારો એ ખ્યાલ એના છેલ્લા શબ્દો સાંભળતાં ઉડી ગયો અને રસ લઇને મ્હેં પૂછ્યું:

‘પણ વીરજી કાણ છે?’

‘વીરજી? એ એક માણસનું ધારણ કરેલું નામ છે નટવર! છતાં એ નામે હું એને સારી રીતે ઝોળખું છું. અલખત, દીઠે નહિ પણ નામે અને કામે. એના પહેલા એક પત્રમાં એણે જણાવ્યું હતું કે એ એનું પોતાનું ખરું નામ નથી પણ માત્ર ધારણ કરેલું નામ છે અને એને શોધવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવા માટે મ્હને આગ્રહ કર્યો હતો. પ્રયત્ન કરીશ તો પણ એ નહિ જડે એમ પણ એણે લખ્યું હતું છતાં હું એમ માનતો નથી કારણ કે એવી રીતે હું પ્રયત્ન કરું અને એનો પત્તો ન મળે એ અશક્ય છે છતાં એના વચન પર અવિશ્વાસ લાવીને નાહકનો પ્રયત્ન કરી એ ભલા માણસને હેરાન કરવાની મ્હારી ઇચ્છા ન હતી. એનું નામ એક રીતે ઉપયોગી છે. એ એક મોટા માણસના સંસર્ગમાં છે અને એ એની સાથેની સરખામણીમાં સાવજ આગળ શિઆળ જેવો જ છે સમજ્યોને, નટવર! છતાં એ કોઇ કોઇ વાર મ્હને કેં કેં લખે છે. તને મ્હેં પ્રા. ચૈતરજી વિષે વાત કરી હતી ને?’

‘પેલો બંગાળી ? સફેદ ઠગોનો મહારાજ ?’

‘એજ. એ ચાલાક બેળવાળો બાહોશ પણ ભયંકર માણસ.’
જયંત બોલ્યો.

‘હું હમણાં કહેવા જતો હતો કે એ લોકોમાં ભાગ્યે જ બહુલિતો છે.’

‘એમ નથી.’ જયંતે કહ્યું. ‘એ અમુક વિભાગમાં ઘણો બહુલિતો અને પ્રખ્યાત છે. એને હરામખોર કહી શકાય એમ નથી. એને સફેદ ઠગોનો મહારાજ કહેવામાં પણ કાયદા પ્રમાણે તું એનું લાયબલ—એની બદનક્ષી કરે છે ! એ જ એની ખુબી છે ! એનું બેભું ઘણું જ ફળદ્રુપ છે. કે’ સેંકડો કાવતરાં એણે રચ્યાં હશે, સેંકડો ઘાટ ઘડ્યા હશે અને સેંકડો માણસોને એણે કામે લગાડ્યાં હશે. અને એ છતાં એ બધાથી એ એવો તો અલિપ્ત છે કે એના પર કોઈ શક લાવી શકે એમ નથી, કોઈ ટીકા પણ કરી શકે એમ નથી. એની યોજનાઓ એટલી સંપૂર્ણ હોય છે કે ભાગ્યે જ તે એમાં નિષ્ફળ થાય. તે’ કહ્યા એ શબ્દો જો એના સાંભળવામાં આવે તો પોતાની આબરોને બંદો લગાડવાને બદલે એ તને જરૂર દોડમાં ઘસડી શકે, અને તારી એકાદ વર્ષની કમાણી ખીરસામાં મૂકી તને બરાબર શિખામણ આપે ! ‘અશનિપાત’ નામનો ન્યોતિષ શાસ્ત્રને લગતો પ્રખ્યાત ગ્રંથ એણે લખ્યો છે અને એ ગ્રંથ એના ગણિતશાસ્ત્રના અજબ પ્રભુત્વના પ્રમાણ રૂપ છે. એની સામે તું કાંઈ બોલે તો બાપાવાળા એનો પક્ષ ખેંચે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રોફેસર અજબ અક્તિ છે નટવર !’

‘તું શું જુએ છે ?’ મહે’ પૂછ્યું.

‘જોને’ જયંતે કહ્યું ‘આપણે વીરજીની વાત કરતા હતા. પ્રોફેસરની અનેક હાથ લાંબી સાંકળની એ એક કડી છે. નબળી કડી કહું તો ખોટું નથી. અને ગમે તેટલી મજબૂત સાંકળ એની નબળામાં નબળી કડી કરતાં વધારે મજબૂત ન જ હોઈ શકે. એ હિસાબે

પ્રાંદેસરની મજબૂતમાં મજબૂત સાંકળ વીરજી કરતાં વધુ મજબૂત નથી. એ ત્યાંથી તુટે એમ છે.’

‘હીક.’

‘અને એ ઉપરથી વીરજીની ઉપયોગીતા સિદ્ધ થાય છે. એને સત્ય પ્રત્યે કૈંક માન છે તેથી કે પછી સ્વાભાવિક બિરૂતાથી વા દ્વાથી કે પછી એને કાષ્ટ કાષ્ટ વખત અપાતી ઉદાર રકમથી અથવા એવા કાષ્ટ પણ કારણથી પ્રેરાઈને એણે આ ચીટ્ટી મૂકે મોકલી છે. એવી રીતે એક બે વખત એણે મૂકે અગાઉથી ખબર આપેલી અને તે બધી ઉપયોગી નિવડી હતી. આ ખબર પણ એવી જ ઉપયોગી હોય એમ લાગે છે પણ એ છૂપી ભાષામાં લખાયેલી છે અને એનો ઉકેલ મ્હારી પાસે નથી.’

જ્યતે એમ કહીને પેલો કાગળ મૂકે આપ્યો મ્હેં તે જોવા માંડ્યો. એના પર નીચે મુજબ લખાયું હતું.

૫૩૨ : ૨ : ૧૬૮, ૨૪૮, ૨૪૯,
૨૫૦, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૫
પ્રાણજીવન ૬૭, ૭૧, ૭૨, ૭૩

‘તને શું લાગે છે જ્યંત ?’

‘છૂપી રીતે ખબર આપવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજું શું ?’

‘પણ ઉકેલ સિવાય આવી ભાષાનો ઉપયોગ શો ?’

‘આ સંન્નેગોમાં કૈં જ ઉપયોગ નહિ.’

‘આ સંન્નેગોમાં’ એમ શા ઉપરથી કહે છે ?’

‘કારણ કે મૂકે બધી જાતની છૂપી ભાષાઓ આવડે છે અને બધીના ઉકેલ હું જાણું છું પણ આ એવી નથી. એ આંકડાની પરિભાષા છે કે પછી કૈંક બીજું છે. બધું ખરું તો એ કાષ્ટ પુસ્તકના એકાદ પાન પરના શબ્દો જતાવે છે અને જ્યાં સુધી પુસ્તકનું નામ ને પાનાનો નંબર ખબર ન હોય ત્યાં સુધી કૈં જ સમજાય એમ નથી.’

‘પણુ ‘રંગપુર’ અને ‘પ્રાણજીવન’ છે તે ?’

‘કારણ કે એ સખેા પેલા પાના પર નથી તેથી એને એ રીતે લખવા પડ્યા.’

‘એમ છે તો એણે પુસ્તકનું નામ શા માટે નથી લખ્યું ?’

‘એ જો લખે તો આ રીતે આંકડાની પરિભાષા વાપરવાની જરૂર શી ? ચાવી કે હેક્ટલ પણ જો જોડે જ હોય તો આ રીતે સંદેશો મોકલવાની જરૂર જ ન રહે. એ ખબર બીજી ટપાલમાં આવવી જોઈએ. એમાં પુસ્તકનું નામ અને પાનનો નંબર હોવાં જોઈએ. તે પછી શોધી કાઢવું સહેલું થઈ પડશે.’

થોડી વારે ટપાલ આવી. જ્યંત ધારતો હતો તે કાગળ પણ આવ્યો હતો. એ એણે ઉપાડી લીધો.

‘એ જ અક્ષર’ સરનામું જોઈને જ જ્યંતે કહ્યું. ‘અને આ વખતે તો સહી પણ કરેલી છે. ચાલ તો નટવર !’ એમ કહીને એણે કાગળ વાંચવા માંડ્યો.

એની વિગતો વાંચીને જ્યંતનાં લવાં ચઢવા લાગ્યાં.

‘અરે બાપરે ! ઘણા નિરાશાજનક સમાચાર છે નટવર !

હું ધારું છું કે આપણી ધારણા ધૂળ થતી લાગે છે, મહારી ખાત્રી છે કે વીરજીને કે હેરાનગતિમાં નહિ ઉતરવું પડે’ એમ કહીને એણે ચીઠ્ઠી વાંચવા માંડી.

લાઘશ્રી જ્યંતરાય,

એ બાબતમાં હંડા ઉતરવાની ઇચ્છા નથી. વાત વધી પડી છે. મહારા પર શંકાથી જોવાય છે. અને એમ છે એ. હું સમજી શકું છું. આ કાગળ પરત્વે સરનામું મહેં કર્યું ત્યારે એ આવી લાગ્યા અને વખતસર જો મહેં કાગળ દબાવી દીધો ન હોત તો કાણ જાણે શું થાત ! પેલી પરિભાષાનો ઉકેલ મહેં આ સાથે બીડયો હતો તે હવે કાઢી લઈ છું. એને મહારા વિષે શક છે અને શંકાની નજરે જુએ છે. કૃપા કરી પેલો કાગળ ફાડી નાખજો. એનો હવે આપને રજમાત્ર ઉપયોગ નથી.

આપનો

વીરજીના ઘટીત.

જ્યંત વાંચીને વિચારમાં પડી ગયો.

‘વખતે એમાં કેંજ ન પણ હોય !’ છેવટે એ બોલ્યો. ‘એતું હૃદય જ એને ડાંખતુ હોય અને એને લીધે એને એમ લાગતું હોય કે ‘સામે માણસ શંકાની નજરે જુએ છે. ગુનહેગાર અને વિશ્વાસઘાતીનું હૃદય સદાયે એની પોતાની જાતને ડાંખ્યા વિના રહેતું નથી.’

અને એ ખીન્ને માણસ તો પ્રા. એટરજીને ?’

‘ખીન્ને કાણ હોય ? એ લોકો ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં લખે છે બોલે તે એના સિવાય ખીજને માટે ન જ હોઈ શકે.’

‘એ જાણે તો શું કરે ?’

‘એ સવાલ નાતોમુતો નથી. એટલું જ કે એ સંજોગોમાં એણે શાદ રાખવું પડે કે એની વિરૂદ્ધ દુનિયાનું સાથી વધુ કૃપાદ્રુપ અને શક્તિશાળી બેજું છે અને એ શક્તિ સંપન્ન રાતના રાગની વિશાળ સેના આગળ એનું જરાયે જીતર ચાલે એમ નથી. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એ હતો ન હતો થતો જાય અને એની કાષ્ટને ખબર પણ ન પડે. ગમે તેમ પણ વીરજી બહુ જ ડરો ગયા લાગે છે. આ સરનામાના અક્ષર અને ચીકીના અક્ષર સરખાવી વંત એટલે તને સમજશે. સરનામાના અક્ષર ચોખ્ખા અને સ્પષ્ટ છે અને ચીકીના અક્ષર વાંકા-ચુંકા તથા ગુંચપુંચીયા છે અને વાંચનાં ત્રાસ પડે એવા છે. એજ એના મનની સ્થિતિ કહી આપે છે.’

‘તો પછી એણે લખ્યું જ શું કામ ? ન લખ્યું હોત તો ન ચાલત ?’

‘કારણ કે એને શંકા હતી કે એનો ‘જવાબ ન મળે તો હું તપાસ કર્યા સિવાય ન રહું. અને એમ થાય તો વખતે એના પર તવાઈ આવે.’

‘ખરાબર છે, પણ’ રહે’ પેલી આંકડાની પરિભાષાવાળી ચીકી લેતાં કહ્યું ‘આ ચીકીમાં એક અગત્યની ખબર છૂપાઈ રહે અને એને ઉકેલ આપણી શક્તિની બહાર રહે એ અસહ્ય છે !’

જ્યતે ચહાનો ખાલો ખાળુએ ખસેડયો. હજી એણે એને હાથ પણ લગાડ્યો નહોતો. એ આરામખુરસી પર પડ્યો પડ્યો કાંઈ વિચારમાં ગુંથાયો.

એને એવી ટેવ હતી. જ્યારે કેં વિચાર કરવા જેવું હોય ત્યારે એ એક ખાળુ એ રીતે બેસીને વિચારમાં ગુંથાતો અને એ રીતે કલ્પનાના પક્ષવિમાને ઉડતો અથવા અનુમાનોની પરંપરા સર્જતો.

‘નવાઈની વાત છે.’ એ બોલી ઉઠ્યો. ‘વખતે ફટલીક વિગત આની નજર બહાર રહી ગઈ હોય. આપણે આપણી ક્લોઝીએ એ સવાલ કરી બેઠાએ. એ ચીટ્ટીની આંકડાની પરિભાષા જૂના કાળની પરિભાષાથી જૂદી પડે છે. એ કોઈ પુસ્તકના અમુક પાના પરથી લેવાઈ છે. એ તે પાન પરના શબ્દોના આંકડા આપે છે એવું મ્હારું પહેલું અનુમાન છે.’

‘અને એ રીતે આપણી તપાસનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ હોય એમ લાગે છે.’

‘જોઈએ. એ ક્ષેત્ર પણ નાનું થઈ શકે એમ છે. કયા પુસ્તક-માંથી એ શબ્દો લીધા છે તે જડે એવો કેં નિર્દેશ કરેલો લાગે છે?’

‘બીલકુલ નહિ.’

‘એમ નથી. એટલી બધી મુશ્કેલ વાત નથી. આંકડાની પરિભાષામાં અને આમાં એ જ ફેર છે. આ ચીટ્ટીનો પહેલો શબ્દ ‘પડર’ છે. ખરું ને ? એ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે આ શબ્દો એ પુસ્તકના પડરમાં પાના પરથી લેવાયા છે. અને એ અનુમાન કયા પછી આપણું ક્ષેત્ર કેંક સાંકડું થાય છે. કારણ કે એટલાં મોટાં પુસ્તકો જ આપણે તપાસવાનાં રહે છે. અને એ સંખ્યા બહુ મોટી નથી. હવે બીજું અનુમાન શું થઈ શકે એમ છે તે જોઈએ. ‘પડર’ અને બીજા અક્ષર ‘ર’ની વચ્ચે ‘:’ ટપકાં છે. એવા જ ટપકાં ‘ર’ની પછી પણ છે. એટલે ‘ર’ શું બતાવે છે?’

‘પ્રકરણ બીજું.’

‘એ બનવા જોગ નથી લાગતું નટવર ! જો પાનનો નંબર આપવામાં આવ્યો હોય તો પ્રકરણનો આંકડો લખવાની જરૂર નથી રહેતી એ તો તું પણ કશુંલ કરશે જ. એ ઉપરાંત બીજા ખ્યાન રાખવા જેવી વાત તો એ છે કે જો બીજું પ્રકરણ જ પઠરમે પાને હોય તો પુસ્તક ફેટલું મોડું હોય !’

‘તો પછી ખંડ બીજો એમ માની શકાય.’

‘એમાં પણ ત્હારી ભૂલ થાય છે, જે વાત પ્રકરણને લાગુ પડે છે તે જ ખંડને પણ લાગુ પડે છે. પાનનો નંબર આપ્યા પછી ખંડની સંખ્યા નકામી છે.’

‘તો તો એ બે કોલમમાં છાપેલું પુસ્તક હશે અને બીજી કોલમ કે પાનનો બીજો ભાગ એમ જણાવવા માટે લખ્યું હશે.’

‘હવે કૈંક યોગ્ય અનુમાન કર્યું’. એ કોલમ જ હોવાની મ્હારી પણ માન્યતા છે. એટલે આપણી તપાસ કૈંક પરિમિત થાય છે. સૌથી પહેલાં મોટાં પુસ્તકોની વાત હતી હવે એ બે કોલમમાં છાપેલાં મોટાં પુસ્તકો પર આવી. અને એ પાન પણ મોટાં હોવાં જોઈએ. સાધારણ નવલકથાનાં પુસ્તકથી બમણી સામગ્રીનાં તો નિદાન હોવાંજ જોઈએ કારણ કે એના એક શબ્દની સંખ્યા ‘૨૫૩’ સુધી જાય છે. સાધારણ સામગ્રીના પાનમાં બસો અઢીસો શબ્દો હોય ત્યારે આ તો એકજ કોલમમાં એટલા શબ્દો છે. વખતે એથી વધુ પણ હોય. એટલે આપણી તપાસનું ક્ષેત્ર ડબ્બ કોલમમાં છપાયેલાં મોટી સામગ્રીનાં પુસ્તકો જેટલું સાંકડું થાય છે.’

‘ખરી વાત.’

‘હવે એવાં પુસ્તકો જોઈએ. એ પહેલાં એક વિચાર કરવાનો રહે છે. જે પુસ્તક વિષે એ લખે એ એવું પણ ન હોવું જોઈએ કે જે હાથ લાગતાં યે વખત લાગે. એની એક નકલ એની પાસે ન હોય અને મ્હારી પાસે ન હોય તોપણ નકામું એટલે એની ખાત્રી

હોવી જોઈએ કે જે પુસ્તકનો એણે ઉપયોગ કર્યો છે તે મ્હારી પાસે છે કે પછી હું ઘણી જ સહેલાઈથી મેળવી શકું એમ છું. એમ ન હોય તો પછી એની મહેનત બરબાદ જાય એમ છે અને એની એવી ધારણા નથી. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે એણે ઉપયોગમાં લીધેલું પુસ્તક જાણીતું છે અને મ્હારા સંગ્રહમાં છે અથવા મ્હને વિના તકલીફ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે.’

‘તું કહે છે એ બરાબર બંધ ખેસતું જણાય છે. જરૂર ત !’

‘એટલે ક્ષેત્ર વધુ સંકુચિત થાય છે સમજ્યોને નટવર !’

‘મહાભારત કે રામાયણ.’

‘એ ઘણાં મોટાં પુસ્તકો છે અને એમની અનેક આવૃત્તિ થઈ છે. તે ઉપરાંત એના એક કરતાં વધુ ભાગો છે. આ પુસ્તક એક ભાગમાં ખતમ થતું હોય એમ લાગે છે.’

‘તો પછી કયું પુસ્તક હશે ?’

‘જરા વિચાર તો કર.’

‘શબ્દકોષ’

‘એનો ઉપયોગ થાય એમ લાગતું નથી. જોઈતા શબ્દ એમાં એ રીતે લાગ્યે જ મળે. બીજું કે—’

‘તો તો પછી ભાગવત જ હશે.’

‘બનવા જોગ છે. ચાતુર્માસમાં એનો સારી રીતે ઉપયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે એ જ હશે. પણ કયું હશે ?’

‘ગુજરાતી ખેસતું અને સસ્તા સાહિત્યનું બે વધુ વપરાશમાં છે.’

‘પણ એ એમાં વધુ વપરાશમાં કયું છે ?’

‘અલખત, સસ્તા સાહિત્યનું જ. આપણે ત્યાં પણ એજ છે.’

‘એ ક્યાં મ્હારી જાણ બહાર છે ! ચાલ લાવ જોઈએ. આપણાં અનુમાન બરાબર છે કે નહિ તે તો તપાસી જોઈએ.’

હું તરત જ ભાગવત લઈ આવ્યો.

પ૩૨મું પાન કાઢ્યું. દશમસ્કંધનો અધ્યાય ૭૭મો પ૩૧મે પાને શરૂ થતો હતો. એમાં માયાવી શાસ્ત્રનો તથા તેના વિમાનનો શ્રી કૃષ્ણે નાશ કર્યો એને લગતું વર્ણન હતું.

એનું ખીજું કોલમ જોઈને શબ્દો ગળવા માંડ્યા. ૧૬૮મો શબ્દ ‘દયાળુ’ હતો. પછી ‘૨૪૮’મો શબ્દ ‘શક્તિ’ હતો તે પછી ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૨ અને ૨૫૩ એ ‘હોય તો રક્ષા કર’ એમ હતા. એ ઉપરથી વાક્ય એસતું હતું કે ‘દયાળુ, શક્તિ હોય તો રક્ષા કર.’ પછી ‘રંગપુર’ અને ‘પ્રાણજીવન’ એમ આવતું હતું તે પછીના શબ્દો ૬૭, ૭૧, ૭૨, અને ૭૩ અનુક્રમે ‘ભયંકર કાળ આવ્યો છે’ એમ હતા. ‘રંગપુર’ અને ‘પ્રાણજીવન’નો સંબંધ સ્પષ્ટ ન હતો પણ એના વિભક્તિના પ્રત્યયો અધ્યાદાર રાખ્યા લાગતા હતા. આ જાતના સંદેશામાં એ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ દ્વિતાવદ ન હતો. એ રીતે આખો સંદેશો નીચે મુજબ વાંચી શકાતો હતો.

‘દયાળુ, શક્તિ હોય તો રક્ષા કર. રંગપુરમાં
પ્રાણજીવનનો ભયંકર કાળ આવ્યો છે.’

‘ખબર આપવા માટે શો સરસ રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે !’ મહેં કહ્યું.

‘એણે જરૂર પોતાની અક્ષતો ઉપયોગ કર્યો છે. એકજ કોલ-મમાંથી પોતાને ઉપયોગી શબ્દોની ચુંટણી કરવાની હોય ત્યારે એ રીતે જ શબ્દોનો ઉપયોગ થઈ શકે તેજ ચુંટવા જોઈએ. વખતે જોઈતા શબ્દો ન પણ જડે એટલે કૈંક ઘટતો અર્થ થાય એવા શબ્દો પણ લેવા પડે. વખતે એમાં કૈંક અધ્યાદાર રહી જાય એવું હોય કે સંદિગ્ધ રહેતું હોય તો તે જોખમ પણ ખેડવું પડે. આમાં તો એને જ કહેવું છે તે એણે ઠીક કહ્યું છે. પ્રાણજીવન નામના માણસની સામે કૈંક ભયંકર પગલાં લેવાવાં શરૂ થયાં છે અને એ રંગપુરમાં રહે છે. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. શો ભય છે તે સમ-જાય એમ નથી છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે પ્રો. ચેટરજી જેવો

ચાલાક માણસ વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હોય એટલે એના બાર વાગ્યા સમજી લેવા. આપણી માથાફોડ અને અનુમાનોની પરંપરાનું આખરે આટલું પરિણામ આવ્યું એ જાણીને સંતોષ થાય છે.’

‘અને એ સ્વાભાવિક છે.’

એ રીતે અમે વાતો કરતા હતા એવામાં અમારા પરિચિત મિત્ર રામરાય બક્ષીની પધરામણી થઈ. રામરાય બક્ષી સી. આઈ. ડી ખાતાના જાણીતા અમલદાર હતા અને એમની કારકીર્દિ ઉજ્જવળ હતી.

જયંતનાં પરાક્રમેના વાંચનારથી એમનું નામ અજાણ્ય નથી.

જે વખતની વાત હું લખું છું તે વખતે રામરાય બક્ષીએ અત્યારના જેટલી કીર્તિ સંપાદન કરી ન હતી છતાં એક ચાલાક અમલદાર તરીકે એની ગણના થતી હતી. એ ઘણું ખર્ચ અમારે ત્યાં આવતો અને ટોળટપાંઓ તથા એના કેસને લગતી વાતો કરતો તેમજ ત્યાં ગ્રંથવણ જેવું લાગતું ત્યાં જયંતની સલાહ લેતો અને એની સૂચના મુજબ કામ કરતો. જયંત એવી રીતે સલાહ અને સૂચના બક્ષી અને બીજા ધંધાદારી મિત્રોને ખુલ્લા દિલથી આપતો. અને એ સર્વેને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડતી. રામરાયને જોઈને જયંતે કહ્યું :

‘કેમ બક્ષી ! શું ચાલે છે ? કે ખુબ ચિંતામાં પડી ગયા છો ?’

‘એવું છે ખરું’ બક્ષીએ જવાબ આપ્યો. ‘હમણાંજ મ્હારે બહાર જવું પડશે. છતાં તમારી સલાહ કાર્યસાધક થશે એમ માનીને જતા પહેલાં આ તરફ આવ્યો. ના જી, ચલાતી જરૂર નથી.’

એકાએક એની નજર ટેબલ પર પડેલા પેલા આંકડાની પરિલાખા વાળા કાગળ પર પડી. એ ચમક્યો.

‘પ્રાણજીવન !’ એ ચમકીને બોલ્યો. ‘રંગપુર ! આ શું જયંતરાય ! ઘણું નવાઈ જેવું છે. ! એ નામ તમારી પાસે શી રીતે આવ્યાં ?’

‘એ એક છૂપી ખબર છે અને અત્યાર સુધી મહેં અને ડૉ. નટવરે એ છિંકવા પાછળ અમારો વખત ગુમાવ્યો. પણ એ નામો સાથે તમને શું કામ પડ્યું છે ?’

રામરાયે અમારા તરફ વારા ફરતી જોયું અને કહ્યું:

‘એટલું જ કે આજ સવારેજ રંગભુવનવાળા પ્રાણભુવન પાક-કેન્ડું ખૂન થયું છે.’

*

લે જ ની કિં મ ત

જ્યંતની જગ્યાએ બીજો કોઈ માણસ હોત તો રામ-રાયના એ સખ્દો સાંભળી ભક્કી ગયો હોત ! જ્યંતને એવી અસર થાય એમ ન હતું. એ એવી વાતો શાંત ચિત્તે સાંભળવા ટેવાયો હતો. એ વાત સાંભળીને મ્હને ઘણી જ અન્યયબી અને બીક લાગી હતી, છતાં જ્યંતને એવી કાંઈ જ અસર થઈ હોય એમ મ્હને ન લાગ્યું.

‘સરસ !’ જ્યંત બોલી ઉઠ્યો. ‘ફક્કડ !’

‘તમને નવાઈ નથી લાગતી ?’

‘ખરું કહું તો મ્હને નવાઈ લાગવાને બદલે આ કામમાં રસ પડે છે. શા માટે નવાઈ લાગે ? મ્હને એક બાબતથી ખબર મળે છે

એ માણસ ઉપર ભયનાં વાદળ ઝડપે છે. અલગત, ખબર
બરોસાપાત્ર તેમજ જરૂરી છે. એ ખબર મળ્યા પછી કે સમજ્યા
પછી એક કલાક પૂરો ન થાય ત્યાં તો સાંભળું છું કે એ વાદળ
ખુબ વરસ્યાં છે અને એ માણસ બિચારો મરી ગયો છે. આ
સંજોગોમાં નવાઇ પામવાને બદલે આ કેસ અને એના ખેલાડીઓ
જાણવાની મહેને ઉત્કંઠા થાય છે અને રસ પડે છે એમ કહું તો
કેં ખોટું છે ?

‘ નહિસ્તો. ’

જ્યતે તે પછીથી ટુંકામાં પેલા આંકડાની પરિભાષાવાળા
કાગળની અને તેને ઉકેલવા પાછળ અમે લીધેલા શ્રમની વાત કરી.
રામરાયે એ ધ્યાન દઇને સાંભળી.

‘ હમણાં જ મ્હારે રંગપુર જવાનું છે ’ વાત સાંભળી રહ્યા પછી
રામરાયે કહ્યું. ‘ એટલે હું એજ પૂછવા આવ્યો કે આપને અગવડ
ન હોય તો મ્હારી સાથે આવશો કે કેમ ? આપની હકીકત સાંભળ્યા
પછી મ્હને લાગે છે કે રંગપુર જવાને બદલે આપણે મુંબાઇમાં જ
તપાસ કરવી પડશે. ’

‘ મ્હારી એવી માન્યતા નથી. ’ જ્યતે કહ્યું.

‘ કેમ ? ’ રામરાયે પૂછ્યું. ‘ એક બે દિવસમાં બધાં જાપાં
રંગપુરના ભેદી ખૂનતી હકીકતથી ચીતરાશે. એ થાય તે પહેલાં
આ માણસને આપણે પકડવો જોઇએ. એ તો મુંબાઇમાં છે અને
આ ભયંકર બનાવ બનશે એની એને બે દિવસ પહેલાં ખબર પડે
છે. એટલે આપણે એને જ પકડવો જોઇએ. ’

‘ બનવાનું છે કે એ માણસ મુંબાઇમાં છે પણ આટલા મોટા
શહેરમાંથી તમે એને શી રીતે પકડી શકશો ? વીરજી કાણ છે એ
જાણ્યા સિવાય શી રીતે પકડશો ? ’

રામરાયે જ્યતે આપેલા કાગળ ફરવી જોયો.

‘ઉમરખાડીની છા’ છે એ કે’ ઉપયોગી થાય એમ લાગતું નથી. તમે કહો છો તે રીતે નામ પણ ખરું નથી. માત્ર કલ્પિત છે. એટલે એ પણ નિરૂપયોગી છે પણ તમે કહો છો ને કે તમે એક એ વખત પૈસા મોકલ્યા હતા—’

‘એ વખત.’

‘શી રીતે?’

‘ઉમરખાડી પોસ્ટ ઓફીસમાં.’

‘અને એ લેવા કાણ આવ્યું એની તપાસ જ કરી ન હતી?’

‘ખીલકુલ નહિ.’

રામરાયને એ જવાબ સાંભળી જરા નવાઇ લાગી.

‘કેમ?’

‘કારણ કે હું હમેશાં વિશ્વાસ રાખું છું. એણે મૂને પહેલી વખત લખ્યું ત્યારે મહેં વચન આપ્યું હતું કે હું એવી તપાસ નહિ કરું.’

‘પણ આપની માન્યતા છે કે આમાં કાઢનો હાથ છે?’

‘મહારી ખત્રી છે.’

‘પેલા પ્રોફેસર ને? એના વિષે આપ કે’ કહેતા હતા.’

‘એજ.’

રામરાયના વદનપર સ્મિતરેખા પ્રસરી.

‘મહારા ખાતામાં ખાનગીમાં પણ એવી વાત ચાલે છે કે આપની આંખ પ્રોફેસર પર છે એ હું આપનાથી છૂપાવવું વ્યાજખી ધારતો નથી. એ ઉપરથી મહેં પણ કેટલીક તપાસ કરી જોઈ છે. એ લાઇસાહેબે મૂને ધણી સારી છાપ પાડી છે. મહારા મતે તો એ એક વિદ્વાન, બુદ્ધિશાળી અને માનવંત વ્યક્તિ છે.’

‘સારી વાત છે કે એની બુદ્ધિની તમે કદર કરી શકો છો?’

‘એમ કયાં સિવાય છૂટકો જ નથી. આપનો અભિપ્રાય ખાનગી ખાતે પણ જાણ્યા પછી મહારે એમાં ઉંડા ઉતરવું પડ્યું. મહારે

એમની સાથે ગ્રહણને લગતી વાત થઈ હતી. શી રીતે એ વાત પર અમે ઉતર્યા તે તો મ્હને પણ ખરાબર યાદ નથી. પણ તરતજ એમણે વીજળીની બત્તી તથા પૃથ્વીનો ગોળો વગેરે કાઢીને મ્હારી એ વિષયની ખાત્રી કરી આપી અને એવી રીતે સમજ પાડી કે ન પૂછો વાત ! એમણે મ્હને એક પુસ્તક પણ આપ્યું. મ્હારે કશું કરવું નોંધ્યું કે એમાં રહેલું જ્ઞાન પચાવવું એ મ્હારી શક્તિની બહારની વાત હતી. એમણે પ્રૌફેસરની-કેળવણીની લાંબી લીધી એને બદલે જો રાજકારણમાં પડ્યા હોત તો કાંઈ મોટા રાજ્યના દિવાન કે આપણા ઇલાકાના પ્રધાન થયા હોત એમાં મ્હને કે શક લાગતો નથી. બહાર નીકળતી વખતે જ્યારે એમણે મ્હારે ખભે હાથ મૂક્યો ત્યારે મ્હને એમ લાગ્યું કે જાણે દુનિયાની જગજગત જતા દિકરાને એક પિતા બહાલથી આશિર્વાદ આપતો ન હોય !

જ્યતે એ વાત સાંભળી અને હાથ ધર્યા.

‘એમ વાત છે !’ એણે કહ્યું. ‘તો તો પછી કણી જ સારી જાપ તમારા પર પડી છે. હરકત નહિ. તમારો આ મેળાપ ક્યાં થયો હતો તે તો કહો ? પ્રૌફેસરના અભ્યાસ મુદ્દમાં જ ને ?’

‘હા જી.’

‘બહુ મજાનો ખંડ છે. ખરું ને ?’

‘કણો જ સુંદર જ્યંતરાય !’

‘તમે એમના લખવાના ટેબલની નજીક જ બેસા હતા ?’

‘એમ જ.’

‘તમારા મોઢા પર પ્રકાશ પડતો હતો અને પ્રૌફેસરનું મોઢું જાયામાં હતું.’

‘હા જી. સાંજ પડવા આવી હતી અને હવે યાદ આવે છે કે દીવાનો પ્રકાશ મારા પર સીધો પડતો હતો.’

‘એમ જ હશે. તમે પ્રૌફેસરના એ ટેબલની ઉપર જ સ્થેજ ઉપે દાંગેલું ચિત્ર જોયું ?’

‘એ શિક્ષણ મ્હને આપની પાસેથી મળ્યું છે એ કબુલ કરવું જોઈએ જ્યંતરાય ! અને તેનો હું યરાયર ઉપયોગ કરું છું. શકુંતલા પત્ર લેખનનું એ એક જાણીતું ચિત્ર છે.’

‘અને એ રાજા રવિવર્માએ આલેખેલું છે.’

રામરાયને એ સાંભળી નવાઈ લાગી. એને એમાં કંઈ સમજ ન પડતી હોય એમ લાગ્યું.

‘રજા રવિવર્માનું નામ—’ જ્યંતે આગળ ચલાવ્યું. રામરાયની મુંઝવણ એ જોઈ શકતો હતો. ‘ધણું જ જાણીતું છે અને એમનાં ચિત્રો પણ પ્રખ્યાત છે. વિલાયતી ચિત્રોની સાથે હરિદ્રાષ્ટ કરી કળા અને સૌંદર્યમાં મોખરે આવે એવાં ભારત સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ ધર્મને લગતાં ચિત્રો એમણે આલેખ્યાં છે. એમની પીછીનાં ચિત્રો એટલાં આખેહુલ અને કલાવિધાનના અપૂર્વ નમુના રૂપ છે કે એની કીમત ન આંકી શકાય.’

રામરાયની મુંઝવણ વધી.

‘આપણે એ વિષે ટાઇપુરસદને વખતે—’ રામરાયે કહેવા માંડ્યું પણ એને વચ્ચેથી અટકાવીને જ્યંતે કહ્યું:

‘જરા ધીરજ રાખો. હું જો કહું છું તેને સીધી કે આડકતરી રીતે પણ રંગપુરના ભેદ સાથે સંબંધ છે. એ સિવાયની વાતો માટે અત્યારે અવકાશ ન હોય એ દેખીતું છે. એટલે જરા ધીરજ રાખો.’

રામરાયે સ્વસ્થ થઈને મ્હારા તરફ જોયું.

‘આપના વિચારો પ્રજાળ ગતિએ વહે છે જ્યંતરાય ! આપની પાસે એક એ કડીઓ છે એની ના ન કહેવાય પણ વચ્ચે ખુટતા અનેક આંકડા—અનેક કડીઓ હજી મેળવવાની રહે છે. રાજા રવિવર્મા અને રંગપુરના ભેદી મામલાને શો સંબંધ છે તે બેજામાં ન ઉતરે એવી વાત છે !’

‘આ ધંધામાં પડનારને દરેક જાતનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે. એ શક્તિ પુરતી વિકાસ પામી ન હોય તો એને વિજય મળવો દુર્લભ

છે. હવે આગળ વધીએ. સને ૧૯૦૮માં રાજ્ય રવિવર્માના એક ચિત્રના દશ હજાર રૂપિયા ઉપજ્યા. અને એ ચિત્ર ‘શકુંતલા પત્ર લેખન’નું હતું. આ હકીકતથી તમે કેં વધુ કલ્પના કરી શકો છો ?

અને એની અસર થઇ જ. રામરાયને હવે રસ પડતો લાગ્યો.

‘અને તમને એ પણ કહી લઉં કે પ્રોફેસરનો પગાર મહિને સાતસો રૂપિયા છે. એની પ્રતીતિ તો રહેજે થઇ શકે એમ છે.’

‘તો પછી એ શી રીતે—’

‘બરાબર છે. એ શી રીતે શકુંતલા પત્ર લેખનનું ચિત્ર ખરીદી શકે ?’

‘વખતે એ એની નકલ હોય—’

‘ખીલકુલ નહિ, એ મૂળ ચિત્ર છે.’

‘તો પછી એ કેમ બને ?’ રામરાયે આતુરતાથી પૂછ્યું. ‘આપની વાત આગળ ચલાવો જ્યંતરાય !’

જ્યંત હસ્યો. પ્રશંસા દેાને પ્રિય નથી. ખોટી નહિ પણ ખરી પ્રશંસા એને સદા યે ગમતી. એમ ન હોત તો એ મહેને આ લખવાની રજા પણ ન આપત.

‘રંગપુર ક્યારે જવું છે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હજી વખત છે.’ રામરાયે કહ્યું. ‘નીચે મોટર ઉભી છે અને આપણને સ્ટેશને પહોંચતાં વાર નહિ લાગે. ટ્રેનને હજી વખત છે. પેલા ચિત્ર વિષે કહો ને—મહેને યાદ આવે છે જ્યંતરાય ! કે આપે એક વખત મહેને જણાવ્યું હતું કે પ્રોફેસરને આપ મળ્યા જ નથી.’

‘અને એ ખરી વાત છે.’

‘તો પછી એના ધરની રજેરજ માહિતી શી રીતે મેળવી શક્યા ?’
‘એ તદ્દન જૂદી વાત છે. હું ત્રણ વખત એમનું મકાન જોઇ ચૂક્યો છું. એ વખતે જૂદાં જૂદાં બહાનાં કાઢી એમને મળવા માટે એલીને ને ત્રીજી વખતની મુલાકાતની વાત તમારા જેવા દૂખી પોલીસના અમલદારોને કહેવા જેવી નથી. એ વખતે એના કામચો

વગેરે તપાસવાની મહેં છૂટ લીધી હતી અને તેનું પરિણામ નહિ ધારેલું જ આવ્યું હતું.’

‘આપને કેં જાણવા જેવું જડી આવ્યું?’

‘ખીલકુલ નહિ. એ જ અણધારેલું પરિણામ હતું. આપણે હવે પેલા ચિત્રની વાત આગળ ચલાવીએ. એ એટલું પુરવાર કહે છે કે એની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે. એનો પૈસો વંશપરંપરાનો કે વારસાનો નથી એ એના જીવન ચરિત્ર પરથી સમજી શકાય છે. મૂળે એ ગરિબીમાં ઉછરીને આગળથી વધેલ માણસ છે એટલે આ બધી મિલકત અથવા પૈસો આપકમાઇનો છે, એનો નાનો ભાઇ હજી હાવરા પાસેના એકાદ સ્ટેશન પર રેલેશન માસ્તર છે. અને એનો પગાર વર્ષે દહાડે સાડા આઠ હજાર થાય છતાં એની પાસે રાજ્ય સ્વિવર્માનું દશ હજારનું ચિત્ર ભીતિ ટાંગેલું છે.

‘હા—’

‘અને એ શું બતાવે છે તે સમજી શકાય એવું છે.’

‘એટલે પ્રોફેસરની આવકનો મોટો ભાગ સન્માર્ગે પ્રાપ્ત નથી થતો એમ જ ને?’

‘જરૂર. અલબત્ત, એ નિર્ણય પર આવવાને મ્હારી પાસે પુરતાં કારણો છે. એક નહિ પણ એકવીસ કારણો છે છતાં તમને અવગત એવું આ એકજ કારણ રજૂ કરીને એ વાત પુરવાર થઇ શકે એમ હતું એટલે એની વાત કરી.’

‘મ્હારે કબુલ કરવું જોઈએ કે આપ કહો છો તે બધું ઉપયોગી અને નવાઇ જેવું છે. પણ આપણે હવે એ વિષે વધુ સ્પષ્ટ વાત કરીએ. એ આવક સન્માર્ગે નથી આવતી તો પછી શી રીતે આવે છે? ખોટી સહી કરીને, ચોરીથી, નોટો બનાવીને કે નાણાં પાટીને? કયે રસ્તે આવે છે?’

‘તમે વિકુલ નાયકની વાત વાંચી કે સાંભળી છે?’

‘નામ કેંકે સાંભળ્યું’ લાગે છે. વખતે કોઇ નવલકથામાં વાંચ્યું

પણ હોય. હું બહુ જ થોડી-ધણી જ થોડી નવલકથાઓ વાંચું છું. આપણા ધંધાને લગતી નવલકથાઓમાં પણ મ્હને બહુ રસ નથી પડતો. લખનાર ખુરસી પર બેસી ઠંડે કલેજે અક્કલનો ઉપયોગ કરી લખ્યે જાય છે પણ જ્યારે કામ કરવાનો વખત આવે ત્યારે એજ લખનારની અક્કલનો ઉપયોગ બહુ જ ઓછો થાય છે. એને એ સ્થિતિમાં કામ કરવું ફાવતું જ નથી.’

‘વિઠ્ઠલ નાયક નવલકથાની વ્યક્તિ નથી. એ એક લયંકર બદ-માશ હતો અને ઓગણીસમી સદીમાં એ યજ્ઞ ગયો.’

‘તો પછી એનું આપણે કેં કામ વધી. જેનું કામ તેની વાત કરોને.’

‘જરા ધીરજ રાખો રામરાય ! ઉતાવળે આંખા ન પાકે. મ્હારી સલાહ પૂછતા હો તો તમે ત્રણેક મહિનાની રજા લ્યો અને આપણા ધંધાદારી સાહિત્યોને લગતાં ગુજરાતી મરાઠી અને ઇંગ્રેજી પુસ્તકો રોજના બાર કલાકને હિસાબે વાંચો. દરેક વિગત અનુક્રમે આવે છે. અને એક બીજાને સંબંધ ન હોય એવું રજુ કરવાની મ્હને ટેવ જ નથી. જરા ધીરજ રાખો અને ધ્યાન દઇ સાંભળો, વિઠ્ઠલ નાયક બદમાસોની છૂપી શક્તિ હતો અને એના નામથી સૌ ધ્રજતા. મુંબાઇના મવાલીઓ અને સોનેરી ટોળીવાળા એની સલાહ લઇ તે મુજબ કામ કરતા અને જે મળે તેમાંથી એને પંદર ટકા કમીશન આપતા. એ એના ભેગની કિંમત હતી. સમજ્યા, મી. બક્ષી ! એની યુક્તિઓ એના દાવ પેચ અને એની ગતો એવી રામબાણ હતી કે એનો ઉપયોગ કરનારને ફત્તેહ મળતી અને વિઠ્ઠલ નાયકને નાણાં મળતાં. કાષ્ટ એની સાથે લાગ્યે હરામખોરી કરતું અને હરામખોરી કરનાર લાગ્યે ફાવતું. વખત જાય છે તેમ એકની જગ્યા બીજો માણસ લે છે. જૂનાની જગ્યા નવો પુરે છે. એ બધુ થતું આવ્યું છે, થાય છે અને થયે જશે સમજાવ્યાને રામરાય ! કાળનું ચક્ર ફરે જાય છે. માણસ મરે છે ને મરનારની જગ્યા પુરાયે જાય છે. આજે એક તો

કાલે બીજો. હવે તમને પ્રોફેસર ચેટરજીને લગતી એક બે વાતો કહી
લઉં. તમને એમાં રસ પડ્યા સિવાય નહિ રહે.’

‘એની મ્હને ખાત્રી છે.’

‘એની આ લાંબી સાંકળની પહેલી કડી ફાણુ છે તે જાણુ-
વાનો મ્હને પ્રસંગ મળ્યો હતો. એ કડીને અનેક ન્હાની
કડીઓ સાથે અને એ કડીઓને અનેક બારીક સાંકળીઓ
સાથે સંબંધ છે. એ રીતે છેવટે અનેક માણસની પરંપરા એકબીજા
ને અડીને કે સંબંધ રાખીને સંકળાઈ છે. એનો એક છેડો દલાવો
એટલે આખી સાંકળ હાલે અને તમારું આવી જ અને. એને બીજો
છેડે સેંકડો બદમાશો, ખીસ્સા કાતરો, મવાલીઓ અને સફેદ ઠગો
આવેલા છે અને એ બધા સાથે એણે પોતાનો સંબંધ એવી રીતે
રાખેલો છે કે એને ઉત્તી આંચ પણ ન આવે. એનો મુખ્ય કાર-
ભારી સૌથી મોટી કડી કૃષ્ટન કેશવ કરીને છે. એ પણ એની જ
માફક કાયદાથી પર એની યુગાન્તમાં ન ફસે એવો, અને એનાથી
સંપૂર્ણ રક્ષાયેલો છે. પ્રોફેસર એનં ફટલો પગાર આપે છે તેની
તમને કલ્પના છે ?’

‘એ જાણીને મ્હને આનંદ થશે.’

‘મહિને પાંચ હજાર રૂપીઆ. અને એ ભેજાની કિંમત છે
સમજ્યા મી. બક્ષી ! મુંબઈ સરકાર પોતાના પ્રધાનોને અને હાઈ
કોર્ટના ચીફ જસ્ટીસને આપે એટલો પગાર પ્રોફેસર ચેટરજી
પોતાના મુખ્ય મદદનીશને-એનેજરને આપે છે. એ ઉપરથી એની
આવક અને કમાણીનો તમને કૈંક ખ્યાલ આવશે. બીજી એક વાત
કહું. મ્હેં થોડા વખત પર પ્રોફેસરના એક પર ધ્યાન આપવા
માંડયું હતું. સાધારણ અપાતા એકા જ સમજ્યાને. એ છ જૂદી જૂદી
એકા પર લખાયા હતા. એના પરથી કૈં ખ્યાલ આવે છે ?’

‘ખરે જ નવાઈ જોવું ! પણ એ ઉપરથી આપને શું લાગ્યું ?’

‘એટલું જ કે એના પૈસાને લગતી રહેજ પણ વાત થાય એ

એને પસંદ નથી. એ કાષ્ટ જાણે એ પણ એને ગમતું નથી અને એ એવી રીતે પોતાની ગોઠવણ કરી લે છે કે સામાને લાગ્યે જ વધુ ખર્ચ પડે. એક માણસને એની પાસે કેટલી રકમ છે એની ખર્ચ જ ન પડે એ હિસાબે એ છ જૂદી જૂદી એકામાં ખાતાં રાખે છે. એ ઉપરાંત પણ મ્હારી ખાત્રી છે કે જૂદી જૂદી એકામાં દેશાવરમાં પણ એનાં ખાતાં હશે. નહિ નહિ તો હિન્દુસ્તાન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં થઇને એનાં વીસેક ખાતાં હશે. વખત મળે તો એકાદ વર્ષે પ્રેક્ટિસર એટરજીના અભ્યાસ પાછળ ગાળવાની મ્હારી તમને ખાસ લતામણ છે. એમાંથી તમને એટલું જાણવાનું મળશે કે આખી જીંદગી તમને એ અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપયોગી થઇ પડશે.’

જેમ જેમ જયંત બોલતો ગયો તેમ તેમ રામરાયને વધુને વધુ રસ પડતો ગયો. જયંત અટક્યો એટલે એનું ધ્યાન લાથ પગના કેસ તરફ દોરાયું.

‘વખત આવ્યો એ અભ્યાસ માટે સજા કરી લઇશ જયંતરાય !’ રામરાયે કહ્યું. ‘આ બધું આપના વિશાળ જ્ઞાન અને શોધખોળ તથા તપાસને આભારી છે. આપે કહ્યું હતું કે પ્રેક્ટિસરને અને આ કેસને કેંક સંબંધ છે એ આપ સા ઉપરથી કહો છો ? પેલા વીરજીની ખર્ચ ઉપરથી જ ને ? એ સિવાય બીજું કેંક વધુ આવારજૂત પ્રમાણ મળી શકે એમ છે ?’

‘ને તો આપણે ગુન્હાનું કારણ જાણીએ તો સમજી શકાય. તમે કહ્યું તે પરથી તો લાગે છે કે ગુન્હાનું કારણ કેંજ સમજાતું નથી. જો એ મ્હારી માન્યતા મુજબ જ હોય તો એનાં બે કારણ હોઇ શકે છે. એક તો એજ છે કે પ્રેક્ટિસર પોતાના માણસો પર પુરતો દાખ રાખે છે અને એમની સાથે ઘણી સખત રીતે વર્તે છે. એની રીતલાત કડક છે અને સામાની પાસે બહુ જ સખતાઇથી નિયમનું પાલન માગી લે છે. એના નિયમના ભંગની એક જ સજા છે અને

તે મૃત્યુદંડની. એટલે એમ માની શકાય કે મરનાર માણસ પ્રોફેસરના કારભારીઓમાંનો એકાદ હતો અને એણે પેલા કડક નિયમોનો કેંક ભંગ કર્યો હશે તેની સજા કરવાનું પ્રોફેસરે નક્કી કર્યું હશે અને તે મુજબ એનો અમલ થતાં એનું ખૂન થયું હોવું જોઈએ. બીજી વાત એ છે કે પ્રોફેસરે પોતાના ધંધાની રૂએ એનું ખૂન કરાવવાનું માથે લીધું હશે. ખૂન સાથે ચોરી થઈ છે ?

‘ એ વિષે કેં સાંભળ્યું નથી. ’

‘ તો તો પછી એ પહેલા અનુમાન મુજબ થયું હોય એ બનવા જોગ છે. વખતે એને માટે એમ પણ નક્કી કર્યું હોય કે પ્રોફેસરને અમુક રકમ ઉચક આપવાની કરાવી હોય અથવા લૂંટ થઈ હોય તો તેમાંથી અમુક ભાગ આપવાનું નક્કી કર્યું હોય. બન્ને બની શકે એવી વાત છે. એ એમાંથી એકાદ હોય કે પછી કાંઈ ત્રીજી જ વાત હોય. જે હોય તે રંગપુર ગયા સિવાય ખાત્રીપૂર્વક ન જ કહી શકાય. આપણે એ જોવા માટે રંગપુર જવું જ જોઈએ. મહારી ખાત્રી છે કે આપણા પેલા સજાજને એવું કેં જ નહિ રહેવા દીધું હોય કે જેથી આપણે એને અહીં મળી શકીએ કે તપાસ કરીને પૂછી શકીએ. ’

‘ તો તો રંગપુર જવું જ જોઈએ. ચાલો. ’ રામરાયે ઉક્તાં ઉક્તાં કહ્યું. ‘ તૈયાર થાવ. મહેં ધાર્યાં કરતાં ઘણું મોડું થઈ ગયું. હવે તો ફક્ત પાંચ જ મીનીટ રહે છે. એટલામાં આપે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. ’

‘ એટલો વખત અમને પુરતો છે. ’ જયંતે કહ્યું. ચાલ, તૈયાર થઈ જ તો; અતે રામરાય ! તમે અત્યાર સુધી સાંભળ્યું છે તે જ પ્રમાણે હવે ધ્યાન રાખીને બધી વિગતો મૂકીને સંભળાવવાની છે. ’

‘ ઘણી ખુશીથી. કાણુ ના કહે છે ! ’

અમે મુંબાઈ છોડ્યું એટલે જયંતે રામરાયને કેસને લગતી વાત કહેવા જણાવ્યું. એણે હા તો પાડી હતી પણ એની પાસે જ પુરતી વિગતો ન હતી. એની હકીકતમાં એક કાગળનો સમાવેશ થતો હતો

અને તે રંગપુરના ફોજદાર વસંતરાયે લખેલો હતો. એણે એમાં રામરાયની મદદ માંગી હતી અને ખાસ કરીને જયંતને લેતા જવાને આગ્રહ કર્યો હતો. રામરાયે એ કાગળ જયંતને બતાવ્યો. એ નીચે મુજબ હતો:

શ્રી. મુરબ્બી રામરાયભાઈ,

વિ. વિ. કે આ સાથેના કાગળમાં રીતસરનો ઓરીશીયલ રિપોર્ટ છે. આ આપને ખાનગી રાહે લખ્યું છે. આપ કઈ ટ્રેનમાં પધારશો તે કૃપા કરી તારથી ખબર આપી આભારી કરશો. જેથી તે વખતે હું સ્ટેશન પર હાજર રહું. આ કેસ ઘણો ઉપયોગી અને મુદ્દનો છે તે માટે જરા પણ વખત ગુમાવ્યા સિવાય આ તરફ આવવા નિકળશો, કૃપા કરીને જે જયંતરાયને આપની સાથે લઈ આવી શકો તેા ઘણી જ મોટી મહેર બાની થશે. બધા બનાવ એવી રીતે બન્યો છે કે આપને નવાઈ લાગ્યા સિવાય નહિ રહે. આપ જરૂરથી જયંતરાયને લેતા આવશો. આ કેસ એમને લાગકનો છે.

લી. સેવક

વસંતરાયના પ્રણામ.

‘તમારો મિત્ર જરા ધડાયલો લાગે છે.’ જયંતે જણાવ્યું.

‘હા. એ ઘણો ધડાયલો છે,’ રામરાયે કહ્યું.

‘એ સિવાય કે કહેવાનું રહે છે?’

‘એટલું જ કે આપણે ત્યાં પહોંચીશું એટલે એ સંપૂર્ણ વિગત પૂરી પાડશે.’

‘તો પછી તમને પ્રાણુજીવન પાકકનું નામ અને એનું ભયંકર રીતે ખૂન થયું છે એ વિગત શી રીતે મળી?’

‘એ બધું પેલા રીપોર્ટમાં હતું. એમ પણ હતું કે પ્રાણુજીવન પાકકના માથા પર પાસેથી જ બંદુકના બહાર કરવામાં આવ્યા હતા. ફેટલા વાગ્યે એ બનાવ બન્યો તે પણ લખ્યું હતું. ગઈ રાતે બારેક વાગ્યે એ બનાવ બન્યો. એમ પણ લખ્યું હતું કે એનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે પણ કોઈના પર શક લાવી શકાય એવું કંઈ નથી અને ખૂનીનો પત્તો જ નથી. એ ઉપરાંત ફેટલીક વિગતો એવી

છે કે જેમાં સાધારણ પોલીસનું બેળું જ ન ચાલે। એ સિવાય વધુ વિગતો આપણી પાસે નથી.’

‘હરકત નહિ. આપણાં અનુમાન બધી વિગતો જાણ્યા પછી જ બાંધશું. અધુરી વિગતો પર કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ પણ જોખમકારક છે. હાલ તો એટલુંજ યાદ રાખીએ તો બસ છે કે એક ક્ષણરૂપ બેળું મુંબાઈમાં કામ કરે છે. અને રંગપુરમાં એક માણસનું ભયંકર ખૂન થાય છે. એ બે વચ્ચેની સાંકળની કડીઓ આપણે મેળવવાની છે.’

‘ એમજ.’

રંગભુવન

અને હવે મ્હારે વાંચનારને એક સૂચના કરવાની છે. અત્યાર સુધી જે રીતે મ્હેં વર્ણન કર્યું છે તે રીત મ્હારે બદલવી પડે છે. એને બદલે હવે બીજી જ રીતે કેટલીક વિગતો મ્હારે રજૂ કરવાની છે અને તે વાંચ્યા પછી વાંચનારને એમ લાગ્યા સિવાય નહિ રહે કે એમ કરવામાં મ્હેં કાંઈ અણુઘટતું નથી કર્યું. એ બધી વિગતોમાં મ્હારા કે જ્યંતના કરતાં કુદરતનો વધુ હાથ છે એટલે એનું વર્ણન એ રીતે લખાય એ જ વધુ યોગ્ય છે.

રંગપુરનો ઐતિહાસિક કિલ્લો મુંબાઇની ઉત્તરે આવેલો છે. મુંબાઇથી આશરે પચાસેક માઇલ પર એ આવેલો છે. એની જાહો-જલાલી સત્તરમા સૈકામાં હતી. આજુબાજુના પ્રદેશનો વહીવટ તે

વખતે એ કિલ્લા મારફત થતો અને મોગલ રાજ્યના અંતકાળમાં એ કિલ્લાના સુબેદારે બંડ ઉઠાવી પોતાને સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા તરિક્કે જાહેર કર્યો હતો. એના વંશમાં પચાસેક વર્ષ રંગપુરનો કિલ્લો અને જાગીર રહ્યાં. તે પછી મરાઠાઓનો રાજ્યઅમલ શરૂ થયો અને રંગપુરની જાગીર એમના હાથમાં ગઈ.

એ અરસામાં ધીરે ધીરે પોર્ટુગીઝો-ફીરંગીઓએ આ દેશમાં અડો જમાવવા માંડ્યો અને રંગપુરના કિલ્લા માટે મરાઠાઓ અને ફીરંગીઓ વચ્ચે એક એ ખૂનખાર લડાઈઓ પાળી થઈ. આખરે એ મરાઠાઓના હાથમાંથી અરાડની સદીની શરૂઆતમાં ફીરંગીઓના હાથમાં ગયો અને તે પછી અંગ્રેજોએ એ અરાડની સદીના અંતમાં જીતી લીધો.

આ બધી લડાઈઓ અને ઘેરાઓને લીધે રંગપુરની જાહોજલાલી નષ્ટ પામી અને છેવટે એ એક નાનું સરખું ગામકું થઈ રહ્યું. મોટી મોટી ઇમારતોને ઠેકાણું હવે તો માત્ર એમનાં ખંડેર જ દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

જાહોજલાલીના વખતનો રંગભુવન નામનો પુરાતન મહેલ હજી જાંગીતૂટી હાલતમાં ઉભો હતો. એ જગ્યા અંગ્રેજોને લડાઈમાં મદદ કરવા માટે એક પારસી ગૃહસ્થને ઇનામમાં અપાઈ હતી. એણે એ પુરાતન ઇમારતને મરામત કરાવી ઠીકઠાક કરી હતી. પણ એનો જથ્થકનો વસવાટ મુંબાઈ ખાતે હોવાથી એ ઉપર બ્રહ્મ ઓષ્ટિ આન અપાતું હતું.

થોડા વખત થયાં મુંબઈમાં વસ્તી વધવાથી આજુબાજુનાં પરાં-ઓની ખીલવણી થતી હોવાથી લોકો બહાર નીકળવા લાગ્યા હતા. રંગપુર જો કે દૂર હતું તો પણ એની અસર એના ઉપર થઈ હતી. કેટલાક ધનવાનોએ પોતાના અંગલા ત્યાં આંધવા માંડ્યા હતા. અને ધીરે ધીરે એ ઠીક થતું જતું હતું. રંગપુરની જાગીર ખાલસા થઈને એને સાથી તાલુકામાં સમાવેશ કર્યો હતો.

રંગપુરથી દસેક માઇલ દૂર વિશ્વાસપુર નામનું પ્રખ્યાત સહેર આવ્યું હતું. વિશ્વાસપુર દરિયા કિનારે હોઇ હવા ખાવાના સ્થળ તરિકે જાણીતું હતું.

ધીરેધીરે રંગપુરની ખ્યાતિ પણ હવા ખાવા જેવા સ્થળ તરિકે પ્રસરતી હતી અને એ એક રળીઆમણી ટેકરી પર આવેલું હોવાથી જતે દહાડે નાના ગામડામાંથી પોતાની જૂની જહોજલાલી પ્રાપ્ત કરતું સહેર બને એવો સંભવ હતો.

રંગભુવનની ઇમારત ઘણી જ વિશાળ હતી અને એની ચારે બાજુ મજબૂત કોટ ચણી લીધેલો હતો. કોટને ફરતી ચોતરફ ખાઇ હતી. એમાં જવાને માટે ખાઇ ઉપર થઇને લાકડાનો પુલ રાખ્યો હતો. એ પુલ રાત્રે ઉંચકી લેવામાં આવતો. અને સવારના ઉતારવામાં આવતો. એને માટેનું સંચા કામ હજી બગડ્યું ન હતું.

સાધારણ મારામત કરાવી એને ઠીક રાખ્યા સિવાય વધુ દરકાર એનો પારસી માલિક રાખી શકતો ન હોવાથી એની ઇચ્છા વેચવાની હતી અને કોઇ સારૂ ધરાક મળે તો ઓછેવત્તે આપી દેવાની હતી. આવું ધરાક પણ એને મળી આવ્યું.

પ્રાણુજીવન પાકક નામના એક ગૃહસ્થે એ વેચાતી લેવાની માગણી કરી અને પચાસ હજારમાં એ ઇમારત એને મળી.

પ્રાણુજીવન પાકક પાકટ ઉમરનો ગૃહસ્થ હતો અને એ વિશાળ મકાનમાં વેચાણખત પૂરું થયું ન થયું ત્યાં તો રહેવા આવી ગયો હતો. એના કુટુંબમાં એ અને એની સ્ત્રી પદ્માવતી સિવાય બીજું કોઇ ન હતું. એને સંતતિ કંઈ જ ન હતી. પ્રાણુજીવનની ઉમર પચાસેક વર્ષની હશે છતાં એનામાં એક જુવાન જેટલી શક્તિ હતી. સ્વભાવે એ ધણો હસમુખો તથા વાચાળ હતો. એની પાસે પુષ્કળ પૈસો હતો અને તે આફ્રિકામાં બહુ સારું કમાયો હતો એમ કહેવાતું હતું. રંગભુવનમાં રહેવા આવ્યા પછી આજુબાજુના બંગલાઓ અને રંગપુરમાં સુદ્ધાએ દંપતી માટે ઘણી સારી છાપ પડી

હતી. એક જે વખત ગામમાં એણે બતાવેલી બહાદૂરી અને નિર્ભય વર્તણૂકથી લોકો છક થઇ ગયા હતા. એક વખત તો એક જણાનું મકાન સળગી ઉઠ્યું તે વખતે બધા જોયા કરતા હતા ન્યારે પ્રાણુજીવને જીવના જોખમે બળતા મકાનમાંથી જે માણસો અને માલ-મત્તા બચાવી લીધાં હતાં.

પ્રાણુજીવને અહીં આવીને વસ્યે પાંચ વર્ષ થયાં હતાં અને એ પાંચ વર્ષમાં એણે સૌનો પ્રેમ સારી રીતે સંપાદન કર્યો હતો.

પદ્માવતીને માટે પણ સ્ત્રી વર્ગમાં બહુ સારી છાપ હતી. એને બીજાની મફત પૈસાનું અભિમાન ન હતું. એ ઘણા મળતાવડા સ્વભાવની અને પરગજુ હતી. એની ઉંમર પ્રાણુજીવન કરતાં ઘણી નાની હતી પણ બન્ને વચ્ચે સારો નાતો હતો.

પ્રાણુજીવને પહેલી સ્ત્રી મરણ પામ્યા પછી કેટલાંક વર્ષ વિધુર અવસ્થામાં ગાળ્યાં હતાં. આફ્રિકામાં જ એ પહેલીવાર પરણ્યો હતો અને એની જીંદગીનો મોટો ભાગ ત્યાંજ પસાર થયો હતો. એની પહેલી સ્ત્રીને પણ કેં સંતતિ ન હતી.

અવસ્થા થવા આવી એટલે એને પોતાને વતન આવવાનું મન થયું. મુંબાઇ આવ્યા પછી એ કાઠિયાવાડમાં એક આટો મારી આવ્યો પણ એને ત્યાં ગોઠવું નહિ. એની ઇચ્છા ફરીથી લગ્ન કરવાની થઇ અને મુંબાઇ ખાતે એણે લગ્ન કરી લીધાં. લગ્ન કર્યા પછી થોડે વર્ષે એણે રંગજીવન વેચાતું લીધું અને ત્યાં રહેવા માંડ્યું.

પદ્માવતીનાં મ.બાપ મરણ પામ્યાં હતાં અને એને એના કાકાએ ઉછેરી હતી તથા સારૂ ઠેકાણું જોઇને પરણાવી હતી. એ સ્વભાવે મજાથી જ સુશીલ હતી અને પોતાની સ્થિતિ સમજી તે મુજબ વર્તનારી હતી.

એ દંપતીનો એક બીજા પર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. પ્રાણુજીવન કેં કામસર બહાર જતો તો પણ વખતસર સાંજના પાછો ફરતો. એને પાછા આવતાં જરા પણ મોડું થતું તો પદ્માવતીનો જીવ ઉડી

જતો. આ વાતથી રંગપુરના રહેવાસીઓને ધણી નવાઈ લાગતી. એમણે કાંઈ દિવસ એ બેઠીને વિખુટાં પડતાં જોયાં ન હતાં. સારસ પક્ષીના જોડાની માફક એક બીજાની જોડેનાં જોડે એ રહેતાં. પાંચ વર્ષના ગાળામાં એક રાત્રિ પણ પ્રાણજીવન ક્યાંયે ગયો કે રહ્યો ન હતો. રંગપુરના લોકો એ ઉપરથી એ બેઠી વિષે ખુબ વાતો કરતા.

એ દંપતીને બીજાં કુટુંબો સાથે ઉપર ઉપરનો વહેવાર હતો. કાંઈની સાથે અડીને સંબંધ હોય એવું ન હતું. ધાંઈને મળવાની કે ઝાંઝો ધરોબો રાખવાની બેઠીને ટેવ જ ન હતી. એ ભલાં ને એમનું કામ ભણું.

આ દંપતી સિવાય ત્રીજી એક વ્યક્તિની હાજરી કેટલીક વખત ત્યાં રહેતી અને હવે પછી જે બનાવ વર્ણવ્યો છે તે બનાવને લીધે એ વ્યક્તિનું નામ વધુ પ્રકાશમાં આવ્યું હતું. એ વ્યક્તિ તે પ્રાણજીવનનો દિલોળન મિત્ર દેવશંકર.

દેવશંકર દંવ મુંબાઈમાં શેરબજારમાં કામકાજ કરતો હતો. એની પાસે પણ ઠીક પૈસો એકઠો થયો હતો. સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પર એણે એક બ્લોક ભાડે રાખ્યો હતો, પણ અવાર નવાર એ ધણી વખત રંગપુર જતો અને આઠ આઠ દસ દસ કે પંદર પંદર દિવસ જુ રંગજીવનમાં રહેતો એટલે એનો ચહેરો રંગપુરના રહેવાસીઓને અપરિચિત ન હતો.

પ્રાણજીવન પાઠકના એકના એક મિત્ર તરિકે એની આખર અને માન રંગપુરમાં ઠીક હતાં એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એ પ્રાણજીવનને ધણી વખતથી ઝાળખતો હતો અને બેઠીની મૈત્રી ધણી વર્ષની જૂની હતી. આફ્રિકામાં પણ બેઠી ધણી વર્ષ સાથે રહ્યા હતા.

દેવશંકરની સ્ત્રી મરણ પામ્યા પછી એણે ફરીથી લગ્ન કર્યા જ ન હતાં. એને પણ મતંતિમાં કે ન હતું ! એ પ્રાણજીવન કરતાં હિમરમાં નહોતો હતો. બહુ નહોતો નહિ પણ બેઠી વચ્ચે પાંચ છ વર્ષનો તફાવત હતો.

એ ન્યારે ન્યારે રંગપુર આવતો ત્યારે ત્યારે આબુખાબુ ખૂબ રખડતો. અને ત્યારે તરફ રોજે રોજ ચક્કર લગાવ્યે રાખતો. એનો વાતમરો સ્વભાવ, ખૂદલુ દિલ અને હસમુખો ચહેરો સૌને પ્રસન્ન કરવા પુરતાં હતાં. એને કોઈ સાથે રંગપુલ ખોલાચાલી ચંદ્ર હોમ એવું કોઈને પણ યાદ ન હતું. પ્રાણજીવન સાથેનો એનો સંબંધ ગાઢો હતો. પદ્માવતી સાથે એને ઘણી સારી રીતે બનતું હતું. કેટલીક વખત તો એની સાથે પદ્માવતી પણ ફરવા જતી અને જાનું જપનું એમ ખોલાતું હતું કે પ્રાણજીવન કરતાં પદ્માવતી સાથે એને વધારે સારો બનાવ હતો એ વાતને કેટલું વજૂદ આપવું એ કહી શકાય નહિ કારણ કે રંગપુરનું વાતાવરણ મુંબાઈ જેટલું સુધરેલું ન હોય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે રંગભુવનનો નોકર વર્ગ એ બેઉ તરફ વહેમની નજરે જોતો અને ખાસ કરીને ગરબડ રસોયો અને કાશી કામવાળી બેઉ એ બાબત રસ લઈને વાત કરતાં.

ગરબડ અને કાશી બેઉ વિશ્વાસપાત્ર નોકરો હતાં છતાં એ જાનાં જપનાં ચર્ચા જોતાં અને એમના દષ્ટિબિંદુથી એ બેઉનાં માપ કાઢતાં. એમના માપે માપી જોતાં એ બેની વર્તણૂક એમને તલમાં તણુ ઝોળી પડતી હતી.

તા. ફડી જાન્યુઆરીની રાત્રે રંગભુવનમાં એક જાણુવા જેવો બનાવ બન્યો. એ વખતે રંગભુવનમાં ઉપર લખ્યા મુજબ ત્રણ જણ અને બે નોકર ઉપરાંત બીજાં પણ છ એક જણ હતાં પણ તેમને એ વિગતો સાથે કેંજ સંબંધ નથી.

રાત્રે લગભગ સાડા અગીઆર પોણા બાર વાગ્યે પોલીસ આણામાં એ ભયંકર બનાવની ખબર પહોંચાડવામાં આવી. વશંકર દેવેએ ઘણી જ ગભરાયેલી હાલતમાં ચાણા પર જઈને ખબર આપી કે રંગભુવનમાં ભયંકર બનાવ બન્યો છે; અને એના માલિક પ્રાણજીવન પાંડકનું કોઈએ ખૂન કર્યું છે. એનો હાંક તો

માતો પણ નહતો. એ ખબર આપવા એ દોડીને થાણા પર આવ્યો હતો. ખબર આપીને એ તરત જ રંગભુવન તરફ પાછો ફર્યો અને હુવાલદાર ફ્રાન્સદારને ખબર આપવા એક સ્થિપાત્રને રવાના કરીને એની પાછળ જ ગયો.

રંગભુવન આગળ જતાં જ હુવાલદારને જણાયું કે ખાત્ર ઉપરનો પૂલ નીચે ઉતારેલો હતો અને મકાનમાં બંતી બળતી હતી; તથા ઘોંઘાટ અને ગરબડાટથી આખું ઘર ગાજી રહ્યું હતું. બધા નોકરો શીઘ્રે મોટે હોલમાં એકઠા થયા હતા અને ગરબડ એક તરફ અદ્ભુત વાણીને બેઠો હતો. તેઓની અફસ હેર મારી ગઈ હતી.

દેવશંકર દંવે સ્ફુર્તિથી કામ લેતો હતો અને એની ધીરજે એને દગો દીધો ન હતો. એણે હુવાલદારને જોઈને આવકાર આપી પોતાની પાછળ આવવા સૂચના આપી. એ વખતે ડૉ. મહેતા પણ આવી લાગ્યા.

ડૉ. મહેતા રંગપુરના જાણીતા ડૉક્ટર હતા અને તેમની પ્રેક્ટીસ સારી હતી. દેવશંકરે એમને બોલાવવાને માણસ મોકલ્યો હતો.

ત્રણે જણ એ ભયંકર બનાવવાળા ખંડ તરફ ગયા. ઉંચે પગલે ગરબડ પણ એમની પાછળ ગયો. જતાં જતાં એણે પોતાની પાછળનું બારણું બંધ કર્યું કે જેથી સ્ત્રીવર્ગની નજરે એ ભયંકર દેખાવ ન પડે.

મરનાર ખંડની વચ્ચેવચ્ચે ઉંઘા પડ્યો હતો. એના હાથપગ ચારે તરફ પડ્યા હતા. શરીરપર માત્ર એક પહેરણ અને ધોતીયું પહેરેલાં હતા. ડૉક્ટરે નીચા નમીને પાસેના ટેબલપરથી ફાનસ લઈને એમાં જોવા માંડ્યું. નજર નાખતાં વાર એની ખાત્રી થઈ ગઈ કે એની હાજરીની જરૂર ન હતી. ખેલખલાસ થઈ ચૂક્યો હતો. એને સખત રીતે ધાયલ દરવામાં આવ્યો હતો. એની છાતી પર એક ન્હાની સરખી બંધુક પડી હતી. એના ઘોડાથી એક હાથ છોટે નળીને કાપી નાખવામાં આવી હતી અને એ રીતે બંધુકને નાની બનાવવામાં આવી હતી. એ બંધુક વડે બહુ જ નજીક ઉભા રહીને મરનાર-

પર બહાર કરવામાં આવ્યા હોય એમ લાગતું હતું. મરનારનું મોઢું ગોળીબહાર તથા દારૂના ધુમાડાથી એવું તો છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું કે ન પૂછો વાત. મ્હો ફાટી જઇને એના ફૂચ્ચે ફૂચ્ચા ઉડી ગયા હતા. ફચ્ચકાઇ ગયેલા પાક્કા કલીંગડની માફક એ ફાટીને એનો દેખાવ ભયંકર થઇ ગયો હતો. એ બંધુકને બે ઘોડા હતા અને બેઉ તારથી બાંધી લીધા હતા કે જોથી એક્કી સાથે એ બેય પુટે અને ધાર્યું પરિણામ આવે.

એકાએક પોતાના પર આવેલી જોખમદારી જોઇને હુવાલદાર ગભરાયો અને શું કરવું તે વિચારમાં પડ્યો.

‘ફ્રાન્જદાર સાહેબ વિગેરે આવે ત્યાં સુધી આપણે કાંઇ ચીજને હાથ નહિ લગાડીએ.’ એણે ધીરે રહીને કહ્યું.

‘અત્યાર સુધી કાંઇએ કાંઇપણ ચીજને હાથ લગાડ્યો જ નથી.’ દેવશંકરે કહ્યું. ‘મ્હેં એ બંદોબસ્ત રાખ્યો છે. એ માટે તમારે ગભરાવાની કાંઇ જરૂર નથી. જે રીતે મ્હેં જોયું તેમ જ હજી બધું પડ્યું છે.’

‘તમે ક્યારે જોયું?’ હુવાલદારે પોતાના ખીસ્સામાંથી નોટ-શુક કાઢતાં પૂછ્યું.

‘ઘણુંખરૂં સાડાઅગીઆર વાગ્યે. હું મ્હારા ખંડમાં બેઠો બેઠો વાંચતો હતો અને આંખ ઘેરાવાથી સુવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં મ્હેં બંધુકનો અવાજ સાંભળ્યો. અવાજ બહુ મોટો ન હતો એ દખાઇ જતો હોય એવો હતો. એ સાંભળીને હું તરતજ દોડ્યો અને અર્ધી મિનીટમાં તો અહીં આવી પહોંચ્યો.’

‘બારણાં ખુલ્લાં હતાં?’

‘હા. એ ઉઘાડાં જ હતાં. પ્રાણુજીવન તમે જુઓ છો એમ જ પડ્યો હતો. ટેબલપર મિથુનત્તી બળતી હતી. મ્હેં જ થોડીવારે આ લેમ્પ સળગાવીને મિથુનત્તી એકાદવી નાખી હતી.’

‘તમે બીજા કોઇને જોયો નહિ?’

‘ના. મ્હારી પાછળ પદ્માવતીને ઉપરથી ઉતરી આવતાં સાંભળ્યાં પણ એમને અહીં આવતાં અટકાવવા હું આ ખંડમાં આવ્યો.’

‘પણ પેલો પૂલ તો રાત્રે ઉપાડી લેવામાં આવે છે ને ?’

‘હા. એ મેં બહાર જવા માટે નીચે ઉતાર્યો ત્યાં સુધી ઉપાડી લીધેલી સ્થિતિમાં જ હતો.’

‘તો પછી ખૂની શી રીતે નાસી ગયો હશે ? એ એક વિચારવા જેવી વાત છે ! વખતે પ્રાણુજીવનદાસે આપઘાત પણ કર્યો હોય !’

‘પહેલાં અમે એમ માન્યું હતું પણ—’ દેવશંકરે હવાલદારને એક બાળુ લઇ જઇને એક બારીનો પડદો ખસેડી એ ઉગાડી ને કૈંક અંતરિક્ષા કર્યું : ‘આ જોયું ?’ એમ કહીને એના પર જ્ઞાનસનો પ્રકાશ પાડ્યો. લોહીમાં જોડા કે બૂટ લિંગળા હોય અને પગલાં પડે એવાં બે પગલાં ત્યાં પડેલાં હતાં. ‘એ ઉપરથી સમજાય છે કે કોઈ ત્યાં આગળ ચડીને બહાર ગયું છે. એટલે અમને લાગ્યું કે એમનું કોષ્ટક ખૂન કર્યું છે.’

‘તમે એમ કહો છો કે કોષ્ટક ખાંધમાં પડીને બીજી બાળુ ગયું ?’

‘એમ જ.’

‘તો પછી તમે કહો છો કે અવાજ સાંભળીને અહીં મીનીટમાં તમે અહીં આવ્યા તો તે વખતે એ માણસ ખાંધમાં જ હોવો જોઈએ.’

‘એ બાબત મને શંકા જ નથી. હું ઇચ્છુ છું કે અહીં આવ્યો તેવો જ બારી આગળ જઈને મેં જોયું હોત, પણ એવે વખતે માણસની શુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે. વળી પડદો બંધ કરેલો હતો એટલે એ વિચાર મને ન આવ્યો. એટલામાં વળી પદ્માવતીને આવતાં સાંભળ્યાં તેથી મ્હારું ધ્યાન પણ એમના તરફ અને એમને અહીં આવતાં રોકવા તરફ ખેંચાયું.’

‘એમને અહીં આવવા ન દીધાં એ ઠીક જ કર્યું. આ દેખાવ જોઈને સીવર્ગ છળી જાય !’ ડૉક્ટર મહેતાએ કહ્યું. ‘આવો ભય-

કર દેખાવ મહેં આટલાં વર્ષો થયાં પણ બીલકુલ જોયો જ નથી. ’

‘ તમે કહો છો કે એ માણસ ખાઇમાં ઉતરીને નાસી ગયો—’
હુવાલદારે પોતાની અક્કલનો ઉપયોગ કરવા માંજો. ‘ એ તો જાણે
સમજ્યા, પણ જો પૂલ ઉંચકી લીધો હતો તો એ અંદર આવ્યો
શી રીતે ? ’

‘ તે જ નથી સમજતું ને ! ’ દેવશંકરે કહ્યું.

‘ કેટલા વાગ્યે પૂલ ઉપાડી લીધેલો ? ’

‘ સાડા સાત વાગ્યે. ’ ગરબડે જવાબ આપ્યો.

‘ પણ એ રોજ છ વાગે ઉપાડી લેવામાં આવે છે એમ મહેં
સાંભળ્યું હતું—’ હુવાલદારે કહ્યું.

‘ સાધારણ રિવાજ દહાડો આથમે ત્યારે પૂલ ઉપાડી લેવાનો
છે. હમણાં દહાડો છ વાગ્યે આથમે છે એટલે છ વાગ્યે ઉપાડી લેવાય
છે; પણ આજે એક બે જણને જમવા નોતર્યા હતા એટલે એમના
ગયા પછી સાડા સાત વાગ્યે પૂલ ઉપાડી લીધો હતો. મહેં જાતે જ
પૂલઉપાડી લીધો હતો. ’ ગરબડે ખુલાસો કર્યો.

‘ તો તો પછી જો કાંઈપણ બહારથી આવ્યું હોય તો તે સાડા
સાત વાગતા પહેલાં પૂલ ઓળંગીને આવ્યું હશે અને પ્રાણજીવન-
દાસ આ ખંડમાં આવ્યા ત્યાંસુધી—અગીઆર સવા અગીઆર સુધી
સંતાઈ રહ્યું હશે. ’ હુવાલદારે કહ્યું.

‘ એમ જ. પ્રાણજીવનદાસ. રોજ રાત્રે ચારે બાજુ જાતે તપાસ
કરીને પછી જ સુઇ જતા અને એ માટે જ એ આ ખંડમાં આવેલા,
પેલો માણસ એમની રાહ જોઇને જ ઉભો હશે. એ આવ્યા એટલે
એણે એમના ઉપર નીચે ફૂદી આવીને બહાર કર્યો. અને પછી બંદુક
ફેંકી પેલી બારીએ થઇને નાસી ગયો. મહારં એવું અનુમાન છે. એ
સિવાય બીજુ કંઈ સમજતું નથી. ’

હુવાલદારે મરનારની પાસે પડેલું એક નાનું સરખું કાર્ડ ઉંચકી
લીધું. એ જમીનપર જ પડ્યું હતું. એના ઉપર ઇંગ્લેશમાં VV એમ-

હાખી એની નીચે લીટી દોરી ૩૪૧ એમ લાલ શાહીમાં લખ્યું હતું.

‘આ શું છે?’ એ બતાવીને હુવાલદારે પૂછ્યું.

દેવશંકરે અન્યથા ચર્ચને એ તરફ જોયું.

‘મ્હારી એના પર નજર પડી ન હતી.’ એણે કહ્યું ‘ખૂનીએ વખતે એ રહેવા દીધું હશે કે એની પાસેથી એ પડી ગયું હશે.’

‘વી. વી. ૩૪૧ એનો શો અર્થ?’ એમ કહીને હુવાલદારે એ ફેરવી ફેરવીને જોવા માંડ્યું.

‘વખતે કોઇના નામના અક્ષરો હશે. ખીજું શું? શું જીઓ છો. ડૉક્ટર સાહેબ!’

એક બાજુએ મોટો હથોડો પડ્યો હતો તેના તરફ ડૉક્ટરનું જ્ઞાન ખેંચાયું હતું. પાસે કેટલાક ખીલા પણ પડ્યા હતા.

‘ગઇ કાલે પ્રાણજીવનદાસ પેલી છખીઓ ટાંગી છે તેમાં કે’ ફેરફાર કરતા હતા અને તેને માટે જ એ ખીલા અને હથોડી આપ્યાં હતાં.’

‘એ એમ જ રહેવા દો તો ઠીક.’ હુવાલદારે કહ્યું. ‘આને માટે તો અમારે મુંબાઈથી પણ મદદ માગવી પડશે, કારણ કે કેસ ઘણો જ નવાઇ જોવો છે, માટે કોઇ પણ ચીજ ખસેડવાની નથી.’

‘આ શું?’ એક બારીનો પડદો બાજુએ ખસેડતાં હુવાલદારની નજરે કેંક પડવાથી એ બોલી ઉઠ્યો, કેટલા વાગ્યે આ પડદા નાખી દેવામાં આવે છે?’

‘અંધારૂ થાય એટલે. અંદરના પ્રકાશને લીધે બહારથી જીવડાં ન આવે તે માટે ખાસ કરીને બત્તી કરતાં પહેલાં નાખી દેવાનો રિવાજ છે.’

‘અને પડદા નાખી દીધા પછી જ કોઇ અહીં આવીને છૂપાઇ રહ્યું લાગે છે.’ એમ કહીને કાદવવાળા ખૂટના પડેલાં પગલાં એણે બતાવ્યાં. તમારી વાત ખરી લાગે છે દેવશંકરભાઈ! સાડાગાત પહેલાં કોઇ પૂલ પર થઇ આ તરફ આવી ગયું હશે અને છાત્રમાનું આ પડદાની પાછળ સંતાઇ ગયું હશે. સંતાવા જેવી ખીજ જમ્યા

નહિ મળી હોય તેથી કે પછી આજ એને મળી ગઇ હશે તેથી, ગમે તે માણસ અહીં છૂપાઇ ગયેલું. એની દાનત ચોરી કરવાની હશે પણ પ્રાણવનદાસ આવી લાગ્યા એટલે એમનું એ ખૂન કરીને નાઠો હતો.’

‘મ્હને પણ એમ જ લાગે છે.’ દેવશંકરે કહ્યું, ‘પણ આપણે ખૂનીને નાશી જવાની તક નથી આપતા? અત્યારે જ ચારે બાજુ તપાસ કરીએ તો એ પકડાય નહિ?’

હવાલદારે એ વિષે જરા વાર વિચાર કર્યો.

‘સવારના ચાર વાગ્યા પહેલાં મુંબાઇ કે કોઇ તરફ જવાની ગાડી નથી. એ જો ભીંજાયલે કપડે આ ઠંડીના દિવસોમાં જાય તો કોઇનું પણ ધ્યાન ખેંચાયા સિવાય ન રહે. કોઇ પણ હિસાબે ફ્રાન્સદાર સાહેબ આવે નહીં ત્યાં સુધી મ્હારાથી અહીંથી ખસી શકાય નહિ. અને બરાબર પરિસ્થિતિ જાણ્યા સિવાય એ રીતે બહાર જવું સલાહકારક નથી.’

ડોક્ટરે જ્ઞાનસ લઇને મરનારનું શરીર ધ્યાન દઇને જોવા માંડ્યું.

‘આ શાની નિશાની છે?’ એમણે પૂછ્યું. ‘આને તો ગુન્હાની સાથે કે સંબંધ નથી ને?’

મરનારના જમણા હાથે ખભાની નીચે લોકો જ્યાં યાત્રા કરતી વખતે છાપ મરાવે છે ત્યાં આગળ જ **卐** આવી રીતની સાથી-આની મોટી છાપ હતી.

‘એ છૂંદણાં છૂંદે એવી રીતે નથી પાડેલી પણ ડામ દીધો હોય એવી રીતે કે પછી લોકો દ્વારકાની છાપ મરાવે છે એ રીતે છાપેલી છે. એ છાપ શા માટે મરાવી હશે?’

‘મ્હને એ વિષે કંઈ માહિતી નથી.’ દેવશંકરે કહ્યું. ‘પણ એમના શરીર પર છેલ્લાં દસ વર્ષ થયાં હું એ છાપ જોતો આવ્યો છું.’

‘મ્હે’ પણ એ જોઇ છે.’ ગરબડે ઉમેર્યું. ‘ઘણી વખત શેઠ સાહેબ ન્હાવા બેસતા ત્યારે મ્હે જોઇ છે. મ્હને પણ નવાઇ લાગતી હતી કે શેઠે એ કંઈ જાત્રા કરતી વખતે પડાવી હશે?’

‘તો તો એને આ ગુન્હા સાથે કે’ સંબંધ નથી એમ લાગે છે.’ હુવાલદારે કહ્યું. ‘પણ એ ઘણી નવાઇ જેવી જાય છે. આ કેસની બધી ચે વિગતો નવાઇ જેવી જ છે. કેમ શું છે?’ ગરબડને મરનારનો હાથ જોઇ અન્યબી લાગી તે જોઇને હુવાલદારે પૂછ્યું.

‘શેઠ સાહેબની હીરાની વીંટી નથી.’

‘એ કઇ આંગળીએ પહેરતા?’

‘ટચલી આંગળીએ.’

‘એ આંગળીએ તો આ વીંટી છે ને?’

‘એની નીચે એ પહેરતા.’

હુવાલદારે અન્યબીમાં દેવશંકર તરફ જોયું.

‘એની વાત ખરી છે.’ એણે જવાબ આપ્યો.

‘એટલે તમારું એમ કહેવું છે કે આ સર્પાકારની વીંટીની નીચે એ હીરાની વીંટી પહેરતા?’ હુવાલદારે પૂછ્યું.

‘હા.’

‘તો તો એમ જ થયું કે ખૂનીએ પહેલાં આ સર્પાકારની વીંટી કાઢી, પછી હીરાની વીંટી કાઢી અને પાછી સર્પાકારની વીંટી આંગળીએ ઘાલી દીધી.’

‘એમ જ.’

હુવાલદારે ડોકું હલાવ્યું. એ વાત બંધ બેસતી ન લાગી.

‘ખરેખર ! ઘણો જ ભેદી મામલો લાગે છે ! વસંતરાય સાહેબ ઘણા બાહોશ છે પણ હું નથી ધારતો કે એમનાથી આનો ભેદ ઉકેલે કે બધું સમજી શકાય. મુંબાઇથી મદદ મેળવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. આવા કેસમાં આપણું તો ભેળું નથી ચાલતું.’

અને એણે પોતાનો મત પ્રમાણિકપણે દર્શાવ્યો હતો.

અં ધ કા ર

રતના ત્રણેક વાગ્યે વસંતરાય ફેજદારની સ્વારી રંગભુવનમાં આવી પહોંચી. એનું થાણું વિલાસપુરમાં હતું. રંગપુરના થાણામાં એક હુવાલદાર અને ચાર સિપાઈઓ હતા. હુવાલદારે જતાં જતાં એક સિપાઈને ફેજદારને બોલાવવા રવાના કર્યો હતો, અને એ ખબર સાંભળીને જનતી ઉતાવળે એ રંગપુર આવવા નીકળ્યા હતા.

રંગભુવનમાં આવતાં વેંત જ એને હુવાલદારે બધી હકીકતથી માહિતગાર કર્યો. હકીકત સાંભળીને એની ખાત્રી થઇ ગઇ કે કેસ ગંભીર પ્રકારનો હતો અને મુંબાઇથી તાકીદે મદદ મેળવવાની જરૂર હતી. સવારની પહેલી લોકલમાં છૂપી પોલીસ તરફ અને પોતાના ઉપરી તરફ એમ બે ચીઠ્ઠીઓ એણે રવાના કરી. એ સાથે એક

ચીટી પોતાના મિત્ર રામરાય બક્ષીને પણ મોકલી અને બને તો આ કેસ હાથમાં લેવા અને પોતાની સાથે જયંતને લઈ આવવા વિનંતી કરી.

જયંતનું નામ અત્યાર સુધીમાં પ્રખ્યાત થયું હતું અને અણીના પ્રસંગે પોલીસ અમલદારોને એની મદદ લેવાનું મન થતું. મામલો ગંભીર જોઈને સ્વાભાવિક રીતે વસંતરાયને એ નિષ્ણાતની મદદ માગવાની ઇચ્છા થઈ અને તે મુજબ રામરાયને આગ્રહપૂર્વક લખ્યું.

*

અને હવે વાંચનાર મિત્ર ! રંગભૂવનની માહિતી જે મને ત્યાં ગયા પછી મળી હતી તે બધા પ્રસંગો યથાસ્થિત સ્થમળય તે હેતુથી આપીને મ્હારી મૂળ શૈલીમાં આગળના બનાવો આપું છું. મ્હારી પ્રત્યક્ષ હાજરી હોય એ સંજોગોમાં આ શૈલીનો ઉપયોગ મને સાધારણ રીતે ધણો અનુકૂળ છે. જ્યારે કોઈ બનાવ મ્હારી પરોક્ષ બન્યો હોય ત્યારે મ્હારે એમાં ફેરફાર કરવો પડે છે ને કે એ મ્હારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે તો પણ.

અમે જેવા રંગપુર ગયા તેવો જ વસંતરાયે અમને આવકાર આપ્યો. જયંતને જોઈ એ ધણો ખુશી થયો.

‘આપને લાયકનો જ કેસ છે જયંતરાય ! ખરેખર ! ધણો જ ભેદી મામલો છે. જરાક જાણ થશે ત્યાં તો છાપાવાળા તીડની પેટે ઉમટ્યા સિવાય નહિ રહે ! વખતે એ લોકો આપને હેરાન કરે તે પહેલાં આપ આટોપી પણ નાખો ! આપની અજબ શક્તિ માટે મહેં બહુ સાંભળ્યું છે. ડૉક્ટર સાહેબ ! ‘મ્હારા તરફ ફરીને એણે કહેવા માંડ્યું. ‘મ્હારી ખાત્રી છે કે આ કેસ પુરો થતાં આપના ધંધાદારીઓને પણ ધણું જાણવાનું મળશે. આ તરફ, સાહેબો ! મહેં આપને માટે ખાસ બંધાની સવડ કરી છે. કોણ જાણે વખતે આજીવન રહેતું પડે તો બરાબર સગવડ કરી સારી ! ઝૂંબાઈ કરતાં અહીંયાં વધુ સવડ થઈ શકે એટલું તો ખરું. ત્યાંના કરતાં પોલીસને અહીં જરા વધારે માન મળે છે !’

વસંતરાય ધણોજ વાચાળ માણસ હતો. દસ મિનિટમાં તો તેણે અમારે માટે એણે વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યાં અમે પહોંચી ગયા. બીજા દસેક મિનિટમાં અમે જરા ઠીકઠાક થઇને બેઠા અને વસંતરાયે ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી વિગતો અમારી પાસે રજૂ કરી. રામરાયે વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક વિગતો નોંધી લીધી જ્યારે જયંતે એ બધી ચે ધ્યાન દઇને સંભળી લીધી.

‘ધણું જ નવાઇ જેવું !’ આખી વાત સાંભળ્યા પછી જયંતે કહ્યું. ‘આવો કેસ ભાગ્યે જ બન્યો હશે ! ધણો બેઠી મામલો લાગે છે.’

‘મહેં ધાયું’ હતું કે આપ એમ જ કહેશો.’ વસંતરાયે કહ્યું. ‘અમારી શક્તિની બહારની વાત બની ગઇ છે સાહેબ ! સવારે ચારેક વાગ્યે જ્યારે મહેં અહીં આવીને હુવાલદાર પાસેથી ચાજી લીધો ત્યારે મહેં કહી તે મુજબ પરિસ્થિતિ હતી. રામરાય હુવાલદાર ધણો ચાલાક માણસ છે. એણે ધણી જરૂર વિગતો મેળવી હતી એ બધી મહેં તપાસી લીધી અને તેમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો.’

‘બીજા કઇ વિગતો ઉમેરી ?’ આતુરતાથી જયંતે પૂછ્યું.

‘પહેલાં તો પેલી હથોડી મહેં તપાસાવી બેઠ. ડૉક્ટર મહેતાએ મને એમાં મદદ કરી. એના ઉપર અમને કોઇ જાતનાં નિશાન ન જણાં. મહેં ધાયું’ હતું કે જો પ્રાણુજીવનદાસે સ્વ-અચાવ અર્થે પણ એનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો એના પર કૈં નિશાની પડ્યા સિવાય ન રહે. એવી કૈં નિશાની ન હતી અને એનો એવી રીતે ઉપયોગ થયો ન હતો એમ મહારી ખાત્રી થઇ.’

‘પણ એ તપાસ પર આધાર રાખવા જેવો નથી.’ રામરાયે કહ્યું. ‘કેટલાક એવા પણ કેસ થયા છે કે જેમાં હથોડી કે હથોડાનો ઉપયોગ થયો હોય છતાં એના ઉપર જરાપણ ડાઘો કે નિશાન ન પડ્યું હોય.’

‘બરાબર છે. એ પરથી એમ પુરવાર નજ થઇ શકે કે એનો ઉપયોગ થયો નથી. પણ એના પર કૈંક ડાઘ કે બીજાં નિશાન

પડ્યાં હોય તો તે આપણને ઉપયોગી થઈ શકે. એ બધું ધ્યાન રાખીને મહેં ખારીકીથી જોવા છતાં એવું કૈંજ જણાયું નહિ. ત્યાર બાદ પેલી બંદુક જોઈ. એમાં ‘બક-શૉટ’ કારતુસ હતા અને હમણાં જ શામરાવે કહ્યું તેમ એના બે ઘોડા તારથી બાંધી લીધા હતા. બે કારતુસ એકી સાથે ફૂટે અને જોઈએ તેવી અસર થાય એવો એનો હેતુ હશે. એણે એમ પણ ખાત્રીપૂર્વક માન્યું હશે કે જેની સામે એ ફેડવામાં આવે એ ભાગ્યે જ બચી શકે. એ બે ફૂટ જેટલી લાંબી છે. અને કોઈ ચોરી છુપકીથી લઈ જવા માંજે તો સહેલાઈ લઈ જઈ શકે એમ છે. એના બનાવનારનું નામ એના પર બરાબર નથી. અડધેથી કાપી નાખેલું છે. એના પહેલા ત્રણ ધંત્રણ અક્ષરો દેખાય છે.’

‘કયા અક્ષરો છે ?’ જયંતે પૂછ્યું.

‘સી, ઇ, એન.’

‘સી મોટી અને ઇ, એન, નાના ?’

‘એમ જ.’

‘કેનીયા સ્મોલ આર્મ કંપની-આફ્રિકાની જાણીતી કંપની છે.’ જયંતે કહ્યું.

વસંતરાય મ્હારા મિત્ર તરફ તાકીને જોઈ જ રહ્યા. જરા વારમાં જયંતે એમને મનથી મોટો કાયડો ઉકેલ્યો હતો.

‘એ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. જયંતરાય ! આપની વાત ખરી લાગે છે. બહુ અજાયબીની વાત ! તે આપને દુનિયાના બધા બંદુ-કવાળાનાં નામ મોઢે છે ?’

જયંતે એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું.

‘એ આફ્રિકન બંદુક છે એ બરાબર સમજાયું.’ વસંતરાયે કહ્યું. ‘હવે યાદ આવે છે કે આફ્રિકાથી લોકો પેટીઓમાં છપાવીને એવી બંદુકો લાવે છે. મ્હને જરા વિચાર તો આવેલો પણ ખાત્રી ન હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે માણસ

અહીં આવીને છૂપાઇ ગયો અને લાગ જોઇને ખૂન કર્યું તે આફ્રિકા જઇ આવેલો હતો.’

રામરાયે ડોકું ધુણાવ્યું. ‘તમે તો ઘણા આજળ દોડતા લાગો છો ! હજી તો કોઇ અળપયો માણસ ધરમાં આવ્યો કે છૂપાયો એની તો ખાત્રી થે નથી.’

‘પેલી ખુલ્લી ખારી, લોહીવાળાં પગલાં, વિચિત્ર કાર્ડ, ખૂણાં-માનાં કાદવ વાળાં નિશાન અને બંદુક, એટલા સાક્ષી તો છે.’

‘અને એ બધાય ઉભા કરી શકાય એવા સાક્ષી છે. એમના પર ઝાઝો આધાર રાખવા જેવું નથી. પ્રાણુજીવનદાસ લાંબો વખત આફ્રિકા ખાતે રહ્યા છે, દેવશંકરે પણ ત્યાં જ કેટલાંય વર્ષ ગાળ્યાં છે એટલે આફ્રિકાની ચીજો માટે એ તરફના બીજા કોઇ માણસની હસ્તી શોધવાની જરૂર નથી.’

‘ગરબડ રસોયો—’

‘એનું શું છે ? કેવો માણસ છે ?’

‘ભરોસાપાત્ર માણસ છે. દશ વરસ સર ધનવંત મહેતાને ત્યાં હતો. પાંચ વર્ષથી પ્રાણુજીવનદાસ સાથે છે. એણે આ જાતની બંદુક ધરમાં કોઇ દિવસ જોઇ નથી.

‘બંદુક પોતે જ કહી આપે છે કે એ છૂપી રીતે રાખવા માટે કપાયેલી છે. બનવા જોગ છે કે એ કોઇ પેટી પટારામાં રાખી મૂકી હોય તો એની નજરે ન પણ પડી હોય. ધરમાં શું છે ને શું નહિ તેની કાંઇ ઝોઘી જ એને બધી ખબર પડે છે ! એ શી રીતે સોગનપૂર્વક કહી શકે કે બંદુક ધરમાં હતી જ નહિ ?’

‘પણ એણે કોઇ દિવસ જોઇ જ ન હતી.’

રામરાયે ડોકું હલાવ્યું એના મગજમાં એ કાંઇ જ ઉતરતું ન હતું. ધરમાં ત્રાહિત માણસની હસ્તી વિષે એને શંકા હતી.

‘હું નથી માનતો કે કોઇ અળપયો માણસ ધરમાં ધુસી ગયો હોય. જરા વિચાર તો કરો કે અળપયો માણસ એ રીતે આ

બાંદુક સાથે ઘરમાં ધુસી જાય અને આવી રીતે ખૂન કરી જાય ને પાછળ આટલી નિશાની રાખી જાય એ તમારા મગજમાં કેમ હિત-રે છે ? તદ્દન અસંભવિત ! સાદી સમજથી વિરૂદ્ધ વાત છે. આપનો શો અભિપ્રાય છે જ્યંતરાય !’

‘જરા વિગતવાર તમારા મુદ્દા સમજાવો તો—’ જ્યંતે સૂચના કરી.

‘ધારો કે એવી રીતે કોઈ ત્રીજો માણસ ઘરમાં ધુસ્યો હતો તો એ ચોર ન હતો. પેલી વીંટીની વાત જરા વિચિત્ર છે. એ સિવાય કોઈપણ ચીજ એણે લીધી નથી. પેલું વિચિત્ર કાર્ડ ખતાવે છે કે એનું આગમન ખાનગી વેરની તૃપ્તિ માટે હતું. હવે બીજો વિચાર કરીએ. એ માણસ એ વેરની તૃપ્તિ માટે ખૂન કરવાના ધરાદાથી ઘરમાં ધુસે છે. એ જો જાણતો હોય તો એને ખબર હોવી જ જોઈએ કે આ મકાનની ચારે બાજુ ખાંધ છે; અને એમાંથી એકાએક નાસી છૂટવું કે છટકી જવું પણ અશક છે. એ સંજોગમાં એ ખૂન માટે કેવા હથીઆરની પસંદગી કરે ? તમને નથી લાગતું કે બિલકુલ અવાજ ન થાય એવું હથીઆર એ ઉપયોગમાં લે ? એવી પસંદગી પછી જ એનું કામ પતી ગયે એ જાનોમાનો છટકી જઈ શકે. અને ખાંધમાં થઈને ચાલ્યો જાય. આ તો સમજાય એવી વાત છે ને ? પણ આ બધું જાણ્યા છતાં એ ત્રાહિત માણસ ખૂનના ધરાદાથી જ્યારે આ ઘરમાં ધુસે ત્યારે આવું એકાએક મોટો અવાજ કરે અને ચારે બાજુ ખબર આપે એવું હથીઆર લઈને શા માટે આવે ? અવાજ થાય કે તરતજ બધા માણસો ચેતી જાય કે દોડી આવે અને એને નાસી જવાનો વખત પણ ન મળે. એ ખાંધ ઓળંગતો હોય ત્યાં તો બધા દોડા દોડી કરી મૂકે અને એ પકડાઈ પણ જાય. હવે સમજાય છે કે ત્રાહિત માણસની હાજરીનો વિરોધ હું શાથી કરું છું ?’

‘બરાબર છે ! તમે તમારી વિગતો સુંદર રીતે રજૂ કરી છે.’

મહારા ! મત્રે જવાબ આપ્યો. ‘એ ધ્યાન દેવા ભોગ છે એની ના ન કહી શકાય. મી. વસંતરાય, તમે ખાઈની બીજી બાજુ તપાસ કરી ? કોઈ માણસે ખાઈ વટાવી હોય એવાં ચિન્હ છે ખરાં ?’

‘એવાં ચિન્હ છે નહિ. પણ એ બાજુએ પથ્થરની દિવાલ છે અને એવાં ચિન્હ લાગ્યે જ પડે.’

‘પણ કોઈના પગલાં કે બીજી કોઈ નિશાની ?’

‘તે પણ નથી.’

‘એમ ! તો તો આપણે તરત જ રંગભૂવનમાં જવું જોઈએ. વખતે ફેટલીક ન્હાની વિગતો હોય અને તે ઉપયોગી થઈ પડે. જેટલો જલદી એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેટલી એ વધુ ખર્ચર આપે. વખત ગયે એ હાથ ન લાગે.’

‘હું પણ એમ જ કહેવા જતો હતો. જયંતરાય ! પણ મ્હને એમ થયું કે ત્યાં જતાં પહેલાં આપની પાસે બધી વિગતો રજૂ કરી હોય તો સારી. પણ—’ વસંતરાયે જયંત તરફ જરા ન સમજાય એવી રીતે નજર કરીને રામરાય તરફ જોયું.

‘મ્હે’ એ ત્રણ વખત જયંતરાય સાથે કામ કર્યું છે.’ રામરાયે વસંતરાયની નજરનો અર્થ સમજીને જવાબ આપ્યો. ‘એ ન્યારે મ્હારી સાથે હોય ત્યારે મ્હારી જવાબદારી ઓછી થઈ જાય છે. કેસનું સુકાન એમના હાથમાં જ રહે છે.’

‘અને ખરું પૂછો તો—’ જયંતે જણાવ્યું. ‘કોઈ પણ કેસ હું હાથ ધરું છું તેમાં ન્યાય અને તેટલો સરલ થઈ શકે એ રીતે પોલીસને મદદ આપવાનું મ્હારું ધ્યેય હોય છે. પોલીસથી જો હું કોઈ વખત છૂટો પડ્યો હોઉં તો એનું કારણ એજ હોય છે કે પહેલાં એ મ્હારાથી છૂટા પડીને સ્વતંત્ર રીતે કામ લેવા માગે. મ્હારી રીતભાત પણ સ્વતંત્ર રીતે અને મ્હારી મરજી મુજબ કામ કરવાની છે અને મ્હારા કામનું પરિણામ પણ મ્હને ઠીક લાગે ત્યારે જ જણાવું છું. કકડે કકડે કહેવું મ્હને પસંદ નથી. જે કહું તે છેક

છેલ્લી વખતે અને સંપૂર્ણ. આ કારણથી પણ કોઇને મ્હારી સાથે કામ કરવું ન પાલવે એ બનવા ભોગ છે.’

‘પણ આપણે તો બનતી રાશ છે.’ રામરાયે કહ્યું. ‘ઉલટા પોલીસે તો આપની હાજરીથી માન મળ્યું સમજવું બોધ્યું; અને જેટલી બને તેટલી મદદ આપીને આપનું કામ સરળ કરી આપવું બોધ્યું. ચાલો ડૉક્ટર સાહેબ !’ એમણે મ્હારા તરફ ફરીને કહ્યું. ‘તમે તો મુંગામુંગા કામ કરતા લાગો છો ! વખત આવ્યે અમને ભૂલી ન જતા ! થોડી સરખી જગ્યા અમારા માટે પણ આપનાં પુસ્તકોમાં રાખજો.’

ધીરે ધીરે અમે બધા રંગપુરના રસ્તાઓ વટાવતા ચાલ્યા.

હવે પેલું પુરાણું રંગભુવન નજરે પડ્યું. એનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે.

‘પેલી બારી.’ રંગભુવન પાસે આવતાં જ વસંતરાયે આંગળીથી એક ઉઘાડી બારી બતાવી. ‘પુલ પાસેની પહેલી બારી છે તે. જમણી બાજુએ. કાલ રાત્રે ઉઘાડી હતી તેમ જ હજી પણ એ એમને એમ જ પડી છે.’

‘એ માણસને પેસી નીકળવા માટે જરા સાંકડી લાગે છે !’

‘પણ એ માણસ જાડો ન હતો. એ નિર્ણય પર આવવાને આપના અનુમાનની મદદ નહિ બોધ્યું જયંતરાય ! મ્હારા તમારા જેવો માણસ એમાં થઇને ખુશીથી જન્મ શકે.’ જયંત આમની નજીક ગયો અને ધ્યાન દઇને બેસ્યું. પછી એણે પતથરની દિવાલ તપાસી અને તેની નજીકના ઘાસ પર નજર નાખી.

‘એ બધું યે હું તપાસી ગયો છું.’ વસંતરાયે કહ્યું. ‘ત્યાં કાંઈ જ નથી. કોઈ માણસ એ રસ્તે બહાર આવ્યાનાં ચિન્હ જ નથી. પણ એ એવી નિશાની શા માટે રહેવા દે ?’

‘બરાબર છે. શા વાસ્તે રહેવા દે ! આ પાણી હંમેશાં આવું ડહોળું રહે છે ?’

‘ધણુંખરૂં આવું રહે છે. ઝરો ખાઇમાં દાખલ થાય છે ત્યાં એક નાનું સરખું તળાવ છે અને ત્યાંથી પાણી ડહોળું થઇને આવે છે.’

‘ખાઇ ફટલી ઉઠી છે ?’

‘આભુખાભુ ખેએક હાથ અને વચ્ચે ત્રણ હાથ.’

‘તો પછી કોઇ એ ઝાળંગતાં કુખી જાય એ વિચાર બાભુએ રાખવો પડશે.’

‘જરૂર. એ ઝાળંગવી મુશ્કેલ નથી.’

અમે પુલપર થઇને આગળ ચાલ્યા. એ સંચાકામને આધારે ઉંચો નીચો થઇ શકતો. અમને એક ખડતલ પણ વૃદ્ધ ઉમરના માણસે દાખલ થતાં મુંગો આવકાર આપ્યો. એ ગરબડ રસોયો હતો. એનો ચહેરો સફેદ પુણી જેવો થઇ ગયો હતો.

હજી પેલા ખંડમાં-જ્યાં આ બનાવ બન્યો હતો ત્યાં શામરાવ હુવાલદાર ખેસી રહ્યો હતો. ડોક્ટર મહેતા ચાલ્યા ગયા હતા.

‘કેં નવા ભુની શામરાવ ?’ વસંતરાયે દાખલ થતાં વેંત જ પૂછ્યું.

‘કેં નથી. સાહેબ !’ હુવાલદારે સલામ કરીને જવાબ આપ્યો.

‘હવે તમે જાવ. ઘણો વખત તમારે થોભવું પડ્યું. જરૂર હશે તો બોલાવીશું. ગરબડને બહાર ઉભા રહેવા કહેજો અને અને એને, દેવશંકરને તથા પદ્માવતી બાઇને હમણાં બોલાવીશું માટે તૈયાર થાય એમ ખબર આપવા કહેતા જાઓ. કાશીનું પણ કામ પડશે. હવે સાહેબો ! આપ કૃપા કરીને મ્હારા વિચાર અને અનુમાન સાંભળી લેશો અને પછી આપને જે તપાસ કરવી થોડી લાગે તે કરશો.’

વસંતરાયે મ્હારા પર સારી છાપ પાડી. બીજા અમલદારો જેવો તે ન હતો. એ દરેક વાતનો વિચાર કરી જોતો અને પોતાની સાદી સમજને કાંટે જોખીને પછી જ એની કિંમત આંકતો. મ્હને એ રીત અણી ગમી.

‘આપણે પહેલો વિચાર એ કરવાનો છે કે આ કેસમાં શું થયું છે ? આપઘાત કે ખૂન ? જો એ આપઘાત હોય તો મરનારે આપઘાત કરવાનો વિચાર કરીને પેલી વીંટી કાઢી નાખીને છૂપાવી. પછી એ એવે વખતે નીચે આવ્યો કે જ્યારે બધાં માણસો જાગતાં હોય, પછી એણે પેલા ખૂણામાં કાદવવાળાં પગલાંનાં નિશાન પાડ્યાં કે જેથી સૌને એમ લાગે કે ત્યાં કોઈ છૂપાઈ રહ્યું હતું, પછી બારી ઉઘાડી અને એના પર લોહીનાં—’

‘એ વિચાર જ પડતો મૂકવા જેવો છે.’ રામરાયે વચ્ચેથી કહ્યું.

‘હું પણ એમજ માનું છું. આપઘાતનો સવાલ બાબુએ મુકવો જ પડશે. તો પછી ખૂન થયું છે એ નિર્ણય પર આવી શકાય. હવે જોવાનું એ છે કે ખૂન શી રીતે થયું ? ઘરમાંના જ કોઈ માણસે ખૂન કર્યું છે કે પછી બહારથી કોઈ માણસે આવીને ખૂન કર્યું છે એનો નિર્ણય કરવાનો રહે છે.’

‘હીક. એ વિષે તમારું વિવેચન શું છે ?’

‘બન્ને બાબુ ધણી બાબતો વિચાર કરવા જેવી છે; છતાં એ બંમાંથી એક રસ્તે ખૂન થયું છે એ તો ચોક્કસ. સૌથી પહેલાં આપણે એ વિચાર કરીએ કે ઘરમાંના જ કોઈ માણસ કે માણસોએ આ કામ કર્યું છે. તેમણે મરનારને અહીં એવે વખતે આવ્યો કે જ્યારે ઘરમાં બધાં માણસો સૂઈ જવાની તૈયારી કરતાં હોય પણ ઉંઘી ગયાં ન હોય. પછી તેમણે એક વિચિત્ર કામ એ કર્યું કે સૌથી મોટો અવાજ કરે એવા હથીઆર વડે મરનારનું ખૂન કર્યું. એ હથીઆર ઘરમાં તે પહેલાં કોઈની નજરે પડ્યું ન હતું. આપણી વિચારબેણી આગળ વધારવા માટે એ યોગ્ય ભૂમિકા લાગે છે ખરી ?’

‘ના. એ ખનવા જોગ નથી.’

‘તો પછી હવે છેવટના મુદ્દા પર વિચાર કરવાનો રહે છે. દરેક જણ કહે છે—કચુલ કરે છે કે અવાજ થતાંની સાથે એક જ મિનિ-

ટમાં બધા આ ખંડમાં એકઠા થઇ ગયા હતા. સૌથી પહેલાં દેવ-શંકર પછી ગરબડ અને બીજા નોકરો પણ. એ એક જ મિનિટમાં ખૂનીએ શું કયું તે જોઇએ. એણે પેલા પડદા પાછળ ખૂણામાં કાદવવાળા પગનાં નિશાન પાડ્યાં, બારી ઉઘાડી. ત્યાં આગળ લોહી-વાળાં પગલાંનાં નિશાન પાડ્યાં, મરનારની આંગળીએથી બે વીંટી કાઢી ને એક પાછી પહેરાવી અને એ બધું એણે એક જ મિનિટમાં કર્યું. એ માની શકાય એવી વાત લાગે છે ખરી? એ પણ અસંભવિત જેવું નથી?’

‘તમે બધી વિગતો ઘણી સરસ અને સરળતાથી રજૂ કરી છે.’ જ્યોતે કહ્યું. ‘તમારા અનુમાનો સાથે હું મળતો થાઉં છું.’

‘સારી વાત છે ! હવે આપણે છેલ્લા મુદ્દા પર જરા વધુ ધ્યાન આપીએ. પહેલા બે કરતાં એ જરા વધુ ધ્યાન દેવા જોગ છે. જો કે કેટલીક ગુંચવણો એમાં છે એની ના નહિ પણ બીજા કરતાં એ કેંક સરળ છે. એ ગુંચવણો એવી નથી કે જેને માટે પુરતો વિચાર કે તપાસ ન થઇ શકે. આ માણસ સાંજના વખતે મહેમાન હતા અને તેમને ખાતર મોડેથી પૂલ ઉપાડવામાં આવ્યો. એ તકનો લાભ લઇને છાનોમાનો ઘરમાં દાખલ થયો અને સૌથી પહેલાં આ ખંડ નજરે પડવાથી એમાં જ પેલા ખૂણામાં પડદા પાછળ સંતાઇ રહ્યો. આવનાર વખતે સાધારણ ચોર કે બદમાશ હોય, કે પછી એને પ્રાણજીવનદાસ સાથે પહેલાંની જ કેં અદાવત હોય; કારણ કે પ્રાણજીવનદાસ વર્ષો સુધી આફ્રિકામાં રહ્યા છે અને આ બંદુક પણ એ તરફની આયાત છે એટલે બન્ને વચ્ચે ખાનગી અદાવત હોય એ વધુ સંભવિત છે. એ પેલા પડદા પાછળ મોડે સુધી સંતાઇ રહ્યો અને જ્યારે પ્રાણજીવનદાસ આ ખંડમાં આવ્યા ત્યારે એ એકાએક સંતાવાની જગ્યાએથી નીકળ્યો અને એમની સાથે કેંક વાતચીત કરી. એ વાતચીત થોડીક જ વાર થઇ હોવી જોઇએ કારણ કે પદ્માવતીબાઇ કહે છે કે એમની પાસેથી મરનાર ‘આવું છું’

કહીને ગયા પછી થોડીક જ વારે ધડાકો સંભળાયો.’

‘મીણુબત્તી પણ એમ જ દર્શાવે છે.’ જ્યંતે કહ્યું.

‘હાજી. મીણુબત્તી નવી જ હતી અને એમણે નીચે આવતી વખતે એ સળગાવી હતી. એ અર્ધા ઇંચથી વધારે બળી નથી હુમલો થતા અગાઉ એ એમણે ત્યાં મુકી હશે નહિતર એ એ સ્થિતિમાં ન હોત. એ ગબડી ગઇ હોત. એ બતાવે છે કે આ ખંડમાં આવતાં વેંત જ પ્રાણજીવનદાસ પર હુમલો થયો ન હતો. દેવશંકરે આવીને તરત જ બત્તી યુઝાવી ને લેંપ સળગાવ્યું.’

‘એ બધી વિગતો સરળ છે.’

‘અને આપણે એ જ રીતે બીજી વિગતો પણ ગોઠવીએ. પ્રાણ-જીવનદાસ આ ખંડમાં આવે છે. પણ મીણુબત્તી મૂકે છે. પડદા પાછળથી એક માણસ એમની પાસે આવે છે. એની પાસે પેલી બંદુક છે. એ ભરેલી છે. એ પ્રાણજીવનદાસ પાસે પેલી વીંટીની કે કોઇ ચીજની માગણી કરે છે. જરા આનાકાની સાથે પ્રાણજીવનદાસ એને એ આપે છે. પછી એકાએક બોલાચાલીમાં એ જણુ વચ્ચે બાથ-બાથ થઇ-એ વખતે પ્રાણજીવનદાસે હથોડીનો ઉપયોગ કર્યો હોય એ સંભવિત છે-પછી પેલો પ્રાણજીવનદાસને સખત રીતે ધાયલ કરે છે -મારી નાખે છે. એ પેલું કાડું તથા બંદુક ફેંકીને બારી તરફ દોડે છે. બારીએ થઇને ખાઇમાં પડે છે ને કુદીને નાસી જાય છે. જે વખતે દેવશંકર આવી પહોંચે છે તે વખતે તો એ ખાઇ ઝોળંગી ચૂકયો હોય છે. આપને આ વિચારશ્રેણી કેમ લાગે છે જ્યંતરાય ?’

‘બણી જ રસિક પણ જરાક અભુક્તિ.’

‘ભલા માણસ ! અભુક્તિ લાગે પણ બીજી તો સાવ અસંભવિત લાગતી હતી તેનું કેમ !’ રામરાયે વચ્ચે જ કહ્યું. ‘નાસી જવાનો એક માત્ર ઉપાય શાંતિ જળવવાનો અને શાંત હથીઆરનો ઉપયોગ કરવાનો હતો તેને બદલે એણે આ બંદુક શા માટે પસંદ કરી એ વિગેરે અભુક્તિનો તોડ કાઢવાનું આપણું કામ છે. એ ન હોય તો

આપણો ભાવ પણ કાણ પૂછે મહારા સાહેબ !

જ્યંત બધી વિગતોને એની બુદ્ધિની કસોટીએ ચકાવતો બેઠો અને વિચારવમળમાં ડૂબી ગયો.

‘કૈં’ પણ નિર્ણય પર આવતા પહેલાં હજી કેટલીક વધુ વિગતોની જરૂર છે મી. રામરાય !’ થોડીવારે એણે કહ્યું. એ એકાએક ઉઠ્યો અને મરનારનું શરીર તપાસવા લાગ્યો. ‘ખરેખર ! આ બધા ધા ધણા ભયંકર છે ! જરા ગરબડને બોલાવશો ?... ગરબડ, આ વિચિત્ર નિશાની તેં તારા શેઠના હાથ પર ઘણી વખત જોયેલી ખરૂં ને ?’ એમ કહીને એણે મરનારના ખભા આગળની સાથીઆની છાપ બતાવી.

‘હા સાહેબ. બહુ યે વખત.’

‘એ શાની છાપ હતી એનો તને કદિ વિચાર આવેલો ખરો ?’

‘ના જી.’

‘એ પડાવતી વખતે ઘણું દુઃખ થયું હશે એમ તને નથી લાગતું ? અરે આ એમની દાઢીએ આ શું લગાડેલું છે ? એ તેં પહેલાં જોયું હતું ?’

‘હા જી. કાલે હજમત કરતાં જરા કાપ મુકાઈ ગયેલો તેના પર એમણે કૈંક દવા લગાડેલી ‘પલાસ્તર’ કે એવું જ કૈંક કહે છે મ્હને તો નામે ય યાદ નથી.’

‘આ પહેલાં કાંઈ વખત એવી રીતે કાપ મુકાઈ ગયેલો તને યાદ છે ?’

‘ના સાહેબ.’

‘ઠીક !’ જ્યંત બોલી ઉઠ્યો. ‘બનવા જોગ છે કે એ કાં તો અકસ્માતથી જ મુકાઈ ગયો હોય કે પછી જ્ઞાનતંત્રની નમજાઈને લીધે થઈ ગયો હોય. જો એ જ્ઞાનતંત્રની નમજાઈને લીધે થયો હોય તો એનું કારણ એટલું જ માની શકાય કે એને આવતા ભયની આગાહી મળી હતી. ગઈ કાલે એમના વર્તનમાં તને કૈં નવાઈ જેવું લાગતું હતું ? ગરબડ !’

‘મ્હને એમ લાગેલું કે એ જરા અધીરા થઇ ગયા હતા અને ચીઢીયા પણ.’

‘એમ ! તો પછી આ હુમલો અણચીતવ્યો અને અણધાર્યો નહિ જ હોય. ચાલો ઠીક થયું, કેમ રામરાય, તમને નથી લાગતું કે આ વિગતો પણ કૈંક પ્રકાશ પાડે છે ? હવે તમે પૂઝો.’

‘નારે ના ! આપને એકવાર કામ સોંપ્યા પછી વચ્ચે માથું મારવાની જરૂર શી !’ રામરાયે પોતાને માથેથી ભાર ઉતારી નાખ્યો.

‘ઠીક. હવે ગરબડ ! આ કાગળ જો તો. એના જેવો જડો કાગળ ઘરમાં છે ખરો ?’

‘મ્હને નથી લાગતું કે ઘરમાં હોય.’

જ્યંત ટેબલ પાસે ગયો અને શાહી તપાસી. થોડી શાહી એણે બ્લોટિંગપેપર પર પાડી જોઇ. એક ખડીઆમાં લાલ અને ખીજમાં કાળી શાહી હતી. ‘આ ખંડમાં એ લખાયું લાગતું નથી. આની શાહી જળબલી છે ! વળી સ્ટીલ પણ જાડી છે જ્યારે આ બધી પાતળી સ્ટીલો છે. ગરબડ, એ તને નહિ સમજતું હોય !’

‘ના સાહેબ, હું ધંધેજી લણ્યો નથી.’

‘તમે શું ધારો છો રામરાય ?’

‘મ્હને તો એમ લાગે છે કે એ કાંઈ ગુપ્ત મંડળને લગતું હોવું જોઈએ. પેલી હાથ પરની છાપ અને આ કાર્ડ. બેઉ.’

‘મ્હારી પણ એવી માન્યતા છે.’ વસંતરાયે પુષ્ટિ આપી.

‘તો પછી એ જૂમિકાપર વિચારણી ટેકાવી જોઈએ. આવ્યા ગુપ્તમંડળનો કાંઈ સબ્ય આપણે જોઈ ગયા તેમ આ ઘરમાં દાખલ થાય છે અને પ્રાણજીવનદાસના આવવાની રાહ જુએ છે. ઘરના રાહરસમયી એ જાણીતો છે. પ્રાણજીવનદાસ આવ્યા પછી એ એમનું માથું ઊડાવી લે છે અને ખાંધ ઓળંગી ચાલ્યો જાય છે. પોતાની પાછળ એ આ કાર્ડ મુકતો જાય છે અને આશા રાખે છે કે એની વિગત છાપામાં આવ્યા વિના નહિ રહે અને છાપામાં આવતાં જ

મંડળના સભ્યોને જરૂર ખબર પડશે કે મામલો ખલાસ થઈ ગયો છે. એમના વેરની તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે. એ બધું સમજી શકાય એવું છે. પણ આ બંદુકનો ઉપયોગ શા માટે ?

‘ ખરાબર છે. ’

‘ અને પેલી વીંટીનું શું ? ’

‘ એ પણ વિચારવા ભોગ છે. ’

‘ અને હજી સુધી કોઈ પકડાયું કેમ નથી ? યોગારદમ ચાલીસ માઇલ સુધી પોલીસ તપાસ ચાલુ છે. જો કોઈ એવી રીતે ભીંન્નયલા કપડામાં જતો જણાય તો એને પકડવાની ખબર તરતજ અપાઈ ચૂકી છે. ’

‘ ખરાબર છે. એ બધાનું શું જયંતરાય ! ’

‘ ખનવા ભોગ છે કે નજીક જ એ લોકોનો અડો હોય અને ત્યાં એણે કપડાં બદલી નાખ્યાં હોય. એમ ન હોય તો એ પકડાયા વિના ન રહે અને હજી પકડાયો નથી એટલે એમ જ હશે. ’

જયંત ખારી પાસે ગયો અને પેલાં લોહીનાં નિશાન તપાસવા લાગ્યો. એ નિશાન ઉઘાડા પગનાં ન હતાં. પણ જોડાનાં કે ગામડી છુટનાં હતાં. નવાઈ જેવું તો એ હતું કે પેલાં કાદવનાં નિશાન વધુ સ્પષ્ટ હતાં. આ એટલાં સ્પષ્ટ ન હતાં.

‘ આ શું ? આ ટેબલની નીચે ? ’ જયંતે પૂછ્યું.

‘ શેડ સાહેબના ડંબેલ્સ છે. ’ ગરબડે કહ્યું.

‘ ડંબેલ-પણ આ તો એક જ છે. બીજો ક્યાં ? ’

‘ કાણ જાણે સાહેબ ! વખતે એક જ હશે. મહેં તો મહિનાઓ થયાં એ જોયા જ ન હતા. ’

‘ એક જ ડંબેલ ! ’ જયંતને ઘણી નવાઈ લાગી. એ વધુ ખોલે તો પહેલાં કોઈએ ખારણા પર અવાજ કર્યો. આવનાર માણસ ઉંચો આઘેડ ઉંમરનો પણ દેખાવડો છતાં ભીંતવાને હતો. એ દેવશંકર હતો. આવતાવેંત જ એણે એક પછી એક અમારા તરફ જોયું.

‘ માફ કરજો સાહેબ ! આપને ખલેલ કરી તે ’ એણે કહ્યું.
 ‘ આપને તાજ સમાચાર જણાવવા જોઈએ. ’

‘ કોઈ પકડાયું ? ’

‘ ના સાહેબ ! પણ એમણે બાઈસીકલ શોધી કાઢી છે. આવનારે પોતાની સાઈકલ પાછળ રહેવા દીધી છે. બહુ દૂર નથી. અહીંથી સોએક કદમ દૂર હશે. ’

અમે તરતજ ત્યાં ગયા. એ ત્રણ ઘોડાવાળા અને કેટલાક આગસુ તમાસગીરો ત્યાં એકઠા થયા હતા. એક જગ્યામાં સાઈકલ સંતાડેલી હતી તે ખેંચી કાઢી હતી. એ ‘ રજ ઝીટવર્થ ’ મેકરની ઘણી જ વપરાયેલી સાઈકલ હતી, એની સાથે જરૂરી સામાન હતો. એના માલિક વિષે અનુમાન થઈ શકે એવું કોંઈ જ ન હતું.

‘ જો દરેક સાઈકલને નાંખર આપવાનો કાયદો કરવામાં આવે ’ વસંતરાયે સૂચના કરી. ‘ તો પોલીસનો ત્રાસ ઓછો થઈ જાય. અત્યારે તો આનો કંઈ જ ઉપયોગ થાય એમ નથી. એ ક્યાંથી આવ્યો એ તપાસ કરવામાં કામ લાગે ખરી ! પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે એ પોતાની સાઈકલ મૂકીને શા માટે ગયો ? સાઈકલ હોય તો એ જલદી નાસી જાય છતાં એ મૂકીને કેમ ગયો ? ’

‘ એ જરા નવાઈ જેવું ખરું. ’ જયંતે એને અનુમોદન આપ્યું.

લે દ

‘આ પને પેલા ખંડમાં જે નેત્રું હતું તે બધું નેષ લીધું?’ અમે પાછા ફર્યા ત્યારે વસંતરાયે પૂછ્યું.

‘હાલ તુરત વધુ તપાસવાની જરૂર નથી.’ રામરાયે જવાબ આપ્યો. જ્યંતે ડોકુ નમાવી હા માં હા ભેળવી.

‘તો પછી આપનો વિચાર હવે સાક્ષીઓ તપાસવાનો હોય એ સ્વાભાવિક છે. ગરબડ, સાથી પહેલાં તારે સાક્ષી આપવાની છે. ચાલો, આપણે હવે હોલમાં જઈએ.’

અમે બધા હોલમાં ગયા.

ગરબડની બુબાની સરળ અને સ્પષ્ટ હતી અને એ સાચું બોલતો હોય એવી એણે અમારા પર છાપ પાડી હતી. પાંચ વર્ષ

ઉપર પ્રાણજીવનદાસે જ્યારે એ રંગપુર આવ્યા ત્યારે, એને નોકરીમાં રાખ્યો હતો. એ જાણતો હતો કે પ્રાણજીવનદાસ પૈસાદાર માણસ હતા અને આફ્રિકામાં એ ખૂબ પૈસા કમાયા હતા. શેઠ તરિકે એ ભલા માણસ હતા. અલબત્ત, દરેક વાતે અનુકૂળ આવે એવા એ શેઠ ન હતા. પણ ઘણી સારી રીતે વર્તતા હતા. સ્વભાવે એ નીડર હતા. બીરૂતાનાં દર્શન એને લાગ્યે જ થયાં હતાં. દર-રોજ રાત્રે પૂલ ઉપાડી લેવાનો જૂના વખતથી ચાલતો આવેલો રિવાજ હતો અને તેને માન આપીને એમણે પણ એ ચાલુ રાખ્યો હતો. એ લાગ્યે જ મુ'બાઈ જતા કે રંગપુર છોડીને બહાર જતા, પણ આ બનાવ બન્યો તે પહેલાં એકાદ દિવસ આગમજ-એને આગલે જ દિવસે એ વિલાસપુર ગયા હતા. એ દિવસે એમનામાં અધીરાઈ અને ચીડીયાપણું આવ્યું હોય એમ ગરબડને લાગ્યું હતું. એમનો સ્વભાવ ચીડીયો ન હતો એટલે એને નવાઈ જેવું લાગ્યું હતું. આ બનાવ બન્યો ત્યારે એ ઉંઘી ગયો ન હતો પથારી કરતો હતો. મકાનની પાછળની બાજુએ રસોડું આવ્યું છે. એની નજીક જ એની સુવાની જગ્યા હતી. બીજા નોકરો માટે પણ પાછલા ભાગમાં વ્યવસ્થા હતી. એણે ખંદુકનો અવાજ સાંભળ્યો ન હતો. મકાનના પાછલા ભાગમાં એ લાગ્યે જ સાંભળી શકાય. એણે જોમથી ઘંટ વાગતો સાંભળ્યો હતો. એ પણ આ મકાનને લગતી જૂની સગવડ હતી. ભયને વખતે બધા માણસોને ચેતાવવા એ ઘંટ વાગતો. એ ઘંટ વગાડવાને આખી ઇમારતમાં ત્રણેક જગ્યાએ કળ હતી. એ દબાવતાં વેંત જ મોટેથી વાગતો અને બધા માણસો ચેતી જતા. ઘંટ વાગતો સાંભળીને હું બહાર દોડ્યો. એવામાં મહેં કાશીને જોઈ. હું ને કાશી આગળ આવવા દોડ્યા. દાદર ઉપર જ બાઈસાહેબને જોયાં. ના એ દોડતાં ન હતાં. એ ગભરાયલાં હોય એમ કે' મહેને લાગ્યું નહિ, એ નીચે આવ્યાં ત્યાં તો દેવશંકરભાઈ દોડતા આવ્યા અને એમને ઉપર જવાને કહ્યું. એમણે આનાકાની

કરી પણ દેવશંકરભાઈએ કાશીને આપસાહેબને ઉપર લઈ જવા કહ્યું. 'તેરાં માણસનું નીચે કામ નથી એમ પણ એ બોલ્યા. એમણે કહ્યું :

‘તમારું નીચે કામ નથી. પ્રાણજીવનનું ખૂન થયું છે. કાશી ! તું એમને ઉપર લઈ જા. પ્રભુને ખાતર ઉપર જાવ !’

આનાકાની કરતાં આપસાહેબ ઉપર ગયાં. ના. એમણે ખૂબો મારી નહિ કે ચીસો પણ ન પાડી. કાશી એમની સાથે જ ઉપર રહી. દેવશંકરભાઈ સાથે હું પેલા ખંડમાં ગયો. પોલીસે જોઈ તેવી જ એ ખંડની સ્થિતિ હતી. મીણખતી તે વખતે બળતી ન હતી. લોંપ બળતું હતું. બારી ખુલ્લી હતી. બહાર ઘેર અંધારું હતું. કેંજ જોઈ શકાય એવું ન હતું. પછી મહેં પૂલ નીચે ઉતાર્યો એટલે દેવશંકરભાઈ પોલિસને બોલાવવા ગયા.

આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે ગરબડે જીખાની આપી.

કાશીઆઈની જીખાની પણ ગરબડને મળતી આવતી હતી. એનો ખંડ જરા નજીક હતો અને એ પથારી કરતી હતી તે વખતે જ એણે પણ ઘંટ સાંભળ્યો હતો. એ સાંભળીને એ દોડી હતી. એ જરા બહેરી હતી. કાનના દેવ ઉડી જવાની તૈયારી કરતા હતા. વખતે એને લીધે જ અંદુકનો અવાજ એને નહિ સંભળાયો હોય પણ એના ખંડથી આગળનો ભાગ ધણો દૂર હતો એટલે વખતે અંદુકનો અવાજ નયે સંભળાય. એણે બારણાં ભટકાયાં હોય એવો કેંક અવાજ સાંભળવાનું યાદ છે અરે. અર્ધાએક કલાક પહેલાં સાંભળેલો. એ બહાર નીકળી ત્યારે ગરબડને જોયો. અને એની સાથે જ એ આગળ આવી. દેવશંકરભાઈને એણે ક્રિકા પુણી જોવા ને ગભરાઈ ગયેલા જોયા. એમણે આપસાહેબને નીચે આવતાં રોક્યાં. અને ઉપર પાછાં જવાને કહ્યું. આપસાહેબે કેં જવાય જવાય આપ્યો પણ મહેને તે યાદ નથી.

‘કાશી, એમને ઉપર લઈ જા. એમની સાથે તુંયે ઉપર જા.’

એમ એમણે મ્હને કશું. એટલે હું એમને ઉપર લઇ ગઇ. સમ-
જનીને સ્તો, એ બહુ ગભરાઇ ગયાં હતા. આખે શરીરે ધૂજી ગયાં
હતાં. ના. એમણે નીચે જવાનો આગ્રહ પછી ન કર્યો. એ તો એ
હાથમાં માથું મૂકી રડવા લાગ્યાં. આખી રાત હું એમની સાથે જ
રહી. બીજા નોકરો સુઇ ગયા હતા. એમણે ઘંટનો અવાજ પહેલી
ઉંઘમાં નચે સાંભળ્યો હોય. પોલીસ આવી તે પહેલાં થોડીવારે ગર-
બડે એમને જગાડ્યા.

કાશીઆઇની જુઆની મુખ્યત્વે આ મજાજ હતી. એ કહેતી
વખતે દુઃખ દદની હાલનો સંભાર એ ભેગવતી જતી હતી. એ
આ બનાવથી લગ્નકી ગઇ લાગતી હતી.

તે પછી દેવશંકરની જુઆની લીધી. ગરબડ અને કાશીએ
કહેલા બનાવો બરાબર હતા એ ઉપરાંત એને ઘણું કહેવાનું હતું.
એણે પોલીસને ઘણી ખરી વિગતો કહી હતી. એને એમ લાગતું
હતું કે ખૂની ઉઘાડી બારીએ થઇને છટકી ગયો હોવો જોઇએ. ત્યાં
આગળના લોહીના ડાઘ એ પુરવાર કરવા પુરતા હતા, પુલ ખેંચી
લેવાયલો હતો છતાં નાસી જવામાં અડચણ આવે એવું ન હતું.
પાણી ત્રણ હાથ કરતાં વધારે ન હતું એટલે જનાર ખુશીથી જઇ
શકે. એ શી રીતે નાસી છૂટ્યો અથવા બાઇસીકલ લીધા વિના કેમ
ગયો એ કેંએ સમજાવી શકે એમ ન હતું.

ખૂનની બાબતમાં એણે અમુક કારણો નક્કી કરી લીધાં હતાં
અને એ મુજબ જ ખૂન થયું હતું એવી માન્યતા હતી. પ્રાણજી-
વનના જીવનનાં કેટલાંક પ્રકરણો ઘણાં ભેદી હતાં. એ વિષે એ
એકે શબ્દ પણ બોલતો ન હતો. એ નાની ઉંમરે સોળેક વર્ષનો
હતો અત્યારથી જ આફ્રિકા ગયો હતો અને ત્યાં જ સારી રીતે કમાયો
હતો. એ એને આફ્રિકા ખાતે જ મળેલો અને લાગીદારીમાં કેટલુંક કામ
કરેલું. એમાંથી સારા પૈસા મળેલા. એકાએક પ્રાણજીવન પોતાની
બધી મીલકત વેચી સાટી મુંબાઇ આવવા નીકળ્યો. એ વખતે એ

વિધુર હતો. એના મુંબાઇ આવ્યા પછી ફેટલેક મહિને હું પણ બધું વેચી સાટીને મુંબાઇ આવી રહ્યો. મુંબાઇ આવ્યા પછી ખબર પડી કે પ્રાણજીવને આ આલિશાન ઇમારત લીધી છે અને અહીં રહે છે. હું પણ અહીં આવ્યો અને અમારી મૈત્રી તાજી કરી. એણે મને અહીં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને અવાર નવાર ઘણા વખત હું અહીં રહું છું. પ્રાણજીવન ઉપર કોઇ ભય ઝબુમતો હોય એવી મને એના વર્તનપરથી છાપ પડી હતી. એ એકાએક આફ્રિકાથી કેમ નાસી આવ્યો તે મને નવાઇ જેવું લાગતું હતું. એ ઉપરાંત અહીં આવીને પણ આવા એકાન્ત સ્થાનમાં એ રહેતો હતો તે પરથી પણ મને એમ લાગ્યું કે મ્હારી શંકા ખોટી ન હતી. મ્હારી ધારણા મુજબ કોઇ ગુપ્તમંડળ-દૂષી સંસ્થા એની સામે હતી અને એનું ધ્યેય પ્રાણજીવનનું ખૂન કરવાનું હતું. એના બોલવા પરથી મને એવા વહેમ ગયેલો અને પેલું કાર્ડ જોયું એટલે એ વાતની ખાત્રી થઇ ગઇ. એણે મને કોઇ દહાડો એ સંસ્થા વિષે અને શાથી એ લોકો એની વિરુદ્ધ લના કે એનો જીવ લેવા માગતા હતા તે બાબત એક અક્ષર પણ કહ્યો ન હતો. પણ એ બધું એના વર્તન પરથી અને બીજા એકાદ બનાવપરથી મને લાગેતું.

‘તમે આફ્રિકામાં પ્રાણજીવન સાથે ફેટલાં વર્ષ રહેલા ?’
રામરાયે પૂછ્યું.

‘પાંચેક વર્ષ.’

‘એ કુંવારા હતા ને ?’

‘ના જ. વિધુર.’

‘એમની પહેલી સ્ત્રી વિષે તમે કેં સાંભળ્યું હતું ?’

‘ના જ. એ લગ્ન આફ્રિકા ખાતે જ થયેલાં એમ સાંભળ્યું હતું. એ એક પૈસાદાર વિશીવાળાની દીકરી હતી. એ ઘણી સુંદર હતી. એમની છબી મહેં જોઇ છે. અમે મળ્યા તે પહેલાં એકાદ વર્ષ અગાઉ એ ટાઇફોઇડ તાવથી મરણ પામી.’

‘એમના જીવનને આફ્રિકાના કયા ભાગ વિષે વધુ સંબંધ છે?’
 ‘ડર્બાન. એ વિષે એને બહુ જોલતાં સાંભળ્યો છે. એ ઉપરાંત
 ખીજા કેટલાક વિભાગો વિષે પણ એ વાત કરતો હતો. એ
 આફ્રિકામાં ઘણું ફરેલો હતો.’

‘એ રાજકારણમાં ભાગ લેતા? આ ગુપ્ત મંડળને રાજકારણ
 સાથે સંબંધ હતો ખરો?’

‘ના જી. એને એમાં રસ ન હતો.’

‘તો પછી એ ગુન્હેગારોનું મંડળ હતું એવું તો તમારું
 માનવું નથી ને?’

‘ઉલટું પ્રાણજીવન જેવો સીધો સાદો માણસ દુનિયાભરમાં
 નહિ મળે!’

‘એની આફ્રિકાની જાંદગીમાં કેં જાણુવા જેવું બન્યું હોય
 એમ તમને યાદ છે?’

‘એની હયાતીમાંનો તો કોઈ પ્રસંગ યાદ નથી.’

‘તો એમના આફ્રિકા છોડ્યા પછી કેં બનેલું?’

‘હા જી. તે પરથી તો મને ખબર પડેલી કે કોઈ એની પાછળ
 પડ્યું છે. ત્યારની જ મહારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે. એના એકાએક
 આ તરફ આવવા નીકળ્યા પછી એકાદ અઠવાડીયા પછી છ સાત
 માણસ એની તપાસ કરવા આવ્યા.’

‘કેવા માણસો હતા?’

‘આપણા તરફના જ પણ આફ્રિકામાં રહેતા. એ લોકો પશ્ચિમ
 આફ્રિકામાંથી આવ્યા લાગતા હતા. એ બધા કેં કેળવાયલા ન હતા.
 સ્વભાવના જરા તીખા હતા. મહેં એમને કહ્યું કે એ તો દેશમાં
 જવા ઉપડી ગયો છે, અને એનું દેશનું ઠેકાણું મહેને ખબર નથી.
 એમના વર્તન પરથી લાગતું હતું કે પ્રાણજીવન માટે એમને કંઈ
 જાતની લાગણી હતી.’

‘કંઈ જાતની લાગણી હતી?’

‘શિકારીને શિકાર પ્રત્યે હોય છે તેવી.’

‘પ્રાણુજીવનને કેં આગળથી ખબર મળેલી ?’

‘મહેને લાગે છે કે એને ચેતવણી મળી હશે નહિતર એ અણીને વખતે એકાએક છટકી ન જાય.’

‘પછી પેલા લોકોએ શું કર્યું ?’

‘મહે’ જવાબ આપ્યો એટલે અંદર અંદર કેં ગુસપુસ કરતા કરતા ગયા.’

‘એ છએક વર્ષ ઉપર થયું ખરું ને ?’

‘આશરે સાત વર્ષ થયાં.’

‘અને એ પહેલાં પાંચેક વર્ષથી તમે બેઉ સાથે હતા એટલે આ બનાવને અગીઆર બાર વર્ષ ઉપર બનેલા કેટલાક બનાવો સાથે સંબંધ છે એમ જ ને ?’

‘હા જી.’

‘તો પછી એ બનાવ ઘણો ગંભીર હોવો જોઈએ કારણ કે એમ ન હોય તો આટલાં આટલાં વર્ષો સુધી અદાવત તાજી રાખીને વૈર વાળવા કોઈ પ્રયત્ન ન કરે.’

‘હાસ્તો. એવો જ બનાવ હોવો જોઈએ. એ લોકો એની પાછળ ભમતા હોવા જોઈએ. એ કદિ યે એ લોકોના ભયથી મુક્ત ન હોતો.’

‘પણ જો એવી રીતે એના પર તરવાર લટકતી હોય તો પોલીસનું રક્ષણ શા માટે ન શોધે ?’

‘વખતે એવી જાતનો ભય હોય કે જેમાં પોલીસ કાંઈ કરી ન શકે. પોલીસનું સંરક્ષણ એને બચાવી ન શકે. એક વાત મ્હારે કહી દેવી જોઈએ. એ કોઈ દિવસ હથીઆર સિવાય બહાર ન જતો. એની રિવોલ્વર ભાગ્યેજ ખીસ્સામાં નહિ હોય. પેલો પુલ ખેંચી લેવાયા પછી એ માનતો કે ઘર સહીસલામત છે અને ઘરમાં એ રિવોલ્વર સાથે ન રાખતો બાકી જ્યાં જતો ત્યાં એ એના ખીસ્સામાં તૈયાર રહેતો.’

‘તમે જરા ખાત્રીથી ફેટલાં વર્ષ થયાં તે જણાવોતો.’ રામરાયે કહ્યું. ‘પ્રાણજીવને આફ્રિકા છોડ્યા છ વર્ષ થયાં, તમે એના પછી ખીજે વર્ષે આ તરફ આવ્યા. ખરૂંને ?’

‘હા જી.’

‘અને એને પરણ્યે પાંચ વર્ષ થયાં. ત્યારે તમે એના લગ્ન વખતે આવી પહોંચ્યા એમજને ?’

‘એકાદ મહિના અગાઉ.’

‘તમે લગ્ન પહેલાં પદ્માવતીને ઓળખતા હતા ?’

‘નાજી. છેલ્લાં દસ વર્ષથી હું આફ્રિકા હતો એટલે એને ક્યાંથી ઓળખું ?’

‘પણ તે પછી તો એમના વિષે ઘણું સાંભળ્યું હશે ?’

‘દેવશંકરે પૂછનાર સામે ધ્યાન દેઈને જોયું.’

‘તે પછી મ્હેં પ્રાણજીવન વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે. મ્હારે પદ્માવતીને મળવાનું થયું હોય તો તે એને અંગે છે. અને અહીં રહેવા આવ્યા પછી એમની સાથે પણ સંબંધ થાય એ દેખીતું છે છતાં એ સંબંધ પ્રત્યે—’

‘એવી રીતે આક્ષેપ કરવાનું અમને કેં કારણ નથી.’ રામરાયે કહ્યું. ‘છતાં ખરી હકીકત જાણવા અને કેં પણ નિર્ણય પર આવવા માટે બધી ચે-જેટલી વધુ મળે જેટલી-વિગતો ઉપયોગી છે અને એને અંગે આ સવાલો જરૂરી છે તેમી તો ના નહિ જ કહેવાય.’

‘પણ ફેટલાક સવાલ એવા હોય છે કે જેથી સામાને ખોટું લાગ્યા સિવાય ન રહે.’ દેવશંકરે કહ્યું.

‘તેમાં અમે શું કરીએ ? પોલીસ પોતાના સ્વાર્થ માટે એ નથી પૂછતી. અને એ સવાલોનો જવાબ આપવો એ તમારા લક્ષ્યાની વાત છે જેટલી યોગ્યવટ થાય તેટલી વધારે સારી. પ્રાણજીવનદાસને તમારો અને પદ્માવતીનો વધતો જતો સંબંધ પસંદ હતો ?’

દેવશંકર ફીક્કો પડી ગયો. એણે પોતાના બે હાથ એક બીજા સાથે ધસ્યા.

‘તમને એવા સવાલો પૂછવાનો અધિકાર નથી. તમારી તપાસને અને એને શું લાગેવળગે છે?’ એણે ચીડાઈને જવાબ આપ્યો.

‘મ્હારે એ સવાલનો જવાબ જોઈએ.’

‘એ આપવાની હું ના પાડું છું.’

‘તમે ભલે ના પાડો પણ તમારી ના એ સવાલનો જવાબ આપી દે છે કારણ કે તમારે કેં પણ છૂપાવાનું ન હોય તો એવો નન્નો તમે ન વાપરો.’

પોતે કેવી રીતે સપડાઈ ગયો હતો એ વાત પર નવાઈ પામતો દેવશંકર ફગલાઈને જોઈ રહ્યો. એને લાગ્યું કે ખરી વાત કહેવા સિવાય છુટકો ન હતો.

જરા વિચાર કરી કૈંક નિર્ણય પર આવી હસીને એણે જવાબ દીધો:

‘મ્હને લાગે છે કે તમે તમારી ફરજ બજાવો છો અને તેમાં મદદ કરવાને બદલે ડખલ કરવી એ ગેરબ્યાજખી છે એટલે આપને સંતોષકારક જવાબ આપવાની ના પાડવામાં મ્હારી ભૂલ થતી હતી. એ જવાબ આપતા પહેલાં મ્હારે આપને એટલીજ વિનંતી કરવાની રહે છે કે કૃપા કરીને એ વિષે આપ પદ્માવતીને કેં પૂછતા નહિ. એના ઉપર વિતવામાં કેં બાકી રહ્યું નથી. મ્હારે કહેવું જોઈએ કે પ્રાણજીવનની એક કુટેવ હતી અને તે સામાને અદેખાઈથી જોવાની. એને મ્હારા સિવાય ચાલતું નહિ. અમે બેઉ જીવજન દોસ્ત થઈ ગયા હતા. એને એની સ્ત્રી પ્રત્યે હદ પારનો પ્રેમ હતો. એ મ્હને અહીં આવીને એની સાથે રહેવા હદખહારનો આગ્રહ કરતો હતો છતાં મ્હને એની સ્ત્રી સાથે વાતો કરતાં જોઈને એને અદેખાઈ આવતી હતી. અમને વાત કરતાં કે એક બીજા માટે લક્ષમણ કરતાં જોઈ એનો જીવ કપાઈ જતો. કાંઈ વખત તો એ ચોપડી પણ

કાઢતો. સરસ્વતી સંભળાવવામાં એ ઉસ્તાદ હતો. એ એક જ કારણ-સર એ ત્રણ વખત અહીં ન આવવાના મહેં સોગન લીધેલા અને ચાલ્યો ગયેલો, પણ પાછો એ એવા આજીજીભર્યા કાગળો લખતો કે મહારે અહીં આવ્યા સિવાય ચાલતું નહિ. આ જાતના પ્રસંગોને લીધે મહારે અને પદ્માબહેનને સંબંધ છે એમ વાતો થતી મહેં જાણી છે છતાં એ બધી ખોટી છે અને એમાં સત્યનો અંશ માત્ર નથી. પદ્માબહેન જેવી સ્નેહાળ અને પતિ પરાયણ સાધ્વી બીજી લાગ્યે જ હશે અને મહારા જેવો વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર બીજાને લાગ્યે જ સાંપડતો હશે. એ જો કે જરાક આત્મશ્લાઘા જેવું છે છતાં ચોખવટને ખાતર મહારે આપને કહી લેવું જોઈએ.’

આ બધી હકીકત એણે સંપૂર્ણ લાગણીથી કહી હતી અને એ ભળતી વાત કરતો ન હતો એમ અમને લાગ્યું. છતાં રામરાયે એ જ બાબત ચોકસી કરવી ચાલુ રાખી.

‘તમારે માટે વાતો ચાલતી હતી છતાં તમે જૂદા રહેવાનું કેમ પ્રસંદ ન કર્યું ?’

‘પ્રાણજીવનનો આગ્રહ હદપારનો હતો અને એવી અફવાઓને વજૂદ આપવામાં માલ ન હતો. સાચી ખોટી ઘણી અફવાઓ આપણે સાંભળીએ છીએ. બધી પર ધ્યાન દઈએ તો જીવી પણ ન શકાય.’

‘તો પછી પદ્માવતીને આ સવાલ પૂછવાની ના કેમ પાડો છો ?’

‘એથી એને વધુ આઘાત લાગે અને અત્યાર સુધી એના પર વિતવામાં કેં બાકી રહ્યું નથી એટલે. એ પૂછવું ન પૂછવું એ આપની સભ્યતા પર છોડું છું.’

‘ઠીક પેલી વીંટી કેવી હતી ?’

‘કંઈ ? ગૂંમ થઈ છે તે ?’

‘એજ.’

‘એ હીરાની હતી અને એની વિગત જરા કહેવા જેવી છે ખરી ?’

‘એમ ! શી વિગત છે ?’

‘પદ્મા જુદેને એ વીંટી એને ભેટ તરીકે આપેલી. એ હમેશાં એ વીંટી પહેરી રાખતા અને કદિ પણ કાઢતા નહિ. એ લોકોનાં લગ્ન થયાં તે વખતથી મહેં એને હમેશાં પહેરી રાખતાં જોઈ છે.’

‘ઠીક. તો પછી એ કેમ કાઢી લીધી હશે ?’

‘તેજ નથી સમજાતું. પદ્મા જુદેન વાળી વીંટી જરા કિંમતી હતી અને તેની પછીની વીંટી સાધારણ કિંમતની હતી પણ લઈ જનાર એક વીંટી લે ને બીજી પાછી પહેરાવી દે એ સમજી શકાતું નથી.’

‘બરાબર છે. ચોર હોય તો બેઉ શા માટે ન લઈ જાય ? એને ને પેલા ગુપ્ત મંડળને કૈં સંબંધ લાગે છે ?’

‘ના જી. એ વાત બાર વર્ષ પહેલાંની છે અને લગ્ન પાંચ વર્ષ પર થયાં તેમ જ વીંટી તે પછી પહેરવા માંડી એટલે એ બે વચ્ચે મુદ્દે તો કૈં સંબંધ લાગતો નથી.’

‘ઠીક હવે કૈં પૂછવા જેવું નથી.’ રામરાયે કહ્યું.

‘એક ન્હાની વિગત બાકી રહે છે.’ જયંત બોલી ઉઠ્યો.

‘ન્યારે તમે એ ખંડમાં ગયા ત્યારે મીણબત્તી બળતી હતી ખરું ને ?’

‘હા જી.’

‘અને એના પ્રકાશથી તમને ખબર પડી કે આ લયંક પ્રકાર બન્યો હતો.’

‘હા જી.’

‘એટલે તમે તરત જ લયના ઘાંટની કળ દાખી ?’

‘તરત જ.’

‘અને તમે ધારેલી મદદ પણ તરત જ મળી આવી લાગી ?’

‘એકાદ મીનીટમાં જ.’

‘અને એ લોકો આવ્યા ત્યારે એમણે જોયું કે તમે મીણબત્તી જુઝાવીને લેંપ સળગાવ્યું હતું. એ જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.’

‘દેવશંકર કૈં વિચાર કરતો લાગ્યો.’

‘એમાં મ્હને કે’ નવાઇ જેવું નથી લાગતું. જ્યંતરાય ! મીણુ-
જત્તીનો પ્રકાશ બહુ જ ઓછો હતો એટલે સૌથી પહેલાં પુરતો
પ્રકાશ કરવા મ્હારું મન થયું અને લેંપ ટેબલ પર જ હતું
એટલે સળગાવ્યું.’

‘ને મીણુજત્તી યુઝાવી દીધી ?’

‘હા જી.’

જ્યંતે બીજા કે’ સવાલ પૂછ્યા નહિ એટલે દેવશંકર અમારા
તરફ વારા ફરતી નજર નાખતો ઉઠ્યો. એની નજર કેંક કરડી
હતી એમ મ્હને લાગ્યું.

રામરાયે પદ્માવતીને કહેવરાવ્યું હતું કે ‘અગવડ ન હોય તો
અમે આપને આપના ખંડમાં મળવા આવીએ. એના જવાબમાં
પદ્માવતીએ કહેવરાવ્યું કે હું થોડી વારમાં હાલમાં આવું છું એ
જવાબ મળ્યા પછી થોડી વારે એ હાલમાં આવી. એની ઉમર
વીશ બાવીશ વર્ષની હતી. અને એ સૌંદર્યવતી હતી એમ કહું તો
ખોટું નથી કારણ કે આવા દુઃખના પ્રસંગે પણ એની દેહલતા
ઝળકી ઉઠતી હતી. વિષાદનાં વાદળથી એ ચંદ્રવદન છવાયું હતું
છતાં એની ચાંદની સૌમ્ય હતી.

એણે પોતાની બેઠક લેતાં લેતાં અમારા તરફ નજર ફેરવી લીધી.

‘આપને કે’ ખબર પડી ?’ એણે પૂછ્યું.

એ સવાલમાં આશાનાં કિરણને બદલે લયનાં વાદળની છાયા
પડેલી મ્હને લાગી. વખતે એ મ્હારી કદપના પણ હોય !

‘અમે અમારાથી બનતા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, રામરાયે જવાબ
આપવા માંડ્યો. ‘આપ ખાત્રીથી માનજો કે અમારાથી બનતા
પ્રયત્ને ગુન-હેંગારનો પતો મેળવ્યા સિવાય નહિ રહીએ.’

‘એને માટે અમે તે ખર્ચ થાય એની શીકર ના કરશો.’ એણે
ધીરે પણ મક્કમ અવાજે કહ્યું. ‘આપનાથી બનતા પ્રયત્ને પતો
મેળવજો.’

‘વખતે આપ ફેટલીક વિગતો કહી શકશો કે નેથી આ બનાવ પર કે પ્રકાંશ પડી શકે.’

‘હું નથી ધારતી કે મ્હારે કે કહેવા જેવું હોય છતાં આપને થોડા લાગે તે પૂછો અને એના મ્હારાથી બને તેટલા સંતોષકારક જવાબ આપીશ.’

‘દેવશંકરે મ્હને કહ્યું કે આપ હજી સુધી આ બનાવવાળા ખંડમાં ગયાં જ નથી—’

‘ના જી, એમણે જ મ્હને ત્યાં જ જતાં અટકાવી હતી. એમણે જ મ્હને દાદર પરથી જ મ્હારા ખંડમાં ચાલ્યા જવા આગ્રહ કર્યો હતો.’

‘બરાબર છે. આપે ખંડુકનો અવાજ સાંભળ્યો અને એકદમ નીચે ઉતરી આવ્યાં ?’

‘મ્હેં જરા કપડાં ઠીક ઠીક કર્યાં અને નીચે ઉતરી.’

‘ખંડુકનો અવાજ સાંભળ્યા પછી ફેટલી વારે તમને ઉપર પાછાં ફરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો ?’

‘વખતે બે એક મિનિટ થઇ હશે. આપે વખતે ફેટલી મિનિટ થઇ કે ફેટલો ટાઇમ ગયો તે માપી શકાય નહિ એમણે મ્હને પાછા ચાલ્યા જવા આગ્રહ કર્યો અને શો બનાવ બન્યો હતો તે કહ્યું. મ્હેં જઇને એમને જોવાનો આગ્રહ કર્યો પણ દેવશંકરભાઇએ ના પાડી. એવે વખતે મ્હારી હિંમત જતી રહેશે એમ એમણે કહ્યું અને કાશીની સાથે મ્હને ઉપર મોકલી દીધી. આ બધો બનાવ જરા વારમાં બની ગયો અને બાણે કોઇ ભયંકર સ્વપ્ન જેવી ન હોઈ એમ મ્હને લાગ્યું.’

‘તમે ખંડુકનો અવાજ સાંભળ્યો તે પહેલાં ફેટલા વખતથી પ્રાણુજીવનદાસ છૂટા પડ્યા હતા તે કહી શકશો ?’

‘ના જી. એ ચોક્કસ યાદ નથી. એ એમના ખંડમાં ગયા અને ત્યાંથી નીચે ગયા હશે. રોજ રાતને વખતે એ આખું મકાન તપાસી

વળતા અને પછી જ સુષ જતા. એ એક જ એમની વિચિત્રતા હતી. હું ભૂલતાં ન હોઉં તો એમને ઇમારત સળગી ઉઠવાની ધાસ્તી લાગતી હતી.’

‘ડીક. હું હમણાં એજ પૂછવાનો હતો. લક્ષ થયું ત્યારથી આપ એમના સંપૂર્ણ પરિચયમાં છો ?’

‘હાસ્તો. તે પછી અમે છૂટાં નથી પડ્યાં.’

‘એ લાંબા ગાળા દરમિયાન આપે કોઇ વખત પ્રાણજીવન-દાસને એમના આફ્રિકાના જીવન વિષે બોલતાં સાંભળ્યા છે ? ખાસ કરીને જે કારણને લીધે એમને આ ભય લાગતો હતો તે કારણ સંબંધે કે’ બોલતા હતા ખરા ?’

પદ્માવતીએ જવાબ આપતા પહેલાં જરા વિચાર કરી લીધો.

‘હાજી. મહને હમેશાં લાગતું હતું કે એમના ઉપર ભયનાં વાદળ ઘેરાયલાં છે. એ વિષે મહારી સાથે વાત કરવાની એ ના પાડતા. એમ નહિ કે મહારાપર એમનો વિશ્વાસ ન હતો પણ એમની ઇચ્છા એવા ભયમાં મહને સંડોવવાની ન હતી. એ વાત જાણ્યા પછી હું પણ ભયભીત થઇને ફરું એ એમને પસંદ ન હતું. અને એ કારણને લીધે જ એમણે એ વાત મહને દીલ ખોલીને કહી ન હતી.

‘તો પછી એ વિષે આપને શી રીતે ખબર પડી ?’

સવાલ સાદો હતો પણ ઘણો જ મુદ્દાસરનો હતો. એ સાંભળી પદ્માવતીએ હસીને જવાબ દીધો.

‘તમે એમ ધારો છો કે ગમે તેવો સંગઠિત પુરૂષ પોતાનું રહસ્ય સંપૂર્ણરીતે સ્નેહાળ સ્ત્રીથી છૂપાવી શકે ? એ હકીકત થોડી ઘણી અનેક રસ્તે મહેં જાણી લીધી. આફ્રિકાના જીવનની કેટલીક બાબતો વિષે એમણે વાત કરવાની ના પાડી તે પરથી મહને કેંક સમજાયું. કેટલીક જાતની સાવચેતી એ હમેશાં રાખતા તે પરથી પણ કેંક ખબર પડી. અજાણ્યાનો એ કદિ વિશ્વાસ ન કરતા તે પરથી પણ કેંક અનુમાન કર્યું અને એ રીતે મહને ખબર પડી કે

એમની સામે કોઈ શક્તિશાળી અને સાધન સંપન્ન શત્રુઓ છે. તે બધા એમની પૂઠે પડેલા છે એમ એમની માન્યતા છે અને એમનાથી એ હમેશાં ચેતીને ચાલે છે. એ જાણ્યા પછી એ કોઈ વખત બહાર જતા અને પાછા ફરતાં મોકલું થતું તો મ્હારો જીવ કપાઈ જતો.’

‘ક્યા શબ્દોથી આપનું ધ્યાન એ વિષે ખેંચાયું એ પૂછું તો હરકત નથી ને?’ જયંતે પૂછ્યું.

“કાળાખીલુ” પદ્માવતીએ જવાબ આપ્યો. ‘એ નામથી એ બનાવ બાબત એ વાત કરતા અને કહેતા કે હું ‘કાળાખીલુ’માં પડ્યો છું અને હજી એમાંથી બહાર નથી નીકળી શક્યો. હું પૂછતી કે એમાંથી બહાર નીકળી શકાય? એનો જવાબ એ મળેલો કે હું નથી ધારતો કે આપણે એમાંથી બહાર નીકળી શકીએ.’

‘અને આપે પૂછેલું કે કાળાખીલુનો અર્થ શો હતો ખરું ને?’

‘હાસ્તો પણ એ વખતે એમનો મ્હોરો ગંભીર થઈ ગયો અને ડોકું ધુણાવીને એનો જવાબ આપવાની ના પાડી બોલ્યા: ‘એની છાયામાં ચે ત્હને ઉભી રાખવી એ મ્હને પસંદ નથી. પ્રભુ કરેને આપણે એમાંથી ઉગરી જઈએ.’ વખતે એ કોઈ સ્થળનું પડી ગયેલું કે પાડવામાં આવેલું નામ દર્શો અને એમાં એ રહ્યા હશે તે વખતે પેલો ભયકારક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હશે, એમ મ્હને લાગે છે. એથી વધુ મ્હારાથી કહી શકાય એમ નથી.’

‘અને એમણે કોઈ દિવસ કોઈનું નામ નહિ લીધેલું?’

‘હા, કોઈ કોઈ વખત એ લવી ગયેલા ખરા. એક વખત તાવ આવ્યો ત્યારે લવરીમાં બોલેલા. એ ત્રણ વખત એની એજ વાત બોલી ગયેલા. એ બોલતી વખતે એ બેબાકગા થઈ જતા. ‘શ્યામરાય—સર્વાધિકારી શ્યામરાય’ એમ એ બોલતા. ‘શ્યામરાય કોણ છે’ એમ મ્હને પૂછેલું પણ તેનો એમણે જવાબ નહિ આપેલો. પણ મ્હને લાગે છે કે ‘કાળાખીલુ’ અને ‘સર્વાધિકારી શ્યામરાય’ એ બેને કે સંબંધ છે ખરો.’

‘હવે એક સવાલ પૂછવાનો રહે છે.’ રામરાયે કહ્યું ‘આપને ખબર છે કે આપે ભેટ આપેલી વીંટી ગૂમ થઇ છે?’

‘એ મહેં સાંભળ્યું. દેવશંકરભાઈએ મહને વાત કરી પણ એનું કારણ મહને સમજતું નથી.’

‘ભલે આપ પધારો. જરૂર હશે તો આપને તસ્દી આપીશું.’

એ ઉડી. અને ઉઠતાં ઉઠતાં પાછી એણે અમારા ઉપર નજર નાખી. ‘મહારી જીઆનીની શી અસર થઇ છે?’ એ જોવાની લાલસા એમાં હોય એમ મહને લાગ્યું.

‘એ લાગે છે તો ચાલાક.’ એના ગયા પછી રામરાયે કહ્યું. ‘અને આ દેવશંકર પણ પાછો લાગે છે. એ બેને ખનતી રાશ હોય તો પછી પ્રાણજીવન અદેખાઈથી બળે એ સ્વાભાવિક છે.’

જ્યંતનું એ તરફ ધ્યાન ન હતું. એ કેં વિચાર કરતો હતો. એણે ઘંટડી વગાડી એટલે ગરબડ આઘ્યો.

‘ગરબડ, દેવશંકર હમણાં ક્યાં છે?’

‘જોઈ આવું સાહેબ!’

થોડીવારે એણે આવીને ખબર આપી કે ‘દેવશંકર બાગમાં ફરતા હતા.’

‘કાલે તારે દેવશંકરે કેં પહેર્યું હતું કે ઉઘાડે પગે અહીં આવ્યા હતા ગરબડ?’

‘એમના પગમાં પાવડી હતી. એ બહાર ગયા ત્યારે મહેં એમના છુટ આણી આપ્યા હતા.’

‘એ પાવડીઓ ક્યાં છે?’

‘એ એમના ખંડ આગળ પડી હશે.’

‘તને સમજ પડીને ગરબડ! તપાસ કરતી વખતે ક્યાં પગલાં દેવશંકરનાં ને ક્યાં બીજાનાં તે ખબર પડે એ માટે હું પૂછું છું.’

‘જી. મહને લાગે છે કે એ લોહીથી ખરડાઇ હતી.’

‘સ્વાભાવિક છે. ચારે બાજુ લોહીના છાંટા ને રેલા હતા એટલે

એ ખરડાય. ભલે હવે જા. જરૂર હશે તો બોલાવીશ. ’

થોડીવાર પછી અમે પેલા ખંડમાં ગયા. જ્યંત પેલી પાવડીઓ લઈ આવ્યો હતો. એ લોહીથી ખરડાયેલી હતી.

‘નવાઈ જેવું.’ પાવડીઓ જોઈને બારી આગળ ઉભા રહીને જ્યંત બોલ્યો.

એણે ધીમે રહીને એક પાવડી પેલા લોહીના નિશાન પર ગોઠવી. એ બરાબર બંધ બેસતી લાગી. એના મ્હેં પર સ્મિત તરવરતું લાગ્યું.

રામરાયનો મ્હેરો જોવા જેવો થઈ ગયો.

‘અરે બાપરે ! એમાં શંકાને સ્થાન જ નથી ! દેવશંકરે જાતે જ એ છાપ પાડેલી છે. એ છુટ્ટ જેડા કરતાં પહોળી છે અને એનો ભેદ હવે સમજાયો. પણ એની રમત શી છે તે સમજાય છે જ્યંતરાય !’

‘શી રમત છે ?’ જ્યંતે સામે પૂછ્યું. ‘કાણ જાણે ?’

વસંતરાયે પોતાના હાથ ધર્યા. તેમની નવાઈનો પાર ન હતો. એના પર એનું પોતાનું ધ્યાન કેમ ન ખેંચાયું એ વિચાર એને આવ્યો.

ઉ પા

જયંત અને રામરાયને ઘણી વિગતોની તપાસ કરવાની હતી એટલે મહેં અમારા ઉતારા તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. તેમ કરતા પહેલાં એ ઇમારતને લગતા જૂના ખગીચામાં લટાર મારવાનું મહેને મન થયું. એ ઇમારતના એક ભાગને વીંટાયેલો હતો. સરનાં ઝાડો સુંદર રીતે હારખંધ ગોળાકારે રોપ્યાં હતાં અને એમને ખુબ સફાઈથી કાપવામાં આવ્યાં હતાં. એની વચ્ચેના ભાગમાં આબુખાબુ ભાજી લગાડી વચ્ચે ધરો રોપીને સરખી રીતે કાપેલી હતી.

વચ્ચે વચ્ચે ક્યારા કરીને તેમાં જાતજાતના ગુલાબ, મોગરા, ચમેલી, ગુલછડી, રજનીગંધા વિગેરેના રોપા નાખ્યા હતા. કેટલીક જગ્યાએ જાંબ, જીંબ, કૃષ્ણકમળ વિગેરે વેલોના નાના નાના માંડવા પણ તૈયાર કર્યા હતા.

એ બધું જોતો હું આગળ ચાલ્યો.

સરનાં ઝાડની ઘટા ઘેરાતી હતી અને રંગભુવન તરફ જોતાં કંઈ દેખાય નહિ એટલી એ ગીચ થતી જતી હતી.

રસ્તામાં સ્થળે સ્થળે બાંકડાઓ નાખ્યા હતા અને ફેટલીક જગ્યાએ સુંદર ડુવારા તથા આરસનાં પુતળાં પણ ગોઠવ્યાં હતાં.

રહેનારની સમૃદ્ધિ અને રસિકતા એ જોતાં જોતાં મહારી નજર આગળ તર્યાં.

એવામાં એકાએક મ્હારે કાને બે જણ, એક પુરૂષ અને એક સ્ત્રીના હસવાનો અવાજ અથડાયો. જ્યારે આ ઇમારતમાં ગંભીર બનાવ બન્યો છે-એના માલિકતું ઘણી જ ધાતકી રીતે ખૂન થયું છે ત્યારે એના જ બગીચામાં બેસીને આમ ખડખડાટ કાણ હસતું હશે એ જાણવાની મ્હને ઉત્કંઠા થઈ.

એ ગોળાકાર રસ્તે હું જરાક આગળ વધ્યો એટલે મહારી નજર એ હસનાર પર પડી. એ દેવશંકર તથા પદ્માવતી હતાં. એ બેઉને જોઈને મ્હારી અન્યબીનો પાર ન રહ્યો. આ તે સ્ત્રી ! હજી હમણાં જ અમે એને જોઈ ત્યારે એ કેવી હતી અને હાલ કેવી દેખાય છે ! ક્યાં ગયું એનું દયાપૂર્ણ મુખ અને ક્યાં ગઈ એની દિલગીરી ! એનો ઘણી ભયંકર રીતે મરાયો હોવા છતાં એની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા પણ થઈ નથી છતાં એ બાગમાં આવીને ખુશખુશાલ હસી રહી છે ! આ તે શી વિચિત્રતા !

એક ક્ષણમાં જ એમની નજર મ્હારા પર પડી. નાટકના સીનની પેઠે આખો દેખાવ બદલાઈ ગયો. એ બે વચ્ચે એક બે શબ્દોની અદલાબદલી થઈ ગઈ. દેવશંકર ઉઠ્યો અને મ્હારા તરફ જોઈને મ્હોં મલકાવ્યું.

‘આપનું નામ ડૉ, નટવરલાલ, ખરું ને ? સાહેબ !’ એણે પૂછ્યું.

મ્હોં ડોકું હલાવી હા પાડી. મ્હારો જવાબ ઠંડો હતો અને એમાં મ્હોં જોયું હતું તેને લીધે પડેલી છાપનું પ્રતિબિંબ હતું.

‘એ તો મહેં અનુમાનથી જ ધારી લીધું સાહેબ ! જયંતરાયનાં પરાક્રમે વિષે આપે કૈંક પુસ્તક લખ્યું છે તે પરથી અમને આપનું નામ યાદ છે અને એમની સાથે આપ હોવા જ જોઈએ એ અટકળે આપને મહેં ઝોળખ્યા. પદ્માબહેને પણ આપનું એ પુસ્તક વાંચ્યું છે.’

‘એ બ્રહ્મું સુંદર છે ડૉક્ટર સાહેબ !’ પદ્માવતીએ કહ્યું. ‘પણ તમે મહને કંઠણ હંયાની ધારી લીધી હશે ખરૂંને સાહેબ !’

‘હું બીજાનાં કામમાં ભાગ્યે જ માથું મારવાનું પસંદ કરું છું.’ મહેં જવાબ આપ્યો.

‘પણ વખત આવ્યે આપ મહને એ માટે દોષિત નહિ ગણા. જો આપને ખબર હોત—’

‘પણ એ પોતે જ કહે છે તે કે એમને પારકો પંચાત પસંદ નથી.’ દેવશંકરે વચ્ચે જ કહ્યું.

‘ખરાબર છે. ચાલો—રજા લઉં.’ કહીને મહેં ચાલવા માંડ્યું.

‘જરા થોભો તો ડૉક્ટર સાહેબ !’ પદ્માવતીએ કહ્યું. ‘આપને એક વાત પૂછવાની છે. એ સંબંધી ખાત્રી લાયક જવાબ બીજું કોઈ આપી શકે એમ નથી. આપ જયંતરાયને સારી રીતે જાણો છો અને એમની સાથે આપનો સંબંધ કાંઈ જેવો તેવો નથી. એટલે આપને પૂછવાનું કે જયંતરાયને કોઈ વાત ખાનગી રાહે જણાવવામાં આવે તો તે તેઓ પોલીસને કહી દેશે ખરા ?’

‘ખરાબર છે.’ દેવશંકરે ઉમેર્યું. ‘એ જ પૂછવાનું છે. એ જાતે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે કે પોલીસના વતી અને તેમને માટે કામ કરે છે ?’

‘એવી નાજુક બાબત પર વિવેચન કરવાની મહને જરૂર જણાતી નથી.’

‘જરા મહેરબાનીની રાહે તો કહો ડૉક્ટર સાહેબ ! તમારા જવાબથી અમને ઘણી રાહત મળશે.’ પદ્માવતીએ આગ્રહ કર્યો.

એ જવાબ આપવામાં મહને કૈં નુકશાન ન હતું એટલે અને

મહારા જવાબથી ક્રોધનું પણ કામ સરતું હોય તો ઠીક એ હિસાબે જવાબ આપવાનું મહેં પસંદ કર્યું.

‘જયંતની તપાસ હમેશા સ્વતંત્ર હોય છે. એ એની મરજી મુજબ અને એને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ હમેશાં વર્તે છે. એ છતાં એ જ્યારે પોલીસની સાથે કામ કરે છે ત્યારે પોતાને યોગ્ય લાગતી હકીકત તેમને કહેવાની પવિત્ર ફરજ સમજે છે. એક ગુન્હેગારને સજા કરાવવા કે પછી ક્રોધને ન્યાય આપવા એ ક્રોધ પણ બાબત તરફ આંખ આડા કાન કરવાનું પસંદ કરે એમ નથી. આથી વધુ વિવેચનની હું નથી ધારતો કે આપને જરૂર હોય, છતાં વધુ વિગત જાણવા માટે એને પોતાને પૂછશો તો યે હરકત નથી.’

એટલું કહીને મહેં ચાલવા માંડ્યું. હું એમની દષ્ટિમર્યાદામાંથી દૂર ગયો ત્યાં સુધી એ બેઠે જણે મહારા તરફ જોયાં જ કર્યું અને કેંક વાતો કર્યાં કરી. એ વાતો મુખત્વે મહારી અણધારી મુલાકાત અને એનાં પરિણામને લગતી હતી એ સહેજે સમજી શકાય એવું હતું.

‘મહારે એ લોકોના સાથે ખાનગી રાહે કેં જ વાત નથી કરવી.’ જયંતને જ્યારે એ મુલાકાતની વાત મહેં કરી ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો. બપોરનો બધો વખત એણે તપાસ કરવા પાછળ ગાળ્યો હતો, અને છેક સાંજે જરા આરામ લેવા જેટલી એને પુરસદ મળી હતી. ‘એવી ખાનગી વાતની જરૂર નથી કારણ કે વખતે એ લોકોને ‘છપી મસલત અને ખૂન’ ના ગુન્હા માટે પકડવા પણ પડે.’

‘તું એમ ધારે છે કે પકડવાં પડશે ?’

‘એ બાબતનો નિર્ણય તો મહને ગૂમાયલો ડંબેલ મળશે ત્યારે થઈ જશે. તે પછી તને બધી વિગતો બરાબર સમજાવીશ.’

‘પણ એની સાથે ડંબેલ ને શું લાગે વળગે છે ?’

‘અરે ભલા માણસ ! એટલું યે નથી સમજી શકતો ? એક

ડંબેલથી કસરત કેમ થાય ! એ મુદ્દાપર તો રામરાય કે વસંતરાય કાઢનું બેભું કામ નથી કરતું. મહેં જાણ્યું કે તું સમજ્યો હોઈશ પણ તું એ કારો કાગળ લાગે છે ! જરા વિચાર તો કર, એક ડંબેલની કસરતનું શું પરિણામ આવે ? એક બાજુના સ્નાયુને બળ મળે તે બીજી બાજુના એમ ને એમ રહે પછી શું થાય ?

એણે હસીને મ્હને ઉડાવવા માંડ્યો. ડંબેલને એ વાત સાથે શું લાગે વળગે છે તે મ્હારા ધ્યાનમાં ઉતર્યું નહિ. પણ એના કહેવા પરથી એટલું તો લાગ્યું કે એને આ બનાવ સાથે કેંક સંબંધ છે ખરો.

‘એક મોટામાં મોટું જુઠાણું ! નટવર ! આવી બનાવટી વાત કાઢએ લાગ્યે કરી હશે. આપણી પાસે એ કેવી સીકતથી રજુ કરવામાં આવી છે તે તો જો. ખરી તપાસ તો ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. સૌથી મોટામાં મોટું જુઠાણું આપણી સન્મુખ દેવશંકરે રજુ કર્યું છે અને એની વાતને પદ્માવતીએ સંપૂર્ણ ટેકા આપ્યો છે; એટલે એ પણ તદ્દન ખોટી વાત રજુ કરે છે અને જુઠાણાનું સમર્થન કરે છે. એ બંને છૂપી મસલત કરીને એ જુઠાણું રજુ કરે છે, એટલી વાત તો ચોક્કસ છે. હવે વિચારવા જેવી વાત એ રહે છે કે એ બેઉ શા માટે જુઠું બોલે છે ? ખરી હકીકત શી છે કે તેઓ એને છૂપાવવાને આટલા પ્રયાસ કરે છે ? નટવર ! આપણે એ સંબંધે વિચાર કરીએ છીએ. અને ખરી હકીકત શી હોઈ શકે તેની કલ્પના કરીએ.

‘મ્હને શી રીતે ખબર પડી કે એ લોકો જુઠું બોલે છે ? કારણ એટલું જ છે કે એમણે જે વાતો અને વિગતો રજુ કરી છે તે ખરી હોઈ શકે નહિ. એ ઘણી અસંભવિત છે. એમના કહેવા મુજબ જૂનીને માત્ર એક મિનિટ લાગ્યે મળી હતી. એટલી વારમાં મરનારથી આંગળીએથી બે વીંટી કાઢવી ને એક પાછી પહેરાવી દેવી-અલગત, એ રીતે વીંટી પાછી પહેરાવી દેવાનું ગુન્હેગાર લાગ્યે જ પસંદ કરે-એ બધું એક મિનિટમાં બની શકે,

એટલી એની ધીરજ રહે એ હું માની શકતો નથી. તું કદાચ એ બાબત દલીલ કરીશ પણ એમ! જરા યે વળુદ જેવું મૂને નથી લાગતું. તું કહેશે કે પ્રાણજીવન પાસેથી ખૂન કરતા પહેલાં વોટી કઢાવી હશે પણ એ અસંભવિત વાત છે. મીણખતી જરાક જ બળી છે એ બતાવી આપે છે કે એ બે વચ્ચે રહેજ વાર વાત થઇ છે. અને આપણે સાંભળ્યું છે કે પ્રાણજીવન ઘણો નિર્ભય તેમ જ હિંમતવાન હતો તો પછી એ એવી રીતે એની પ્રિય વોટી-કારણ કે પદ્માવતીની એ ભેટ હતી એટલે-કાઢા આપે એ માની શકાય એવી વાત નથી. મૂને લાગે છે કે ખૂની થોડા વખત માટે પણ મરનાર પાસે હિંમો હતો અને તે વખતે લેંપ સળગાવેલું હતું. એ વિષેની મને શંકા નથી. હવે બીજી વાતનો વિચાર કરી એ એનું મૃત્યુ બંદુકની ગોળીથી થયું એ તો નિર્વિવાદ છે. અને આપણને કહેવામાં આવે છે તે પહેલાં કેટલોક વખત આગળ બંદુક ફૂટી હોવી જોઈએ, અને એમ થયું હોવું જ જોઈએ. એટલે હવે આપણે ચોક્કસ અનુમાન કરી શકીએ કે આ બે જણાં-દેવશંકર અને પદ્માવતી દુષ્ટી મસલત કરીને બંદુક ક્યારે ફૂટી, એમણે એનો અવાજ ક્યારે સાંભળ્યો અને શું કયું એ વિષે તદ્દન ભળતી વાતો રજુ કરે છે. એ બધાને ટપી ગયે એવું જુઠાણું તો ખૂની શી રીતે પલાયન કરી ગયો તેને લગતું છે. એમના હિસાબે તો પેલી લોહીનાં પગલાંનાં નિશાનવાળી ખારીએ થઈને નાસી ગયો અને લોહીનાં પગલાંનાં નિશાન એનાં છે. પણ ખરી રીતે એ નિશાન દેવશંકરની પાવડીઓનાં છે અને પોલીસને ભળતો ખ્યાલ તથા થાપ આપવાના ઇરાદાથી એણે જ તે પાડેલાં છે. હવે તને લાગે છે કે એની સામે આ કેસ ગંભીર રૂપ પકડતો જાય છે ?

‘હવે કેટલા વાગ્યે ખૂન થયું’ તેનો વિચાર કરીએ. આપણને કહેવામાં આવતો સમય તદ્દન ખોટો છે. એ વખતે ખૂન થયું હતું એ ન માની શકાય એવી વાત છે. સાડાદસ વાગ્યા સુધી ઘરમાં

બધા નોકરો જગતા હતા. આમતેમ કામ કરતા હતા. પોણાઅગી-
આરે એ બધા સુધ જવા ગયા. ગરબડ એકલો જ કે કામમાં
હતો. આજે બપોરે તારા આ તરફ આવવા નિકળવા પછી મહે
કેટલાક અખતરા કરી જોયા. બધાં ખારણાં બંધ કર્યાં હોય તે વખતે
પેલા ખંડમાં કરેલા બંદુકના જેવો અને જેટલો અવાજ ક્યાં સુધી
સંભળાય એ પાછળના ભાગમાં સંભળાય છે કે કેમ અને સંભળાય
છે તો કેવી રીતે સંભળાય છે એ બધા અખતરા મહે કરી જોયા.
ગરબડ જ્યાં હતો ત્યાં એ અવાજ નથી સંભળાતો. નોકરોના સુવાના
ખંડમાં પણ ન સંભળાય. માત્ર કાશીના ઓરડામાં એનો
અણસાર પડે. બહુ મોટો અવાજ હોય તો જરા
ખબર પડે. જે બંદુકનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો
છે તે નળી આગળથી કાપી કાઢેલી હોવાથી જ્યારે એ કોઇ પાસેની
ચીજ પર છોડવામાં આવે ત્યારે ઘણો ઝાંછો અવાજ થાય એમ છે.
પ્રાણજીવન પર એ તદ્દન નજીક ઉભા રહીને છોડેલી છે એટલે તો
એનું માથું છિન્નભિન્ન થઇને ન ઓળખાય એવું થઇ ગયું છે. હવે
આપણે કાશીબાઇની જુઝાની યાદ કરીશું તો એણે ઘંટ વાગતો
સાંભળ્યો તે પહેલાં અર્ધાએક કલાક અગાઉ ખારણાં અથડાવાં હોય
એવો કેંક અવાજ સાંભળ્યો એમ એણે આપણને કહ્યું હતું. એ
અવાજ શાનો હતો ? એ અવાજ એણે પોણા અગીઆરને સુમારે
કે તે પછી પાંચેક મીનીટે સાંભળ્યો એમ એના બોલવા પરથી અનુ-
માન કરી શકાય છે, મ્હારી ખાત્રી છે કે એણે જે અવાજ સાંભળ્યો
તે પેલી બંદુક ફુટવાનો અવાજ હતો. અને એ જ ક્ષણે ખૂન થયું
હતું એ રીતે આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે પોણાઅગી-
આર ને અગીઆરની વચ્ચે ખૂન થયું હતું એમ બન્યું હોય તો તે
પછી સવાઅગીઆર કે પછી જે વખતે દેવશંકરે ભયના ઘંટની ચાવી
દાખી ત્યાં સુધી એ બે જણે શું કયું ? એ બે જણે ખૂન કર્યું
નથી એમ આપણે માનીએ તો પણ એટલો વખત આશ્ચર્ય અર્ધો-

એક કલાક એમણે કૈંક ગોઠવણ કરી. એમણે તરત જ ચાવી દાખીને ઘંટ ફેમ ન વગાડ્યો ? એ એક મોટો સવાલ છે અને એનો સંતોષકારક જવાબ મળે તો આપણે આ ફેસનો ઉકેલ ને નિકાલ જલદી કરી શકીએ.’

‘મ્હારી તો ખાત્રી થઇ ગઇ છે’ મહેં કહ્યું. ‘કે એ બે જણા વચ્ચે છૂપી મસલત છે. પોતાના ધણીનું શબ્દ હજી પડ્યું છે. એનું કરપીણ રીતે ખૂન થયું છે છતાં દેવશંકર સાથે બગીચામાં બેસીને ખુશખુશાલ વાત કરતાં પદ્માવતીને જોઇ ત્યારથી જ મ્હને એને માટે તિરસ્કાર થયો છે. એ એનું વર્તન મ્હને તો ઠીક નથી લાગતું.’

બીજી બાબતમાં ગમે તેમ હોય, આપણે તો આ ગુન્હાને લગતી તેમની વર્તણૂક જોવાની છે. પદ્માવતીનું વર્તન ગૃહસ્થની સ્ત્રીને જાણે એવું મ્હને નથી લાગ્યું. તું જાણે છે કે તારી માફક હું સ્ત્રી વર્ગનો પ્રશંશક નથી છતાં તને એમ નથી લાગતું કે કોઇ પણ સ્ત્રી પોતાના પતિનું મરણ સાંભળી એની પાસે દોડી ન જાય ? આપણી પાસે રજી થયેલી વાત મુજબ પદ્માવતી હજી પણ એ ખંડમાં નથી ગઇ. એણે એના પતિના શબને ઝાંખીને જોયું પણ નથી. આ એનો સ્નેહ ? તને શું લાગે છે ? પ્રાણજીવન અને એની વચ્ચે પુષ્કળ સ્નેહ હતો એમ આપણે સાંભળ્યું છે પણ એનું વર્તન શું પુરવાર કરે છે ? ગમે તેવી બેપરવા સ્ત્રી પણ પોતાના પતિ પાસે એવી સ્થિતિમાં ગયા સિવાય ન રહે. એનું મરણ સાંભળી જાતી માથાં કૂટે કે આકાશ પાતાળ એક કરે. એવું કાંઇ આપણે સાંભળ્યું ખરું ? એતો દેવશંકરે જરા આગ્રહ કર્યો અને કાશીબાઇ લઇ ગઇ એટલે ઉપર જઇને બેસી રહી. જરા રહીને કુશકાં ભર્યા એ સાગર આગળ ધડાનો હિસાબ ન હોય તેમ કૈં હિસાબમાં લેવાય તેવું નથી. ગમે તેમ પણ એ બધો વેશ બરાબર ભજવાયો નથી. આ પ્રસંગ પર વિચાર કરે તો ગમે તેને એના વર્તન માટે શંકા આવ્યા વિના ન રહે. બીજી કૈં નહિ તો પણ આ એક જ બનાવ

એ લોકોની છૂપી મસલત પુરવાર ક'વાને પુરતો છે. '

'તું એમ માને છે કે દેવશંકર અને પદ્માવતીએ આ ખૂન કર્યું છે ?'

'એ સવાલ જરા વધારે પડતો છે. એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. તું એમ પૂછતો હોય કે ખૂનને કાગળી બધી હકીકત દેવશંકર અને પદ્માવતીને ખબર છે અને એ બેઉ જણા એ હકીકત છુપાવીને ભળતી વાત રજુ કરે છે તો એનો જવાબ હું સંતોષકારક આપું. એ લોકો જરૂર એમ કરે છે એવું હું કહું. બાકી એ બે જણા ખૂની છે એમ હું નથી માનતો. એ માનવામાં કંઈ કંઈ અડચણો છે તેનો તારી ઇચ્છા હોય તો આપણે વિચાર કરી જોઈએ.

'આપણે સૌથી પહેલું અનુમાન એ કરવું પડે કે એ બે વચ્ચે છૂપો પ્રેમ છે અને એમનો વિચાર આડખીલી રૂ. પ્રાણજીવનનું કાસળ કાઢવાનો છે. એ અનુમાન જરા વધારે પડતું છે અ. એ સંબંધી કરેલી તપાસ નિષ્ફળ નિવડી છે. ઉત્કટું આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણજીવન અને પદ્માવતી વચ્ચે પુષ્કળ પ્રેમ હતો. અને એ બેઉ સુખી દંપતી હતાં.'

'એની કોણ ના કહે છે, છતાં એ અનુમાન સાવ અસંભવિત નથી. ખજી—' એમ કહેતી વખતે પણ આગમાં જોયેલું પદ્માવતીનું હસતું મુખાર્વિંદ મ્હારી નજર આગળ તર્યું. એ પ્રત્યેનો મ્હારો તિરસ્કાર તાજો જ હતો.

'અલગત, અંદરખાનેથી એમ હોય એવું આપણે અનુમાન કરીએ, તો પછી એ બેઉ જણ ઘણાં જ પાકાં અને ખંધાં હોવાં જોઈએ. પ્રાણજીવન પર કોઈ જાતના ભવનાં વાદળ ઘેરાઈ રહ્યાં છે—'

'એ વિષે પણ આપણે એમની જુગાનીનો જ આધાર લેવો પડે છે.'

જ્યંત જરા વિચારમાં પડી ગયો.

‘એમ ! તારી માન્યતા મુજબ તો એ વાત પણ બનાવટી છે. એમ જ ને નટવર ! તો તો પછી એ છૂપો ભય, ભયનાં વાદળ, કાળી ખીણ અને સર્વાધિકારી શ્યામભાઉ, કે શ્યામરાય બધાં જ ઉપજાવી કાઢેલાં ભળતાં જ અને આડે માર્ગે દોરનારાં એકાં જ છે ! ચાલો, એ પણ ઠીક. એ રીતે વિચાર કરી જોઈએ. એ બધું તારા કહેવા મુજબ એ બે જણે ગુન્હાના બચાવ માટે ઉભું કર્યું’ તો પછી ગુન્હેગાર બહારથી આવ્યો હતો એ પુરવાર કરવાને પેલી સાધકલ પણ એમણે સંતાડી અને ખારી પર લોહીનાં નિશાન પણ એમણે જ કર્યાં. એ બધું તો બરાબર બંધ બેસતું આવી રહે છે નટવર ! પણ હવે કેટલીક અસંગત વાતો આવે છે. એ લોકોએ પેલી કાપી કાઢેલી બંદુક શા માટે વાપરી ? એમની ખાત્રી શી રીતે થઈ કે એનો અવાજ નોકરોને નહિ સંભળાય ? કાશીબાઈએ આગળું અચડાવાને અવાજ સાંભળ્યો એ પણ માત્ર એક નસીબયોગ હતો, બાકી જો એ બહેરી ન હોત તો એને એ અવાજ એવો ન લાગત. એને મારી નાખવો હતો તો પછી બીજા રસ્તા ક્યાં ન હતા કે આ રીતે કર્યું ? આ બધાનો શો જવાબ આપે છે નટવર !’

‘એ બધી વાતો અસંગત છે એની ના ન કહેવાય.’

‘એ ઉપરાંત જો એ લોકોએ જ ખૂન કર્યું’ હોય તો પેલી વીંટી શા માટે કાઢી લે ?’

‘એ પણ વિચાર કરવા જેવી વાત ખરી.’

‘અને સાધકલ છૂપાવવાની વાત વળી એથી વધારે મુખાધિકારી છે એનાથી તો કોઈ પણ માણસને શંકા આવે કે ખૂની સાધકલ લઈને નાસી જવામાં ફાવે કે પગે ચાલતો જવામાં ? ખરી રીતે તો નાસી જવામાં એ ખરેખરી મદદ કરે.’

‘એનો તો કે’ ખુલાસો નથી.’

‘ના રે ના ! એમ નન્નોવાસ્યે ઓછું જ ચાલે એમ છે ! જરા વિચાર કરીશું’ તો એનો ખુલાસો પણ મળી રહેશે. એ વિષે આપણે

ફેટલીક કલ્પનાઓ અને અનુમાનો કરીએ અને ઘણીવાર એ રીતે આપણે ખરી વાત શોધી શક્યા છીએ એનો તો તને અનુભવ છે.

‘આપણે એમ માનીશું કે પ્રાણજીવનના જીવનમાં એક દૂષો ભેદ કોઈ ભયંકર ગુન્હાને લગતો કે એવા જ કોઈ ગેરકાયદેના પ્રસંગને લગતો હતો. એ પ્રસંગને લીધે કોઈ માણસ એનું ખૂન કરે છે. અલખત, એ મહારનો માણસ છે. કોઈ ન સમજી શકાય એવા કારણ-સર એણે પેલી વીંટી લીધી. મ્હારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે એ વિષે હું કાંઈ જ સફળ અનુમાન કરી શક્યો નથી. એ માણસ ન્હાસી જાય તે પહેલાં બંદુકનો અવાજ સાંભળીને દેવશંકર અને પંચાવતી આવી લાગ્યાં. પેલાએ એમને ભડકાવ્યાં અને ખાત્રી આપી કે જે તેઓ એને પકડવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરશે તો એ કોઈ ભયંકર ગુપ્ત રહસ્ય ઉઘાડું પાડ્યા સિવાય નહિ રહે. વખતે એ એણે સ્હમજાવ્યું પણ હશે. એ ઉપરથી આ બે જણે એને જવા દેવાનું પસંદ કર્યું. વખતે એ નિર્ણય પર આવ્યા પછી એમણે પૂલ પણ નીચે ઉતાર્યો હોય એ બનવા જોગ છે. એને નીચે ઉતારતાં કે ઉંચકતાં ઝાઝી મહેનત પડે કે અવાજ થાય એવું નથી. પેલો માણસ પછી નાસી દૂટ્યો. એને એમ લાગ્યું હશે કે સાંકડલ પર જવા કરતાં પગે ચાલીને જવામાં વધુ સલામતી છે એટલે એ સાંકડલને રહેવા દષ્ટને જ નાસી ગયો. આટલે સુધી તો બધી વાત સાંગોપાંગ બંધ બેસે એવી અને સુસંગત લાગે છે ખરું ને ?’

‘એની ના ન પડાય.’ મ્હેં જવાબ આપ્યો.

‘અલખત, જે કાંઈ બન્યું છે એ આપણે બૂલવું નથી જોઈતું નટવર ! છતાં આપણી આ અનુમાન પરંપરા આગળ ચલાવીએ તો પેલા ગુન્હેગારના ન્હાસી જવા પછી આ બે જણને ખબર પડી કે પોતે કેવા સંજોગોમાં છે અને કઈ રીતે સંજોગના ભોગ થઈ પડ્યા છે. એ જીગલજોડીએ હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો; અને છટકવાની ખાત્રીઓ શોધવા માંડી. દેવશંકરે પાવડી

વતી પેલી બારી પર લોહીનાં નિશાન પાડ્યાં એ પરથી એમ સમજાવી શકાય કે ખૂની એ રસ્તે ન્હાસી છૂટ્યો છે. અને પછી એ બે જણે કંઈ રીતે અને કયા સ્વરૂપમાં વાત બહાર પાડવી, શો વેષ લજવવો એ બધાનો વિચાર અને નિર્ણય કરી લીધો. એ બે જણે જ બંદુક ફૂટવાનો અવાજ સાંભળ્યો હતો એટલે આ બધી તૈયારી કરવામાં અર્ધોએક કલાક ચાલ્યો ગયો. એમની તૈયારી પુરી થઈ એટલે નાટક લજવવા માટે દેવશંકરે ભયના ઘંટની ચાંપ દાખી.’

‘પણ આ બધું તું શી રીતે પુરવાર કરશે ?’

‘એ પણ વિચાર થઈ શકે એમ છે. પેલા બહારના માણસ સંબંધે તપાસ કરીને એનો પત્તો મેળવી શકાશે. એ મળ્યો એટલે બધી વિગત બહાર પડશે. એ ન મળે તો—તો પણ એમાં ઝાઝી હરકત નહિ આવે. એ બાબત કે’ નિર્ણીત વિચાર કરવા મ્હારે એ ખંડમાં આજે સાંજના ફરીથી જવું પડશે.’

‘ફરીથી એકલા ત્યાં જવું છે ?’

‘હાસ્તો. મ્હેં એ બાબત ગરબડ સાથે ખાનગી રીતે ગોઠવણ કરી છે. એને દેવશંકર માટે સારો અભિપ્રાય નથી એ તો તને ખબર છે. પેલી તારી મોટી છત્રી મ્હને આપને. વખતે એનું કામ પડશે.’

‘આ રહી.’

‘પણ એનું શું કામ પડ્યું ? જ્યંત ! હથીઆર તરીકે એ કે કામ લાગે એવી નથી. એ બહુ નબળું હથીઆર ગણાય.’

‘પણ ભય જેવું કે’ નથી. એવું હોત તો મ્હેં તને મ્હારી સાથે આવવા કહ્યું હોત. આપણા સાથીદારો આવે એટલે હું જઈ. એ લોકો સાચકલના માલિકનો પત્તો લગાડવા વિલાસપુર ગયા છે.’

સાયંકાળ પછી રામરાય અને વસંતરાય વિલાસપુરથી પાછા ફર્યા. એમનું કામ ધણું ખરું ફત્તેહમંદ નિવડ્યું હતું.

‘કાંઈ ત્રાહિત માણસનો હાથ નથી એમ હું કહેતો હતો પણ

તે ખોડું પડ્યું.’ રામરાયે જણાવ્યું. ‘અમે સાષ્ટકલના માલિકનો પત્નો મેળવ્યો અને એ કેવો માણસ હતો. એ વિગત પણ મેળવી એટલે હવે આપણું કામ સરાણે ચડશે ખરું.’

‘સારી વાત છે !’ જયંતે કહ્યું.

‘પ્રાણજીવનદાસ વિલાસપુર ગયા હતા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી એ ગલરાયલા જણાતા હતા એ સાંભળ્યા પછી મ્હન લાગ્યું કે વિલાસપુરમાં એણે પોતાની સામે ઝઝુમતો ભય જોયો હશે એટલે આ માણસ વિલાસપુરથી જ આવ્યો હોવો જોઈએ. તે ઉપરથી વિલાસપુરમાં તપાસ કરવા માંડી. એ છ સાત જગ્યાએ ખતાવી એટલે મણિલાલના લૉજમાં એનો પત્નો લાગ્યો. એણે જવાબ આપ્યો કે એ સાષ્ટકલવાળો હાંસજી બે દિવસથી એને ત્યાં આવેલો છે. એનું નામ હાંસજી વિકલ. એનું મુંબાઈનું સરનામું આપ્યું નથી પણ એ કહેતો હતો કે એ આફ્રિકાથી થોડા વખતથી આવ્યો છે અને મુંબાઈમાં કોઈ સગાને ત્યાં ઉતર્યો હતો. આ તરફ સહેલ કરવા આવ્યો છે.’

‘એમ છે ! અમે અહીંયાં વાતોનાં વાળુ કરતા ખેઠા છીએ અને તમે તો આ બધું શોધી પણ કાઢ્યું !’ જયંતે જણાવ્યું.

‘હાસ્તો !’ રામરાયે હસીને કહ્યું.

‘પછી—’

‘એ ગષ્ટકાલે સવારનો ગયો છે તે પાછો જ ફર્યો નથી. એની ચીજોમાં એક થેલી હતી તે તપાસી પણ એમાંથી કંઈ જ મળ્યું નહિ. એ સાષ્ટકલ પર ખેસીને નીકળ્યો હતો પણ પાછો નથી ગયો.’

‘એજ જરા નવાઈ જેવું છે જયંતરાય’ વસંતરાયે કહ્યું. ‘એ જો ડાહ્યો હોત તો કંડે કલેજે જમને રાત્રે ત્યાં જ સૂઈ જાત અને એને માટે કોઈને શક જાત નહિ અને શાંતિથી મુંબાઈ ચાલ્યો જાત પણ એ નથી ગયો એટલે લૉજવાળો પોલીસને ખબર આપે

એ સ્વાભાવિક છે અને એના ગૂમ થવાની તપાસ થાય એટલે પોલીસન એના ગૂમ થવાને રંગભૂવનવાળા બનાવ સાથે કેંક સંબંધ હશે એવો શક આવ્યા સિવાય રહે જ નહિ. ’

‘બરાબર છે છતાં કહેવું જોઈએ કે એણે જે ક્યું છે તેમાં પોતાનું ડહાપણ વાપર્યું છે; કારણ કે હજી સુધી એ પકડાયો નથી. પણ એનો દેખાવ—’

રામરાયે પોતાની નોટ બુકમાં જોઈ જવાબ આપ્યો:

‘એ વિષે ઝાઝી વિગત નથી મળી. છતાં એની ઉંચાઈ પાંચ ફુટ નવેક ઇંચ જેટલી હશે ઉંમર વર્ષ પચાસને આશરે, આંધો ખડતલ, માથાના વાળ જરા ઘોળા થઈ ગયેલા. મોઢાનો દેખાવ ક્રોધી અને ભયંકર.’

‘છેલ્લી વિગત બાદ કરીએ તો એ વર્ણન પ્રાણભૂવનને પણ મળતું આવે છે.’ જ્યંતે જણાવ્યું. ‘એ પણ પચાસ વર્ષની ઉંમરનો એટલો જ ઉંચો અને એવા વાળ વાળો છે. એ સિવાય બીજી કેં વિગતો—’

‘એનાં કપડાંનું વર્ણન, તે વિના બીજું કેં નથી. એની સાથે સામાનમા એક સાઈકલ અને નાની સરખી સાઈકલ પાછળ બંધાય એવી થેલી.’

‘ફીક. એ થેલીમાં પેલી બંદુક હશે અને એ છૂપાવીને બહાર જતી વખતે લઈ ગયો હશે.’

‘એની ખબર ચારે બાજુ મ્હેં આપી દીધી છે અને પોલીસની ચક્રાર નજરમાંથી એ ભાગ્યે જ છટકી શકશે. હવે કેટલી વાત ચોક્કસ પણે આપણે જાણી શક્યા તે જોઈએ.

‘હાંસજી વિઠ્ઠલ નામનો માણસ આફ્રિકા ખાતેથી આવે છે. એ મુંબઈ ઉતરી બારોબાર વિલાસપુર આવે છે. પોતાની સાથે પેલી બંદુક લેતો આવે છે. કાલે સવારના એ વિલાસપુરથી રંગપુર આવવા નિકળે છે. આ તરફ સાઈકલ પર જનારની સંખ્યા નાની

સુની નથી એટલે એના પર કાંઈનું ધ્યાન ખેંચાય એમ નથી. એ અહીં આવીને સાંપકલ છૂપાવી દે છે. પછી એ આમ તેમ ભરાઈને મકાન પર નજર રાખે છે. વખતે પ્રાણુજીવન બહાર આવે તો એને બહારની ખાજીએ જ પૂરો કરવાનો એનો ઇરાદો હશે. એ જાતની અંદુક ઘરમાં વાપરવા માટે એણે નહિ આણી હોય પણ બહાર જંગલમાં પોતાની નેમ અરાખર તકાય ને કામ અચૂક પાર પડે એ માટે એણે એ પસંદ કરી હશે. પ્રાણુજીવન બહાર નીકળે તો એને એક્ટે ઘડાકે પૂરો કરી ન્હાસી જવાનો એનો ઇરાદો હશે. અંદુકના અવાજ કેં કેટલા યે થાય છે અને ઘણી વખત એ તરફની પથ્થરની ખાણો માં એથીએ મોટા દાડના ને ડાયનેમાઈટના અવાજ થાય છે એટલે એના તરફ કાંઈનું ધ્યાન પણ નહિ ખેંચાય એવી એની માન્યતા હશે.’

‘એ બધું ઘણું જ સરળ અને સ્વભાવ શકાય એવું છે.’ જ્યંતે કહ્યું.

‘પણ એની ધારેલી ઇચ્છા ખર ન આવી. પ્રાણુજીવન બહાર આવ્યો જ નહિ એટલે એને ખીન માર્ગ લેવાની ફરજ પડી. સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે ચપળતાથી કામ લીધા સિવાય છુટકો નહતો. એણે પૂલ નીચે ઉતારેલો જોયો અને કાંઈ ચોક્કસ કરતું નથી એવી એની ખાત્રી થઈ એટલે એ ઘરમાં ધુરંચો. વખતે કાંઈ મળે તો ભળતો જ જવાબ આપવાનો એણે વિચાર કર્યો હશે અથવા જવાબ ગોઠવી રાખ્યો હશે પણ સદલાગ્યે કાંઈ મળ્યું જ નહિ. એ પેલી નજીકની ઓરડીમાં સંતાઈ ગયો. વખત પસાર થયો અને એણે પૂલ ઉચકાતો જોયો. એને લાગ્યું કે બહાર જવાનો રસ્તો ખાડી ઓળંગ્યા સિવાય ખીજે ન હતો. એ સવા અગીઆર સુધી ત્યાં જ થોભ્યો અને હમેશના રિવાજ મુજબ પ્રાણુજીવન એ ખંડ જોવા આવ્યો ત્યારે એને ધાયલ કરી, મારીને ન્હાસી છુટ્યો. એને લાગ્યું કે લોજવાળો સાંપકલની વાત કરશે એટલે સાંપકલ રહેવા દઈને એ પગપાળો અથવા ખીજ કાંઈ પણ સાધનનો ઉપયોગ કરીને મુખાંધ

પહોંચી ગયો. એ બધું કેમ લાગે છે ? જયંતરાય !

‘એ પણ સરળ અને સીધી વાત છે મી. બક્ષી ! આપની વાર્તા એ રીતે પુરી થાય છે. મ્હારી વાત કેં જૂદી જ છે. એ પ્રમાણે તો આપણને કહેવામાં આવ્યું છે તેની પહેલાં અર્ધો કલાક અગાઉ ખૂન થયું છે; પણ દેવશંકર તથા પદ્માવતી બેઉ જણા છૂપી મસલત કરીને કેટલીક જરૂરી વિગતો છૂપાવે છે. એ બેઉ જણાએ ખૂનીને નાસવા દીધો કે નાસી જવામાં મદદ કરી છે. એ જુગલ જોડી ખૂની નાસી જાય તે પહેલાં એ ખંડનાં પાંદડાંથી ગદ્ય છે એ વાત ચોક્કસ છે. ગમે તે કારણસર એ બેઉ જણ કેટલીક વાતો ઉપજાવી દાઢે છે અને તે મુજબ ખોટી જુમાની આપે છે. બારી ઉપર પાવડી વતે લોહીના નિશાન પાડીને કહે છે કે ખૂની એ રસ્તે નાસી ગયો હશે. ખરી રીતે તો એમણે પૂલ નીચો ઉતારીને ખૂનીને જવા દીધો છે. એટલે સુધી મ્હારી વાત આવી છે.’

ગેલા બેઉ જણે પોતાનાં ડોકાં હલાવ્યાં. એમને ગળે એ વાત ન ઉતરી.

‘જો આપની વાત ખરી હોય જયંતરાય ! તો આપણે ઓલામાંથી નીકળીને ચૂલામાં પડીએ છીએ એમ કહીએ તો ચાલે.’ રામરાયે કહ્યું.

‘અને વળી એ બેડ તો પૂરું જ ગંભીર હોય એમ લાગે છે.’ વસંતરાયે કહ્યું. ‘પદ્માવતીએ આફ્રિકા જોયું’ પણ નથી તો પછી એની ને ખૂનીની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે કે જેથી એ એના બચાવ માટે આટલું કરે ?’

‘અલબત્ત, એમાં ઘણી અડચણો નડે છે.’ જયંતે જણાવ્યું. ‘તો પણ એનો ઉકેલ હું કરી શકીશ. આજે રાતના મ્હારે કેટલીક તપાસ કરવાની છે એ ક્યાં પછી એ વાત પુરી કરીશ. હજી તો અધુરી છે.’

‘આપની તપાસમાં અમારી મદદ કામ આવશે ?’

‘ના રે ના ! ડૉક્ટર : નટવરની છત્રી અને રાત્રિનો અંધકાર એ બે જોઈએ એવા સાથીદાર છે અને એમની મદદ પૂરતી છે. ગરબડે પણ જોઈતી સગવડ કરવાનું કયુદ્યુ છે એટલે હરકત નથી. મહારી તપાસ મુખ્યત્વે પેલા ગૂમ થતા ડંબેલને લગતી છે. એક ડંબેલથી કસરત શી રીતે થઈ શકે !’

‘ચક્રવાક પક્ષી માફક એની જોડી ન મળે તો એ બિચારો ઝુરી ઝુરીને મરી જ જાય.’ મહેં કહ્યું.

રાતના મોડેથી જ્યંત પાછો ફર્યો તે વખતે મહારી આંખો નિદ્રાના ભારથી ઘેરાયલી હતી અને એવે વખતે લાખ રૂપીઆની ઉંઘ ખોટી કરવાનું મહેને ઠીક લાગ્યું નહિ. પૂરતી ઉંઘને આરામ ન લીધાં હોય તો આખો દિવસ નકામો જાય એવી મહારી પ્રકૃતિ છે એટલે એમ ક્યાં સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો.

પ્રકાશ

બી જે દિવસે સવારના રામરાય શામરાવતી સાથે કેટલીક વાટાઘાટ કરતા બેઠા હતા. એમની પાસે ટેબલ પર કેટલાક કાગળ અને તારો પડ્યા હતા. અને તેઓ ધ્યાન દઇને જોતા હતા અને રીતસર ગોઠવતા હતા; અને એની પાછળ કેંક લખતા હતા. ત્રણ કાગળો તપાસીને ઘડી વાળીને એક બાજુ મૂક્યા હતા.

‘હજીએ પેન્ના સાઇકલીસ્ટની શોધ ચાલે છે?’ જયંતે પૂછ્યું.
‘એની છેલ્લી છેલ્લી ક્યાંથી ભાળ મળે છે?’

‘એની ખબર પૂના. ખંડાલા, લોનાવલા, નાસીક અને સુરત વિગેરે ચૌદેક ઠેકાણેથી મળે છે. ખંડાળા, ખડકી અને નાસીકમાં તો એ પકડાયો પણ છે. ચારે તરફ એના જેવા દેખાવના માણસો ઉભરાઇ જતા લાગે છે.’

‘અરે આપરે !’ જ્યંતે હસતાં હસતાં કહ્યું. ‘મ્હારે તમને બેઉને થોડીક સલાહ આપવાની છે, રામરાય ! તમને યાદ હશે વસંતરાય ! કે આ કેસની શરૂઆતમાં જ આપણે એક બે બાબતોની ચોખવટ કરી લીધી હતી. મ્હારે મ્હારી મરજી ફાવે તે મુજબ તપાસ કરવી અને એનું પરિણામ મ્હને ઠીક લાગે ત્યારે કહેવું. અર્ધી અને લગતી વિગતો આપવાનું મ્હને પસંદ નથી અને જ્યારે ત્યારે હું પહેલેથી છેલ્લે સુધી ભેદનો ઉકેલ ને નિકાલ કર્યા પછી જ કહેવાનું પસંદ કરું છું એ બધું મ્હેં કહેલું તે યાદ હશે. હવે મ્હારે કહેવાનું એટલું જ છે કે જે વિચારો મ્હેં કર્યા છે અને જે અનુમાનો મ્હેં બાંધ્યાં હતાં તે બધાં ખરાં છે એની મ્હેં પ્રતીતિ કરી લીધી છે. એમાં માત્ર થોડીક જ તપાસ બાકી છે. આ સંજોગોમાં તમારી આ નિષ્ફળ જાય એવી તપાસમાં તમને શુંથાયલા રાખવા એ એક સાથીદાર તરિક્કે મ્હને યોગ્ય નથી લાગતું. તમારી આ તપાસનું પરિણામ શન્ય છે એમ કહું તો ખોટું નહિ લગાડતા. મ્હારી મુખ્ય સલાહ ઘણી જ ટુંકી છે અને તે માત્ર ત્રણ શબ્દોમાં જ આપું છું કે ‘તપાસ છોડી દો.’

રામરાય અને વસંતરાય બેઉ જણે અન્યબીમાં ગરકાવ થઇને જ્યંત સામે જોયું.

‘શું કહ્યું ? જ્યંતરાય ! આ તપાસ નકામી છે ?’

‘હું ધારું છું કે તમે કરી રહ્યા છો તે તપાસ નકામી છે અને એને પરિણામે વાતનો ભેદ નહિ મળી શકે.’ જ્યંતે જવાબ આપ્યો.

‘પણ આ સાઇકલવાળો માણસ, એનું કામ, એની વિગતો, એને મેળવવાના અમારા પ્રયત્નો એ બધું યે નકામું છે ?’

‘હા આપુ હા ! તમારો સાઇકલવાળો ગમે ત્યાં હોય, તમે એને મેળવી શકો કે નહિ, એ બધુંયે, તમારી મહેનત અને શક્તિનો દુર્વ્યય કરવા જેવું છે. પછી ઇચ્છા હોય તો સુરત જવ કે નાસીક દોડો પણ પરિણામ શન્ય સિવાય બીજું નથી આવવાનું. એના

કરતાં બીજો ટુંકા માગ છે અને એ રસ્તે આપણે જલદીથી આનો નિકાલ કરી શકીશું.’

‘પણ તમે બધું ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દેતા નથી અને ગોળ ગોળ વાત કરો છો તેનું કેમ ? જે હોય તે કહી દો ને’

‘આપણે શરૂઆતમાં જ શી વાત થઇ હતી તે તમે ભૂલી જાવ છો. મ્હારી તપાસનો છેવટનો ભાગ બાકી છે એ પૂરો થયે બધી હકીકત—ખરેખરી વિગતો અને પરિણામ—તમારી પાસે રજુ કરીશ. એમ કરતાં વધુ વખત નહિ લાગે. થાગું ખરૂં કાલે અત્યારે તો આપણે આમાંથી પરવારીને મુંબાઈ પહોંચી ગયા હઇશું. જ્યારે તમારી તપાસને દહાડાના દહાડા લંબાવવા પડે એમ છે.’

‘એ વાત તો ખરી જ્યંતરાય ! ગઈ કાલે અમે વિલાસપુરથી પાછા ફર્યા ત્યારે આપણે વાત થઈ હતી અને તમે કહેતા હતા કે અમે ઠીક પ્રગતિ કરી હતી, જ્યારે અત્યારે બીજું જ કહો છો તો એટલા વખતમાં આપને બીજી શી વિગતો મળી કે અમને આ સલાહ આપવાનું આપને યોગ્ય લાગ્યું ?’

‘તે પછી બીજું વધારે પડતું કંઈ જ થયું નથી. કાલે રાત્રે એક બે કલાક મહેં રંગભુવનમાં તપાસ કરી.’

‘શી બાબતની ?’

‘એ વિષે તો તમને મુદ્દાસરનો એટલો જ જવાબ આપી શકું કે એ વખતે હું એ મકાનનો ઇતિહાસ તપાસતો હતો. સત્તરમી સદીમાં રંગપુર જાહોજલાલીના પુર બહારમાં હતું. એ વખતનો સુખો અખંડુલખાન ઘણોજ બાહોશ પણ વિલાસી હતો. એણે ધીરે રહીને મોગલ સલ્તનતના સ્લામે માથું ઉંચક્યું અને પોતાને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યો. એની પાસેથી કિલ્લાનો કબજો લેવા જલાલુદ્દિન નામના સરદારને દિલ્હીથી લસ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યો—એને અખંડુલખાને સીકતથી બોલાવીને—’

‘તમે અમને ગંધેડા બનાવતા લાગો દો ! જ્યંતરાય !’

‘એ શી વાત કરો હંડા ! ભલે તમને બધી હકીકત ન સાંભળવી હોય તો મ્હારો આગ્રહ નથી, બાકી આપણી લાઇનમાં કામ કરનારને એ દરેક વિગત વખત આગે ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે. છેવટે અબ્દુલખાને સીકત વાપરીને જલાલુદ્દિનને કિલ્લો સોંપી દેવા બોલાવ્યો. છળકપટથી એને રાતોરાત કે’ ગૂમ કરી દીધો. ન એને પત્તો લાગ્યો કે ના કે’ થયું. એની મનાને ફેડી લીધી અને પોતાની સત્તા કાયમ કરી. તે પછી—’

‘પાછો તમે તો આખો ઇતિહાસ ચલાવવા માંડ્યો. જે હોય તે કહેાને કે કાલે શું કર્યું ?’

‘એજ કહું છું. તમારી ધીરજ આટલી જલદીથી કેમ ખૂટી ગય છે ! ઇતિહાસ નથી સાંભળવો એમજને ! કાલે ત્યાં જઇને હું કાઢને નથી મળ્યો. દેવશંકર અને પદ્માવતી બેઉ ખુશખુશાલ હતાં. એમણે પેટ ભરીને ખાધું હતું. મરનારનો જરાપણ રંજ કે શોક એમને ન હતાં. ગરબડને જ મ્હારે મળવું હતું અને એની સાથે કરેલી ગોડવણ મુજબ પેલા ખંડમાં થોડો વખત ગાળવો હતો.’

‘શું કહ્યું ? એ ખંડમાં ?’

‘હવે તો એ સાફ થઇ ગયો છે. પ્રાણજીવનના અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવાની રજા રામરાયે બપોરે જ આપી હતી.’

‘પછી, ત્યાં શું કર્યું ?’

‘હું પેલા બીજા ડાંગેલની તપાસ કરવા માગતો હતો. એ મ્હને ઘણું ઉપયોગી લાગતી હતી. છેવટે મ્હેં તે શોધી કાઢ્યો.’

‘ક્યાંથી ?’

‘એ જ્યાં હતો ત્યાંથી. એની વિગતો સંબંધી જ થોડી તપાસ બાકી છે તે પુરી થાય એટલે બધું ચે કલ્પીશ.’

‘દીક્ર ભાઇ ! ઠીક ! આપની મરજી ! જ્યારે કહેવું હોય ત્યારે કહેજો. પણ એટલું તો ભલા થઇને જણાવો કે અમારે આ તપાસ શા માટે પડતી મૂકવી ?’

‘એટલા જ માટે કે તમને હજી શાની તપાસ કરવાની છે તેનો જ ખ્યાલ આવ્યો નથી.’

‘કમ ! આપણે પ્રાણજીવનના ખૂનની તપાસ કરીએ છીએ. બીજું શું ?’

‘તે તો હું ચે બાણું છું. પણ પેલા સાધકલવાળા ભેદી માણસની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. હું ખાત્રી આપું છું કે એથી આપનું કામ નહિ સરે.’

‘તો પછી આપ શું કરવાનું કહો છો ?’

‘તે જો કહ્યા મુજબ કરવાની હા પાડતા હો તો કહું.’

‘મ્હારે કહેવું જોઈએ કે આપનાં વિચિત્ર જણાતાં કારણો અને વાતોમાં પણ ઘણું જ વળુદ હોય છે એટલે આપના કહ્યા મુજબ વર્તવાને મ્હને હરકત નથી.’ રામરાયે જવાબ આપ્યો.

‘અને તમે, વસંતરાય !’

એનો ચહેરો જોવા જેવો થઇ ગયો. એને માટે આ અનુભવ અને જયંતની કામ કરવાની રીત બેઉ નવાં હતાં.

‘જ્યારે રામરાય હા કહે છે ત્યારે મ્હારે પણ હા કહેવી જ જોઈએ.’ એણે છેવટે જવાબ આપ્યો.

‘સારી વાત છે.’ જયંતે કહ્યું. ‘તો પછી આપણે બધા જો અનુકૂળતા હોય તો ફરવા જઈએ. રંગિણીના પૂલ પરથી આજી બાજીના પ્રદેશનું અને કુદરતનું એવું દર્શન થાય છે કે ન પૂછો વાત ! અને પછી સાંજે—’

‘કે ખૂબ બનાવવા વિચાર રાખ્યો છે કે શું ?’ જરા ગુસ્સામાં હોવા થતાં રામરાયે કહ્યું.

‘ના ભાઈ ના ! ફરવા ન આવવું હોય તો મરજી ફાવે તેમ આખો દિવસ ગાળો. મ્હારે તો તમારું સાંજે જ કામ છે, માટે દિવસ આથમતા પહેલાં મ્હને અહીંયાં મળજો.’

‘બહુ સારૂ. એ કેંક યોગ્ય સૂચના છે.’

‘અને પેલી સૂચના કે’ ખોટી ન હતી છતાં તમારે ગળે ન ઉતરે તમાં હું થું કરું? પણ તમે જાવ તે પહેલાં હું કહું તેમ એક ચીટ્ટી લખવાની છે.’

‘કાને?’

‘દેવશંકરને. હું કહું તેમ લખો.’

રામરાયે કાગળ પેન્સીલ લીધાં,

‘ખોલો.’

“ભાઈશ્રી દેવશંકર,

કટલીક તપાસ માટે મ્હને એમ લાગે છે કે અમારે ખાઇનું પાણી પંપથી ઉઘેલાવી નાખવું પડશે—’

‘એ તદ્દન અસંભવિત છે. મ્હેં તપાસ કરી.’ રામરાયે વચ્ચે જ કહ્યું.

‘પણ હું કહું છું તેમ લખો તો ખરા.’

‘બહુ સારૂ. લખાવો.’

‘ખાઇનું પાણી પંપથી ઉઘેલાવી નાખવું પડશે તે માટે ઝરાનો પ્રવાહ પણ બદલાવાની ગોઠવણ કરી છે. કાલે સવારથી એ કામ શરૂ થઈ જશે તે આપને જાણવા સારૂ લખ્યું છે.’

‘હવે સહી કરો અને છએક વાગે મોકલી આપજો. તે વખતે આપણે પાછા અહીં જ મળીશું ત્યાં સુધી જેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય ને ફાવે તે કરે.’

દહાડો આથમ્યા પછી અમે પાછા ફરી મળ્યા. જયંત એના વિચારમાં મશગુલ હતો. મ્હને ઇંતેજારીએ ઘેર્યો હતો અને રામરાય તથા વસંતરાયનો મિનજ ગયો હોય કે કંટાળો આવતો હોય એમ લાગતું હતું.

‘ગહારી તપાસનો આ છેલ્લો પ્રવેશ છે અને એ પુરો થાય એટલે તમારે જે પૂછવું હોય તે પૂછજો. તે જરા તમે બધા ય જાતે જુઓ અને પછી મહારાં અનુમાન અને તેનું પરિણામ ચોખ્ખું છે કે

નહિ તે તમને સમજશે જ અને નહિ સમજાય તો હું સમજવીશ. એ પ્રવેશ જોવાને માટે આપણે યોગ્ય સ્થળે જઈને આપણી બેઠક લેવી જોઈએ.’

અમને પોતાની પાછળ આવવાનું કહી જ્યંત અંધકાર છવાય તે પહેલાં જાનોમાનો રંગભુવનના બગીચાની બાજુની ઝાડીમાં લઇ ગયો અને ત્યાંથી ધીરેધીરે એ એવી જગ્યાએ અમને દોરી ગયો કે જ્યાંથી છુપાઈને રંગભુવનના પ્રવેશ દ્વાર પર નજર પડે. હજી પૂલ ઉંચકાયો નહતો.

અમે ત્રણે જણ જ્યંતની સૂચના મુજબ જાનામાના બેસી ગયા.

‘હવે નાટક ક્યારે શરૂ થાય છે ?’ રામરાયે પૂછ્યું.

‘નાટક ભજવાયું ત્યારે આપણે પ્રેક્ષક ન હતા’ જ્યંતે જવાબ દીધો. ‘આપણા નસીબે તો માત્ર છેલ્લો પ્રવેશ જોવાનો બાકી રહ્યો છે. એટલાથી એ તમને સંતોષ થયા વિના નહિ રહે.’

‘તે તો જોયે જણાશે !’

‘હારતો પણ અનુભવી આગળથી કહી શકે કે આમ થશે કે તેમ થશે.’

થોડી વાર અમે શાંતિથી બેસી રહ્યા. કાજળ કાળી રજનીએ તારા ટીપકી વાળી સાડી પરિધાન કરવા માંડી. ધીરે ધીરે જગત અંધકારમાં ડૂબી ગયું. શિયાળાની રાત્રિને લીધે ઠંડીથી અંગ અકડવા લાગ્યાં.

‘તમારું નાટક તે ક્યારે શરૂ થશે ?’

‘એ જરા અનિયમીત છે. શાંતિ રાખો. થોભો. ઘડીઆળને ટકારે જ એ શરૂ થાય એવા એનો નિયત સમય નથી પણ એ પ્રવેશ અત્યારે ભજવાશે જ. ગુન્હેગારો એમ નથો નક્કી કરતા કે જણાવતા કે અમુક વખતે અમુક ગુન્હો કરીશું એટલે આપણે શું કરીએ. પણ જુઓ પડદો ઉંચકાયો અને પાત્રો દેખાયાં.’

એણે એમ કહ્યું તે વખતે જે ખંડમાં ‘પ્રાણજીવનનું’ ખૂન થયું

હતું તે ખંડમાં દિવાનો પ્રકાશ દેખાયો અને કોઈ માણસ ફરતું હોય એમ કાચની બારી પર પડતા પડછાયાથી લાગ્યું. અમે ધીરે ધીરે આગળ વધીને એ બારીથી સો એક પુટ જેટલા પાસે પહોંચી ગયા હતા.

પેલો માણસ બારી ઉઘાડીને ચોરી છૂપીથી આમ તેમ જોતો હોય તેમ લાગ્યું. એણે ખાત્રી કરી લીધી કે કોઈ એતું કામ જોતું બેઠું નથી. ધીરે રહીને એ નીચે નચ્યો અને પાણી આમ તેમ હાલતુ હોય એવો અવાજ આવ્યો. એ કશુંક હાથમાં પકડીને પાણીમાં આમ તેમ હલાવતો હતો. એકાએક એ અટક્યો અને માછીમાર દોરીમાં માછલી પકડાય એટલે લાકડી ઉંચકે એમ એણે પોતાના હાથમાંની લાકડી કે કૈંક ઉંચક્યું. એને છેડે કૈંક ગોળ અને મોટી ચીજ ઉંચકી લીધી હોય એમ એણે ઉંચે આવતાં બારી આગળનાં પ્રકાશને લીધે લાગ્યું.

‘ચાલો!’ જ્યંત બોલી ઉઠ્યો. ‘ઉઠો!’

અને અમે બધા દોડ્યા. એની પાછળ દૂમ દબાવીને દોડ્યા સાથી આગળ જ્યંત અને પાછળ અમે. પૂલ ઉપર થઇને એકે શ્વાસે એ આગળ વધ્યો. વચ્ચે ગરબડ ઉભો હતો તેને એક બાળુ ખસેડીને એ પેલા ખંડમાં દોડ્યો.

ઝીણી તેલની બત્તી ટેબલ પર બળતી હતી અને એના પ્રકાશમાં અમે છેલ્લો બનાવ જોયો હતો. એ બત્તી ઉંચકીને દેવશંકરે અમારાં તરફ ધરી અને નવાઇ પામતો હોય એમ અમને જોઇ રહ્યો.

‘આનો શો અર્થ?’ એણે મિજાજ ખોઇને પૂછ્યું. ‘શું છે તે અટલા દોડો છો?’

જ્યંત ચારે તરફ નજર નાખી અને ટેબલ નીચે દોરીથી બાંધેલું એક બાનું ખંડલ પડેલું હતું તે ઉચકી લીધું.

‘આની પાછળ મી. દેવે!’ જ્યંતે જવાબ આપ્યો. ‘અંદર ડાબેલ સાથે એ ખાઇમાં કુબાડેલું હતું અને હમણાં તમે બહાર કાઢ્યું એ ખંડલની પાછળ!’

દેવશંકર ફીકંકે ચહેરે જયંત તરફ તાડીને જોઇ ગયો.

‘તમને એની શી રીતે ખબર પડી?’ એણે પૂછ્યું.

‘એટલું જ કે એ રહે’ ત્યાં મૂક્યું હતું.’

‘શું? તમે મૂક્યું હતું? તમે?’

‘એમ! ત્યારે મ્હારે એમ કહેવું જોઇતું હતું કે મ્હેં એ ત્યાં ‘પાછું’ મૂક્યું હતું.’ જયંતે કહ્યું. ‘તમને યાદ હશે રામરાય! કે એક ડંબેલ જોઇને મ્હને નવાઇ લાગી હતી અને ખોવાતા ડંબેલ તરફ તમારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું; પણ અનેક વિગતોને લીધે નજીવી લાગતી આ બાબત તરફ તમે લક્ષ દઇ શક્યા ન હતા.

‘જ્યારે પાણી પાસે હોય અને કૈં વજનદાર ચીજ ગૂમ થતી લાગે ત્યારે સમજી શકાય એવું છે કે કોઇ ચીજ પાણીમાં એ વજન કે વજનદાર ચીજ સાથે ડૂબાડવામાં આવી છે. એ વિચાર—એ કલ્પના જરા કસી જોવા જેવી હતી અને કાલે રાત્રે મ્હેં ડૉ. નટ-વરની છત્રીની મદદથી ખાઇતું પાણી હલાવીને આ બંડલ કાઢીને મ્હેં કસી જોયો હતો. એ બંડલ મ્હેં તપાસી જોયું હતું અને સૌથી વધુ જરૂરીઆત જેવું તો એ હતું કે એ ત્યાં કોણે મૂક્યું હતું તે શોધી કાઢવાનું હતું. અને એનો નિકાલ આપણે બધી સરલતાથી કર્યો છે. આપણે ખાઇતું પાણી કાઢી નાખવાની ખબર આપી એટલે જોણે આ બંડલ મૂક્યું હોય તે પહેલી તકે જ એ ઉઠાવી લીધા સિવાય રહે જ નહિ. અને એ પહેલી તક અંધારૂં થયા સિવાય મળે એની ન હતી. અને એ તક કોણે સાધી એ તો આપણે ચારે જણે જોયું છે એટલે હવે મીંઠ દવે! જે હોય તે તમારે ખરેખર કહેવાનું રહે છે.’

જયંતે એ ભીંજાયેલા બંડલના બંધ છોડ્યા અને એમાંથી એણે પેલો ડંબેલ કાઢ્યો અને બીજા ડંબેલની પાસે ફેંક્યો. પછી એણે એમાંથી જોડા કાઢ્યા. તે પછી એક લાંબો છરો, અને જૂદાં જૂદાં કપડાં તથા એક મોટો ડગલો કાઢ્યાં

‘ ડગલા સિવાયનાં કપડાં બહુ ઉપયોગી નથી લાગતાં. ’ જ્યંતે કહ્યું. એણે એ ઉપાડીને અમને બતાવવા માંડ્યો. એ ક્યાંની બનાવટ હતી તે જોવા માંડ્યું અને એ બનાવનારનું નામ શોધી કાઢ્યું ‘ વિનાયક આણિ મંડળી-વરમીસા ’ એમ એનાપર લખેલું હતું.

‘ વરમીસા ક્યાં આવ્યું એ વિષે મહેં તપાસ કરી છે ’ જ્યંતે કહેવા માંડ્યું. ‘ આફ્રિકાની કાલસા અને લોખંડી ગંજવર ખાણો પાસે એ શહેર આવેલું છે અને ત્યાં હીંદી મજૂરો અને સાધારણ સ્થિતિના માણસોની પુષ્કળ વસ્તી છે અને હું ભૂલતો ન હોઉં તો મી. પાઠકનું પ્રથમ લક્ષ એવાજ વિભાગમાં થયાનું તમે કહ્યું હતું મી. દવે ! એ ઉપરાંત ખીજો ખુલાસો એ છે કે પેલા કાર્ડ પર VV એમ લખેલું છે તેનો અર્થ પણ આથી સરળ થાય છે. ‘ વરમીસા વેલી ’ અથવા મહોતની ખીણ કે કાળનો કનારો જે કહો તે એક જ છે. ત્યાંથી જ આ મારાને અહીં મોકલવામાં આવેલો. હવે મી. દવે ! તમારો જે ખુલાસો હોય તે તમારે કરવાનો રહે છે. ’

આ વાત દરમિયાન દેવશંકર દવેનો ચહેરો જોવા જેવો હતો. એનાપર ગુસ્સો, ભય, આશ્ચર્ય વિગેરે વિરોધી ભાવ તરતા હતા અને આખું શરીર પરસેવાથી રેખાજેખ થતું હતું. છેવટે એણે કેં વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો :

‘ જ્યારે આપને આ બધું બખર છે ત્યારે આપ જ એ ખુલાસો કરો તો શી હરકત છે ? ’

‘ એમ છે ! મહેં કેં જ હરકત નથી સમજ્યા ને ! પણ તમે કહેશો તો ઠીક થશે મી. દવે ! ’

‘ અરે આપરે ! ત્યારે મ્હારે એટલું જ કહેવાનું છે કે જે કેં બેદ છે તે મ્હારો પોતાનો નથી. અને એ બેદનો સ્કોટ હું નહિ કરું. ’

‘ તો તો પછી વૉરંટ સહી થઇને આવે ’ વસંતરાયે કહ્યું ‘ ત્યાં સુધી તમારાપર બરાબર બપ્તો રાખવો જોઇશે. ’

‘તમને ફાવે તે કરોને !’ એણે જવાબ દીધો.

‘દેવશંકરને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી એના આ જવાબથી સંતોષકારક પરિણામ આવતું ન હતું. એ પોતે તો કોઈ પણ ઉપાયે એ ભેદનો સ્ફોટ નહિ કરે.

એ જવાબ પછી થોડીવાર સુધી શાંતિ રહી અને એનો ભંગ એકાએક કોઈ કોમળ અવાજે કર્યો. ‘પદ્માવતી આ બધી વાત અદ્-ખોટ્યા બારણા આગળ ઉભી રહી સાંભળતી હતી તે બારણું ઉઘાડી એ ખંડમાં આવીને બોલી:

‘દેવશંકરભાઈ ! તમે તમારાથી બનતું કર્યું’ છે. અમારું જે થવાનું હોય તે થાય તેમાં તમારો કાંઈ વાંક નથી.’

‘એમણે ઘણું જ વધારે પડતું તમારે ખાતર કર્યું’ છે એની ના ન કહેવાય.’ જ્યંતે ઉમેર્યું. ‘તમારે માટે મ્હને સહાનુભૂતિની લાગણી છે અને જો તમે બધી હકીકત વિશ્વાસ રાખીને અમને જણાવશો તો તેથી તમને જ ફાયદો થશે. તમે મ્હારા મિત્ર ડૉ. નટવર સાથે કરેલી વાત મ્હને યાદ છે અને તે વખતે પણ તમારો એવો જ વિચાર હતો છતાં એવી વાત કરવાની ત્યારે મ્હને ઇચ્છા ન હતી અને એમ કરવાનાં મ્હારી પાસે ઘણાં કારણો હતાં. તે વખતે હું માનતો હતો કે તમે બેઉ આ ગુન્હામાં બરાબર સંડોવાયલાં છો. હવે પરિસ્થિતિ જૂદી છે અને હું એ રીતે નથી માનતો. હજી ઘણી વિગતો સંપૂર્ણ રીતે સમજવાની રહે છે અને તે માટે તો તમે પ્રાણજીવનદાસને બધી હકીકત વિગત વાર કહેવા આગ્રહ કરશો તો ઠીક થશે.’

એ સાંભળીને પદ્માવતીએ ચીસ પાડી. અમને બધાંને પણ એ સાંભળીને હદ પારની નવાઇ લાગી, અને વધુ નવાઇ તો એક માણસને એકાએક એક ભીંતમાંથી નીકળી આવતો જોઈને લાગી. પદ્માવતીએ એને જોઈને ચિત્કાર કર્યો. દેવશંકર એની પાસે ગયો.

‘કમ છો પ્રાણજીવનદાસ !’ જ્યંતે પેલા માણસને પૂછ્યું. ‘આ બાબતે—’

પ્રાણજીવનની આંખ પ્રકાશ સહન કરતી ન હતી એ ગાઢ અંધકારમાંથી બહાર આવતો હતો અને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવતાં એકાએક જે સ્થિતિ થાય છે તે સ્થિતિ એની થઈ હતી. જરાક શાન્ત થઈને એણે એક પછી એક અમારી બધાની પર નજર ફેરવી; પછી એ મ્હારી અત્યંત અન્યબી વચ્ચે મ્હારી પાસે આવ્યો અને કાગળોનું એક બંડલ મ્હને આપ્યું.

‘મ્હેં આપનું નામ સાંભળ્યું છે ડૉ. નટવર !’ એણે બધાની અન્યબી વચ્ચે કહ્યું. ‘જયંતનાં જ્વલંત પરાક્રમેનાં લખનાર તરીકે આપને હું ઓળખું છું. તમે આવી વાત કે પરાક્રમ અત્યાર સુધી વાંચ્યાં નહિ હોય એ હું ખાત્રીથી કહું છું. એ તમને યોગ્ય લાગે તે રીતે લખજો પણ મુખ્ય વિગતો એ છે. અને એની યોગ્ય કદર થયા સિવાય નહિ રહે. બે દિવસનો ધણો ખરો વખત-પેલી અંધાર ઘેરી ઓરડીમાં બેસીને એ લખવામાં મ્હેં ગાળ્યો છે. અને હવે એ યોગ્ય શબ્દોમાં લખી પ્રકટ કરવાનું આપને સોંપું છું. એ વાંચતાં જ એને ‘કાળને કિનારે’ અથવા ‘મૃત્યુની ખીણ’ એવું મ્હેં નામ આપ્યું છે એ સાર્થક થયા સિવાય નહિ રહે.’

‘એ બધો જૂનો ઇતિહાસ છે. પ્રાણજીવનદાસ !’ જયંતે કહ્યું. ‘અમારે જાણવું છે તે તો હમણાં શું બન્યું તે છે.’

‘તે પણ કહું છું મ્હારા સાહેબ !’ પ્રાણજીવને કહ્યું. ‘મ્હેં આપનું નામ પણ સાંભળ્યું હતું છતાં આ રીતે મળવાનો પ્રસંગ આવશે એવો ખ્યાલ પણ ન હતો.’

રામરાય એકી નજરે પ્રાણજીવન તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એની નવાઈનો પાર ન હતો.

‘અરે ! ભલા ભગવાન !’ એણે છેવટે કહ્યું. ‘જો તમે જ પ્રાણજીવનદાસ છો તો પછી આ બે દિવસ સુધી કાના ખૂનની અમે તપાસ કરતા હતા ? અને તમે એકાએક ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યા ?’

‘ખામોશ ! રામરાય ! ખામોશ !’ જયંતે કહ્યું. ‘તમને તો ઇતિ-

હાસ વાંચવાની કે સાંભળવાની ધુરસદ નથી. મહેં કહેવા માંડ્યું તે પણ ન સાંભળ્યું. જૂના વખતમાં લોકો સંતાઈ રહેતા તે સંપૂર્ણ ભરોસાપાત્ર જગ્યા સિવાય ઓછા સંતાતા હશે ! અને એવી સંતાવાની જગ્યા એક વાર વપરાઇ તે ફરી પણ સફળતાથી વાપરી શકાય. મહારી ખાત્રી હતી કે પ્રાણજીવનદાસને આપણે આ મકાન માંથી શોધી કાઢી શકત.’

‘અને એ જાણ્યા છતાં કેટલો વખત તમે છૂપાવી રાખ્યું ?’ એણે ગુસ્સાથી પૂછ્યું ‘અમારી તપાસ નિરૂપયોગી છે એ જાણવા છતાં કેટલા વખત સુધી તમે તે ચલાવા દીધી ?’

‘મહારી ખાત્રી થયા પછી એક ક્ષણ પણ નહિ. મી. બક્ષી ! કાલે રાત્રે જ મહેં મહારા વિચારો નિશ્ચિત કર્યા અને તેને સાંજ સુધી કસી જોવાનો વખત ન હતો એટલે તમને આખો દિવસ રજા પાળવાનો આગ્રહ કર્યો. એથી વધુ શું કરી શકાય ? ખાઇમાંથી જ્યારે મળતે આ કપડાનું બંડત્ર મળ્યું ત્યારે મહારી ખાત્રી થઇ કે આપણે જોયેલું મૃત શરીર પ્રાણજીવનનું નહિ પણ એ વિલાસપુરથી સાઇકલ પર આવનાર માણસનું હોવું જોઇએ. એ સિવાય બીજી કલ્પના સંભવિત ન હતી. તે ઉપરથી મહેં વિચાર કર્યો કે પ્રાણજીવન ક્યાં હોઇ શકે અને આગળ પાછળના ઇતિહાસની મદદથી નક્કી કર્યું કે એ દેવશંકર તથા પદ્માવતીની સહાયથી રંગભુવનમાં જ છૂપાઇ રહ્યો છે. એ મકાનનો ઉપયોગ એવી રીતે સફળતાથી થયો છે અને પ્રાણજીવન પણ એ છૂપા સ્થાનમાં ભયનાં વાદળ વિખરાય એટલે ભાગી જવાની ઇચ્છાથી પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે.’

‘અને આપની કલ્પના ખરી હતી. જયંતરાય !’ પ્રાણજીવને કહ્યું. ‘મહેં ધ્યાનું હતું કે કાયદાની ચુંગાલમાંથી હું છટકી શકીશ અને સાથે સાથે એ પણ માન્યું હતું કે હું પેલા હરામખોરોને હંમેશાંને માટે ભમાવીને મહારો પીછો લેના અટકાવી શકીશ. તમે ખાત્રીથી માનજો કે પહેલેથી છેલ્લે સુધી મહેં એવું કૈં જ નથી કર્યું કે જેથી મહારે શરમાવું કે નીચું જોવું પડે ! અને વખત આવે ફરીથી પણ

આ રીતે વર્તવાને હું નહિ ચુકું. પણ એ બધી વાતની તો જ્યારે તમે મ્હારી વાત સાંભળશે ત્યારે ખાત્રી થશે. મ્હને સચના આપવાની—હું જે કહીશ તેનો મ્હારી વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે ઉપયોગ થશે—એ કહેવાની જરૂર નથી મી. વસંતરાય ! જે ખરું છે તે ખરું છે અને સાચી વાત કહેવામાં મ્હને જરા યે શરમ કે હરકત નથી.

‘હું’ પહેલેથી જ શરૂઆત નથી કરતો. એ બધું એમાં લખેલું છે.’ એમ કહીને એણે મ્હને આપેલા કાગળો તરફ આંગળી કરી. ‘અને એ બધું તમને રસિક લાગ્યા સિવાય નહિ રહે. જરૂર પુરતી વાત એટલી છે કે કેટલાંક એવા માણસો છે કે જેઓ મ્હને ધિક્કારવા અને મ્હને કેદ કરવા કે ખતમ કરવા એમની પાછએ પાછ ખરચવા તૈયાર છે. જ્યાં સુધી એ લોકો જીવે છે ત્યાં સુધી મ્હારી સલામતી નથી. મ્હારી પાછળ એ લોકો પુબ્બળ તપાસ કરે છે અને મ્હારો પૂર્વો મેળવીને પૂઠ પકડે છે. એ લોકોએ આફ્રિકામાં મ્હારો બરાબર પીછો પકડ્યો તે પછી અહીં આવ્યો તે પણ એમને ખબર પડી.

‘જ્યારે હું’ આ એકાન્ત અને શાંતિમય સ્થાનમાં આવ્યો અને પરણીને રહેવા લાગ્યો ત્યારે મ્હને એમ લાગ્યું કે મ્હારા જીવનના છેલ્લા દિવસો સુખમાં જશે. શી પરિસ્થિતિ હતી તે મ્હેં મ્હારી પત્નીને પણ કહ્યું ન હતું. એને શા માટે એ દુઃખદાયક ચિંતામાં નાખવી ? એ જો એને કહું તો એનું શાંત અને નિર્દોષ જીવન કલુષિત અને દુઃખમય થઇ જાય. પ્રત્યેક પળે નાહક એ ભયથી ધ્રુજતી રહે અને એ રીતે અમારું જીવન ખારું થઇ જાય એ વિચારે મ્હેં એને કાંઈ કહ્યું ન હતું. છતાં એ કૈંક કૈંક જાણતી હતી. વખતે મ્હારાથી થોડું ઘણું આડુઅવળું બોલાઇ ગયું હશે તે ઉપરથી એ કૈંક સમજી ગઇ હશે પણ ગઇ કાલ સુધી—તમે એને મળ્યા ત્યાં સુધી ખરી વાત શું છે અને શી પરિસ્થિતિ છે એનો એને ખીલકુલ ખ્યાલ ન હતો. એ જે જાણતી હતી તે એણે તમને કહ્યું હતું.

દેવશંકરે પણ એજ રીતે જે કહ્યું હતું તે ખરું હતું કારણ કે જે રાતે આ બનાવ બન્યો તે રાતે એ બધી વિગતો એમને સમજાવવા બેટલો અવકાશ ન હતો. અત્યારે એ બેઉ જણ બધી વાતથી માહિતગાર છે અને એ હકીકત મહેં એમને પહેલાં જણાવી હોત તો વધારે સાફ થાત પણ જે થયું તે ખરું ! વાત ઘણી ગંભીર હતી અને જ્યાં સુધી છૂપાવી શકાય ત્યાં સુધી એ બીજા કોઈને પણ ન કહેવાની મ્હારી ઇચ્છા હતી પણ સંજોગો બદલાય છે, અને મ્હારે મ્હારે એ વિચાર બદલવો પડે છે.

‘હવે આ બનાવને લગતી વાત પર આવું. એ બનાવ બન્યો તેને આગલે દિવસે હું વિલાસપુર ગયો હતો અને ત્યાં રસ્તે જતાં મહેં એક જણને જોયો. એના પર મ્હારી રહેજ જ નજર પડી એમ કહું તો ચાલે, પણ મહેં એને તરત જ ઓળખ્યો. પેલા બધા માણસોમાં એ મ્હારો ભયંકરમાં ભયંકર દુસ્મન હતો એમ કહું તો ચાલે એ મ્હારી પાછળ ભૂખ્યો વરૂ શિકાર પાછળ દોડે એ રીતે ભટકતો હતો. એને જોતાં જ મ્હારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે ભયનાં વાદળ ઘેરાતાં હતાં, એટલે હું ઘેર આવ્યો અને એને માટે તૈયારી કરી. એક વખત એવો પણ હતો કે આખું આફ્રિકા મ્હારાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરતું હતું અને હજી પણ મ્હારી તરફ સહાનુભૂતિ બતાવ્યા સિવાય નહિ રહે !

‘એને જોયા પછી બીજે દિવસે આખો દહાડો હું સાવચેત રહ્યો. તે દિવસે બહાર પણ ન ગયો અને એ ઠીક જ થયું નહિતર એણે પેલી બંદુકને ઉપયોગ જરૂર કર્યો હોત. પૂલ ઉંચકાઈ ગયા પછી મ્હને જરા શાંતિ વળી, અને એ ઉંચકાય પછી મ્હારા જીવને હમેશાં ક્રાર રહેતો. એ ઘરમાં આવશે અને ભરાઈ રહેશે એવો સ્વપ્ને પણ મ્હને ખ્યાલ ન હતો. પણ જ્યારે હમેશના રિવાજ મુજબ હું આ તરફ આવ્યો ત્યારે મ્હને ભયની ગંધ આવી. શિકારીને શિકારની ગંધ આવે છે એ રીતે મ્હને પણ ભયની ગંધ આવી. એવા અનુ-

હવે મહને ઘણી વખત થયા છે એટલે એ હું ખાત્રીથી કહી શકું છું. અને પછી મહેં પેલી આરીના પડદા પાછળ ખૂટ જોયા એટલે એનો શો અર્થ હતો તે હું સમજી ગયો.

‘મહારા હાથમાં મીણુખત્તી હતી પણ હાલના દિવાનો પુરતો પ્રકાશ આ ખંડમાં પડતો હતો. મહેં મીણુખત્તી આંખોએ મુકી અને પેલો હથોડો લેવા ગયો. એ જ વખતે એ નીચે કુદ્યો. મહેં છરાનો ચળકાટ જોયો અને એને હથોડો માર્યો. એ ટેબલની આંખોએ ભરાયો અને પેલી ખંદુક કાઢી એનો ઘોડો ચઢાવતાં મહેં એને જોયો પણ એ તે ફેડે તે પહેલાં મહેં પકડી લીધી. મહેં એને પાછળથી પકડી હતી અને અમારા બેઉ વચ્ચે એએક મિનિટ એની ખેંચતાણ ચાલી. જે છોડી દે અથવા જેના હાથમાંથી એ છટકી જાય એનું મરણ થાય એ નિશ્ચિત હતું એટલે અમારી એ ખેંચતાણ જીવ સટોસટની હતી. એણે પોતાની મુઠી છોડી નહિ પણ એ ખેંચતાણમાં ખંદુકની નળી એના તરફ ઘણી નીચી નમી. અને એ સ્થિતિ થોડી વાર ટકી. પછી વખતે મહેં ઘોડો દબાવ્યો હોય કે પછી અમારી ખેંચતાણમાં હાથ લાગવાથી એની મેજે એ પડી ગયો હોય પણ એકાએક ખંદુક પુટી અને બેઉ બહાર એના મહેં પર થયા. એ એકાએક છિન્નભિન્ન ચહેરે નીચે પડ્યો અને એની એ અવસ્થા જોતો હું ઉભો રહ્યો. એ મહારો પુર્વ પરિચિત ત્રિકમજી હતો. મહેં એને વિલાસપુરમાં અને નીચે કુદ્યો ત્યારે ઝોળખ્યો હતો પણ અત્યારે એ જે સ્થિતિમાં પડ્યો હતો તે સ્થિતિમાં એની સગી મા પણ એને લાગ્યે ઝોળખી શકે ! મહને તમારા કામની સંપુર્ણ માહિતી અને અનુભવ છે છતાં એનો એ દેખાવ જોઈને મહને કંપારી આવી.

‘હું ટેબલ આગળ ઉભો રહી વિચાર કરતો હતો એવામાં દેવશંકર આવ્યો. મહેં મહારી સ્ત્રીને પણ નીચે આવતાં સાંભળી અને એને ત્યાં આવતી અટકાવવાને હું દોડ્યો. એ દેખાવ એને જોવા જેવો ન હતો. એ જોઈતો એ જાણી મરે ! મહેં એને જલદીથી

એની પાસે જવાનું વચન આપ્યું અને એને પાછી મોકલી. મહે એક બે શબ્દો દેવશંકરને કહ્યા. એ જરાકમાં એ સમજી ગયો. પછી અમે નોકરોના આવવાની રાહ જોઈ પણ કોઈ આવ્યું નહિ. જરા વાર થોડા બાદ અમારી ખાત્રી થઈ કે શું બન્યું છે તેનો એમને કૈં જ ખ્યાલ આવ્યો નથી કે એમણે કૈં જ સાંભળ્યું નથી. જે બનાવ બન્યો તેનાથી માત્ર અમે જ માહિતગાર હતા.

‘એ વખતે મહેને કૈંક વિચાર આવ્યા. એના તેજથી હું અંજાઈ ગયો ! એ વિચારને અમલમાં મુકાય તો એક કાંકરે બે પક્ષી મરે. મ્હારો હંમેશનો ભય દૂર થાય અને હું સુખેથી બાકીનું જીવન વ્યતિત કરી શકું. એનું ખમીશ ફાટી ગયું હતું અને ખલા આગળ અમારા મંડળથી છાપ દેખાતી હતી. જુઓ—અહીંઆ.’

એમ કહીને પ્રાણજીવને પોતાનું પહેરણ ઉંચું કર્યું અને ખલા આગળનો ભાગ બતાવ્યો. મરનારના ખલા આગળ જે જાતની છાપ હતી તેવી જ છાપ—સાથીયાનો ડામ પ્રાણજીવનના ખલા આગળ પણ હતો.

‘એનાપર મ્હારી નજર પડી એટલે એકાએક મહેને એ વિચાર સ્ફૂર્યો હતો. એ જોતાં જ બધી વાત મહેને સ્પષ્ટ સમજાઈ હતી. એની ઉંચાઈ, એનો બાંધો, અને એના વાળ મ્હારા જેવા જ હતા. ફરક મ્હોંના દેખાવનો જ હતો અને તે તો આમ છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયું હતું એટલે જો એને બદલે મ્હારું ખૂન થયું છે એમ કહેવામાં આવે તો કોઈ જાણી શકે નહિ એમ મહેને લાગ્યું. મ્હેં મ્હારાં કપડાં આણ્યાં અને મ્હેં ને દેવશંકરે થઈને એનાં કપડાં કાઢ્યાં અને જે કપડાં મ્હેં પહેર્યાં હતાં તે એને પહેરાવ્યાં તથા મ્હેં આણેલાં કપડાં પહેરી લીધા. અને બીજા પણ ઘટતા ફેરફાર કર્યા એનાં કપડાં દોરીએ બાંધીને ખાંધમાં નાખવા વિચાર કર્યો અને એમાં કૈં વજન નાખ્યું હોય તો એ તરી ઉઠે નહિ એમ ધારીને મ્હેં આમ તેમ જાયું ને જે હાથ ચઢે તે નાખવાનો વિચાર કર્યો. મ્હારા ડંખેલ્સ પર

મહારો હાથ પડયો અને એક ડંબેલ મહેં બંડલમાં બાંધ્યો ને એને પાણીમાં નાખી દીધું. પેલું કાર્ડ એણે મહારા શરીર પાસે રાખવા આપ્યું હતું તે એના જ મૃત શરીર પાસે મૂક્યું. મહારી વીંટીઓ એની આંગળીએ પહેરાવી પણ જ્યારે પદ્માવતીએ મ્હને આપેલી હીરાની વીંટી એને પહેરાવવાની વાત આવી ત્યારે મ્હાણું દિલ દુભાયું અને એ વાંટી મહેં એને ન પહેરાવી. એના તરફ કોઇનું ધ્યાન નહિ ખેંચાય એવી મહારી માન્યતા હતી પણ મ્હને લાગે છે કે એમ બન્યું નથી. એ એક સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં મહેં બરાબર ધ્યાન આપ્યું હતું. હજમત કરતાં મ્હને જરાક કાપ પડેલો ત્યાં મહેં પ્લાસ્ટર લગાડ્યું હતું તે પણ એને એ જગ્યાએ લગાડેલું. એનાપર તમારું ધ્યાન ગયું લાગતું નથી જ્યંતરાય ! એ જો જોયું હોત તો તમારી તપાસ સરળ થઇ જત.

‘ગમે તેમ પણ એ એક તક હતી અને અનાયાસે ઇશ્વરે મ્હને મેળવી આપી હતી એટલે એનો લાભ લેવાનો મહેં નિર્ણય કર્યો. બધા દેખાવ એવો હતો કે કોઇને પણ ખ્યાલ આવે કે મ્હાણું ખૂન થયું છે અને ખૂની નસી છૂટયો છે. બધું કંડુ થાય—મામલો શાત પડે ત્યાં સુધી મહારો પેલા છૂપા સ્થાનમાં ભરાઇ રહેવાનો ઇરાદો હતો અને પછીથી જાનામાના કોઇક યોગ્ય સ્થળે જવાની ઇચ્છા હતી. દેવશંકર અને પદ્માવતી પછીથી ત્યાં આવે અને અમે અમારું જીવન સુખેથી વિતાવી શકીએ. મહારા ખૂનની વાત પેપરોમાં આવે એટલે પેલા મંડળની ખાત્રી થાય કે ત્રિકમજીએ એનું કામ કર્યું છે અને કોઇ ફરીથી મહારો પીછો લે નહિ. પેલા છૂપા સ્થાનનો ઇતિહાસ મ્હને ખબર હતો અને એ સ્થાનની ગરબડને માહિતી હતી પણ એનો હું ઉપયોગ કરીશ કે મહેં ઉપયોગ કર્યો હશે એ એના ખ્યાલમાં પણ આવ્યું ન હતું. હું ત્યાં છૂપાયો અને તે પછીનો ભાવ ભજવવાનું કામ દેવશંકરના હાથમાં હતું.

‘અને એણે શું કર્યું’ અને શું નહિ તે તો તમે જાતે અનુભવ્યું

છે. એણે ખારી ઉઘાડી અને ખૂની એ રસ્તે નાસી ગયો છે એમ મનાવવાને પેલાં લોહીનાં નિશાન ક્યાં. એ જરા વિચિત્ર હતું પણ પૂલ ખેંચાઇ ગયો હતો એટલે ખીજો રસ્તો ન હતો. તે સિવાય પણ એને ઠીક લાગ્યું તેમ ગોઠવણ કરીને એણે ભયનો ઘંટ વગાડ્યો. અને તે પછીની વાત તમારાથી અજાણી નથી. ખરી હકીકત આ મુજબ છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી જેમ બન્યું તેમ મહેં કહ્યું છે. એમાં કાંઈ છૂપાવવા જેવું છે નહિ અને તેમ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા પણ નથી. હવે એટલું કહેવાની કૃપા કરશો કે અહીંના કાયદા મુજબ મ્હારી સ્થિતિ કેવી છે ? એ મુજબ મ્હારો ગુન્હો કેવી સજાને પાત્ર છે ? સ્વબચાવમાં કરેલા ખૂન માટે હું છૂટી જઈ શકું એમ છું કે પછી કાયદો મ્હને સજા કરે એમ છે ?

તે પછી થોડી વાર સુધી શાંતિ રહી. જ્યંતે તેનો ભંગ કરતાં જણાવ્યું :

‘અહીંનો કાયદો સીધો છે. એ ન્યાય પરાયણ છે અને તમારે તમારો બચાવ કરવો પડશે બાકી છેવટે તમને કેં સજા નહિ થાય છતાં એટલું તો ખરું કે જે લાલ તમે ઉઠાવવા ધારતા હતા તે આ બધા અંતરાયને લીધે નહિ ઉઠાવી શકે. સ્વબચાવમાં આકસ્મિક તમે આ ગુન્હો કર્યો છે એમ પુરવાર કરીને તમે છૂટી જાવ તો નવાઇ નથી છતાં એ માટે તમારી ઉપર પોલીસ કોર્ટ અને મેજિસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં કામ તો ચલાવવું જ પડશે. એમ ક્યાં સિવાય છોડી દેવાનું પોલીસના હાથમાં નથી. પણ પેલા માણસને શી રીતે ખબર પડી કે તમે અહીં રહો છો અને શી રીતે અહીં આવી શકાય કે ભરાઇ રહેવાય અને તમારા પર હુમલો કરી શકાય ?’

‘એ વિષે મ્હને કેં જ ખબર નથી.’

જ્યંતનો ચહેરો જરા ગંભીર થયો.

તો પછી મ્હને લાગે છે કે વાત આટલેથી અટકતી નથી. કાયદાના ભય કરતાં ચે વધારે ગંભીર પ્રકારનો ભય તમારા એ પ્રતિપ-

ક્ષીઓ તરફથી આવવાની તમારે આશા રાખવી જોઈએ. હજી એ તમારી હાડમારીનો અંત આવ્યો નથી. અને મ્હારું માનો તો તમારે હવે ઘણા જ વધુ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. પ્રાણજીવનદાસ !

અને હવે વાંચનાર મિત્ર ! ટુંકામાં એટલું જ કહી લઉં કે અમે બીજે દિવસે સવારમાં મુંબાઈ આવી ગયા.

અને હવે ઠાળના વિશાળ મહાસાગરમાં આપણે એક ઉંડી ડૂબકી મારી એ તો ઠીક. જ્યાં સહસ્ત્રાવધિ વર્ષો વહી ગયાં છે ત્યાં વીસ વર્ષનો ગાળો બહુ મોટો ન ગણાય. પ્રાણજીવનદાસે મ્હને આપેલા કાગળો તપાસવા અને એમાં વર્ણવેલો બનાવ જાણવા આપણે એ ડૂબકી મારીએ છીએ.

અને એમાંથી બહાર નીકળીશું એટલે આપણે પૂરતો શ્વાસો-શ્વાસ લેવાના જ. તે વખતે પ્રાણજીવનનું શું થયું અને એણે શું કર્યું તે જોઈશું.

કાળને કિનારે

:: ખંડ બીજો ::

કાળને કિનારે

મુ સા ફેર

તે દિવસે સને ૧૮૯૧ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૪થી તારીખ હતી. શિઆળો આ વરસે ખૂબ ઠર્યો હતો. ઘરડા માણસો કહેતા કે આટલી ઠંડી એમણે જીંદગીમાં કદી અનુભવી ન હતી. સાંજનો વખત હતો. સૂર્યનારાયણ આશ્ચર્યાને બહુ વખત થયો ન હતો છતાં ઠંડીનું સામ્રાજ્ય જામતું હતું. એ વખતે ફાલસાની ખાણો અને લોખંડનાં કારખાનાંઓના પ્રદેશને જોડતી નાની સરખી લાઇન પર એક રેલ્વે ગાડી ધીરે ધીરે જતી હતી. બન્ને પ્રદેશોમાં પચરંગી વસ્તી પુષ્કળ હતી કામની વિપુલતાને લીધે મજૂરવર્ગ, વેપારી અને મુડીવાળાઓ ત્યાં આવ્યા હતા અને એ વેરાન પ્રદેશમાં વસ્યા હતા. એ છતાં યે આજીવનનો કાળો ઠીકરા જેવો

મુલક, નાની લાઇનની ગાડી, પુષ્કળ ધુમાડા કાઢતું અને ધીરે ધીરે-
આપુની ગાડીના એંજન જેવી ચાલે-ચાલતું એંજન, હજી એ
આફ્રિકાના એક એકલવાયા ખૂણે આવેલા મુલકની પછાત સ્થિતિની
ખાત્રી આપતાં હતાં.

પાસેના પર્વતોના પેટાળમાં એક ઉંડી ખીણ હતી અને એ
ખીણની અંદર રેલ્વે લાઇન જતી હતી. એ પ્રદેશમાં કોલસાની
જંગી ખાણો આવી હતી. ખીણને મોઢે વરમીસા નામનું નાનું
શહેર-ખંડે કહીએ તો એક કર્મો-વસેલું હતું. એના ઉપરથી એ
ખીણને ‘વરમીસા વેલી’ અથવા વરમીસાની ખીણ કહેતા. ખીણથી
આગળ આવીએ એટલે લોખંડનાં કારખાનાં અને એમની ગંજવર
ભટ્ટીઓ આવતી હતી. ચારે બાજુને પ્રદેશ કોલસા અને લોખંડના
પથ્થરને લીધે કાળો થઇ ગયો હતો અને અભણ લોકો કાંઈ કાંઈ
વાર એ વિભાગને કાળી ખીણના કુદરતી નામે ઓળખતા હતા.

સાંજને વખતે રેલ્વેની નાની ગાડી ધીરે ધીરે-કાઠિયાવાડની
આપુની ગાડીઓના જેટલી ઝડપથી-જતી હતી. એમાં ગણ્યાગાંડ્યા
ઉતાડે હતા. બહુ બહુ તો ત્રીસેક જણ હશે. એક એંજન તથા બે
ડબા કરતાં એ ગાડી મોટી ન હતી. ગાડીમાં ઘાસતેલના ઝાંખા
દિવા બળતા હતા. ઉતાડેમાંના ઘણાખરા એ તરફના મજુરો જ
હતા અને આખો દિવસ કામ કરીને સાંજને વખતે ઘર તરફ પાછા
ફરતા હતા. એ ઝાંખા પ્રકાશમાં પોતાના કામની, પોતાના ઉપરી-
ઓની, અથવા કોઈ સાથીદારની વાતમાં મશગુલ હતા. એ ધીમે
ધીમે વાત કરતા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે એમની નજર ખીણ બાજુ
બેઠેલા બે માણસો પર પડતી હતી. એ બે જણ પોલિસના સિપાઇ
હતા. એ વિભાગમાં પહેરેગીર પોલિસની ઠીક સંખ્યા હતી અને
એ બે જણ વરમીસા જતા જણાતા હતા.

એ સિવાય એ ગાડીના ઉતાડેઓમાં કેટલાક નાના દુકાનદારો
પણ હતા. એકાદ બે ફેરીયા પણ હશે.

એ બધામાં ભાત પાડતો અને સૌથી જૂદો તરી આવતો એક જીવન ઉતાર એક બાજુ બેઠો બેઠો આજીવજીવના પ્રદેશ પર નજર નાખતો હતો. આપણે એનું આગળ ઉપર કામ છે એટલે એના ઉપર નજર રાખવી પડશે.

એની ઉંમર પચીસ સત્તાવીસ વર્ષની હશે. એનો બાંધો ખડતલ અને મજબુત હતો. એનો ચહેરો ઘઉંવર્ણો તથા દેખાવ આકર્ષક હતો. એનો સ્વભાવ હસમુખો, બધા સાથે બેળાઈ જાય એવો છતાં વખત આવે એકદમ તીખો આગ જેવો હતો.

પાસેના ઉતાર સાથે જરાક વાત કરીને એ બારી આગળ સ્વસ્થ થઈને બેઠો હતો અને એ વેરાન પ્રદેશનું સુંદર સૌંદર્ય આછી અજવાળી ખેસતી રાતે જોતો હતો. આજીવજીવનો દેખાવ જોતાં સૌંદર્ય શબ્દનો ઉપયોગ પણ વધારે પડતો લાગે છે. એને સૌંદર્ય કહેવાય કે કેમ એ પણ શંકાની વાત છે. કેટકેટલાં લોકોની કાચી ધાતુના ઢગ મારેલા હતા. દરથી ભટ્ટીઓની લાલ જવાળાઓ દેખાતી હતી તથા અવાજ સંભળાતા હતા. આમતેમ આડાંઅવળાં બખ્ખે ચચ્યાર છાપરાં જણાતા હતા અને મનુરવર્ગ એકઠો થઈને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગપ્પાં હાંકતો હતો. એકંદરે એ પ્રદેશમાં કેળવણીનો અભાવ હતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં અભણ અને ખડતલ મનુરવર્ગ તથા સાધારણ સ્થિતિના માણસો અને એમનું જાડું કામ તથા કંઈ જીવન નજરે પડતાં હતાં.

આજીવજીવનો પ્રદેશ એની નજરે પહેલી વાર પડતો હોવાથી એને એમાં રસ પડતો હોય એ બનવા નોગ છે. થોડી થોડી વારે એ કેંક કાગળ કાઢીને જોતો હતો અને વળી કેં વિચારમાં પડી જતો હતો. એક વખત પોતાના ખીસ્સામાંથી એણે એવી ચીજ કાઢી કે જે એના જેવા શાન્ત દેખાવના માણસ પાસે હોવાનું કોઈ ભાગ્યે જ ધારે. એ એક મોટી સાધજની રિવાજ પર હતી. એ એણે પાછી મૂકતાં ત્રાંસી થઈ એટલે એનું દિવાના તેજમાં પ્રતિબિંબ

પડ્યું. એ મૂકતાં પહેલાં પાસેની બેંચ પર બેઠેલા ઉતાડની એના પર નજર પડી.

‘કેમ નામદાર !’ એણે હસીને કહ્યું. ‘તમે કે’ એકદમ તૈયાર લાગો છો !’

પેલો જુવાન જરા હસ્યો અને બોલ્યો:

‘હાસ્તો ! હું જ્યાંથી આવું છું ત્યાં એનો ઘણી વાર ખપ પડે છે.’

‘ક્યાંથી આવો છો ?’

‘ડોર્બાનથી.’

‘આ વિભાગથી અભણ્યા છો ?’

‘હા.’

‘તો પછી એની અહીંયાં પણ જરૂર પડશે.’

‘એમ ! શાથી ?’ એણે ઇંતેજરીથી પૂછ્યું.

‘આ તરફના કામકાજની તમને ખબર નથી ?’

‘નારે ! જરા પણ નહિ.’

‘એમ ! મહેં જાણ્યું કે આખો દેશ એ વાત જાણે છે ! તમને ખબર નહિ હોય તો જલદીથી ખબર પડશે. આ તરફ તમારે શાથી આવવું પડ્યું ?’

‘મહેને એમ ખબર મળી કે ગરજાઉ માણસને અહીં સદા થે પુરતું કામ મળે છે.’

‘તમે કોઇ મજૂરસંઘમાં હતા ?’

‘જરૂર.’

‘તો પછી હું ધારૂ છું કે તમને કામ મળવામાં હરકત નહિ આવે. તમારા કોઇ ઓળખીતા અહીં છે ?’

‘ના રે ના ! પણ એ કરવાનાં સાધન છે.’

‘એટલે ?’

‘એટલે એમ કે હું ખંધુમંડળનો સલાસદ છું અને આખા

દેશમાં જ્યાં જવ ત્યાં એની શાખા હોય છે જ અને જ્યાં એવી શાખા હોય ત્યાં ઓળખીતા કે મિત્રો જલદી કરી શકાય એમ છે.’

આ જવાબની સાંભળનાર પર નવાઇ જેવી અસર થઇ. એણે ચારે બાજુ ધ્યાન દઇને નજર કરી. મનુરોતું ટોળું એક બાજુ ગપ્પાં હાંકતું હતું. બીજી બાજુ પોલિસના સિપાઇઓ કોપરાં નેખતા હતા. એ ઉઠ્યો, અને પેલા જુવાનની નજીક આવીને બેઠો અને પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો.

પેલા જુવાને પોતાના હાથ વડે એને કૈં છૂપી ઇસારત કરી.

‘મહેને લાગે છે કે તું ખરું કહે છે દોસ્ત ! પણ હજી જરા વધુ ખાત્રી કરી લઇએ.’

એણે પોતાનો જમણો હાથ હિંચકીને જમણી બ્રમર આગળ એનો પંજે વાંકો વાળ્યો. એજ રીતે ડાબો હાથ હિંચકી ડાબી બ્રમર આગળ પંજે વાંકો વાળી પેલા જુવાને જવાબ આપ્યો.

‘અંધારી રાત ભયંકર હોય છે.’ પેલાએ કહ્યું.

‘હાસ્તો. અબળયા મુસાફરને એમજ લાગે.’ જુવાને સાંકેતિક જવાબ આપ્યો.

‘બરાબર છે દોસ્ત ! મહાર્ નામ ધનજી દેવજી. શાખા ૩૪૧ કાળી ખીણ. તારું નામ શું ?’

‘મિલજી જેરામઃ શાખાઃ ૨૯ઃ ડરબાન, સર્વાધિકારી વનમાળી વાલજી. હું પણ નસીબદાર કે તમારા જેવા સ્નેહીનો મેળાપ થયો !’

‘અરે ! અહીં તો આપણી સંખ્યા ખૂબ છે. આખા દેશમાં અહીંના જેટલી મંડળની સત્તા બીજે કોઇ ઠેકાણે નહિ હોય ! અહીં તો એ પૂરબહારમાં છે. છતાં તારા જેવા ચાલાક ને જુવાન માણસોની યે જરૂર છે. પણ તારા જેવા મનુરસંધના નેતાને ત્યાં કામ ન મળ્યું ?’

‘કામનો કૈં ટોટો હોય છે !’ એણે હસીને કહ્યું.

‘તો પછી તું કેમ આવતો રહ્યો ?’

મેઘજીએ પોલિસ તરફ આંગળી કરી ને હસ્યો.

‘હું બૂલતો ન હોઉં તો પેલાઓને એ જાણીને આનંદ થશે.’
એણે કહ્યું.

ધનજીએ એના તરફ સહાનુભૂતિથી જોયું.

‘સંડોવાયો હતો ?’ એણે ધીમે રહીને પૂછ્યું.

‘સારી પેઠે.’

‘મારા મારી ?’

‘એથી વધારે—’

‘ખૂના મરફી ?’

‘એ વાત કરવાને વાર છે.’ કહેવું હોય તેના કરતાં કૈંક વધુ કહેવાઈ ગયું હોય એવી રીતે મેઘજીએ કહ્યું. ‘એ દેશમાંથી અહીં આવવાનાં કારણો સાથે તમારે કાંઈ સંબંધ નથી અને મહેં જે કહ્યું છે તે પહેલી જ તકે કહેવાય તે કરતાં ઘણું વધારે છે. મ્હારી ખાતમાં આટલો રસ લેવાનું તમને કૈં કારણ છે ખરું ?’

એની આંખોમાં ગુસ્સાનો ચળકાટ હતો. એ જરાક લાલ થતી જણાતી હતી.

‘ના બાપુ ! ના ! હું તો સહેજ જ પૂછું છું. આપણે જ્યારે એક જ મંડળમાં છીએ ત્યારે એક બીજાને જેટલા વધુ ઓળખીએ તેટલું વધારે સારું અને બીજી તો ભાઈ ! તું નવો છે એટલે અને તેટલી અહીંની ખબર આપવી એ જ. બીજું શું ! તારે ક્યાં ઉતરવાનું છે ?’

‘વરમીસા.’

‘એ હવે પછીનું ત્રીજું સ્ટેશન. ત્યાં કોને ત્યાં જશે ?’

મેઘજીએ પોતાના ખીસ્સામાંથી કાગળ કાઢી સરનામું વાંચ્યું.

‘જયશંકર વીરજી : ચોખંડી. મ્હને એનું સરનામું એક સ્નેહીએ આપ્યું છે અને એને ત્યાં મ્હારી સગવડ થઈ શકશે એમ પણ કહ્યું છે.’

‘સારી વાત છે. હું એને ઝાળખતો નથી. હું કાળાપૂલ આગળ રહું છું. એ હમણાં આવશે, હું જઈ તે પહેલાં તને એક વાત કહી લઉં, વરમીસામાં બે તને કેં હેરાન ગતિ જેવું લાગે તો તું સીધો શ્યામરાય સર્વાધિકારી પાસે જજે. એની મરજી વિરૂદ્ધ અહીં કોઇનાથી એક પાન પણ હલાવી શકાય એમ નથી. માટે આટલું યાદ રાખજે અને તરતજ શ્યામરાયને મળજે.

ધનજી બીજે સ્ટેશને ઉતર્યો અને પાછો પેલો જુવાન પોતાના વિચારમાં ગુંથાયો. રાત્રિનો અંધકાર વધ્યે જતો હતો અને આજુ-બાજુની ભયંકરતામાં વધારો થયે જતો હતો. દૂરથી મહાભયંકર રીતે બળતી ભટ્ટીની અગ્નિજ્વાળાઓ એ ભયંકરતામાં ઉમેરો કરતી હતી.

‘હું ધારું છું કે જહન્નમની ખાંધ આવી હશે.’ એક અવાજ આવ્યો.

મેઘજીએ જોયું તો પહેરેગીર પોલીસનો સીપાઇ બીજને એ શબ્દો કહેતો હતો.

‘એમ નહિ, એતો આના કરતાંયે કેંક સારી હશે. ત્યાંતો એક શયતાન છે જ્યારે અહીંયાં તો એક નહિ પણ એકવીસ હશે ! હું ભૂલતો ન હોઉં તો તું આ તરફ નવોસવો લાગે છે. કેમ ખરુંને જુવાન !’

છેલ્લા શબ્દો એણે મેઘજી તરફ ફરીને કહ્યા.

‘કેમ, શું છે ?’ મેઘજીએ તિરસ્કારથી જવાબ આપ્યો.

‘એટલુંજ કે તારે જરા સાથીદારો પસંદ કરવામાં ધ્યાન રાખવું. તારી જગાએ હું હોઉં તો ધનજી કે એની ટોળીના માણસથી શરૂ-આત ન કરું.’

‘અરે લલા માણસ ! મહારા દોસ્તો કાણુ છે ને કાણુ નહિ તેની તારે શી પંચાત !’ મેઘજીએ ઘાટો પાડીને કહ્યું. એનો જવાબ સાંભળી દરેક ઉતાડતું એના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. ‘મહેં ક્યાં તારી સલાહ માગી હતી ! અને હું તે કાંઈ નાનો કાંકો છું કે તારી શિખામણુ

વિના મ્હારે શુક્રવાર નહિ વળે! લલા આદમી ! જે તને પૂછે એને જવાબ આપને. મ્હારે શી ગરજ છે કે હું તને પૂછું !’

અને આટલું કહેતામાં તો એ ઉશ્કેરાઈ ગયો ને સિપાઈના તરફ ડોળા કાઢીને બેસ્યું.

પોલિસના બેઉ સિપાઈઓ લલા હતા. એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે એમની મિત્ર ભાવે કરેલી સૂચનાનો આ રીતે પ્રતિકાર થશે. એ તો આ જવાબ સાંભળીને ડાઘાઈ જ ગયા.

‘એમ છેડાઈ પડવાની જરૂર નથી જીવાન ! મ્હેં તો તારા લલાને માટે કહ્યું. તારા દેખાવ પરથી લાગે છે કે તું અજાણ્યો માણસ છે એટલે.’

‘હું આ જગ્યાથી અજાણ્ય હોઈશ પણ તારા જેવા માણસોથી અજાણ્ય નથી. જ્યાં જવ ત્યાં બધે ય સરખા ! દોઢ ડાહ્યા !’

‘બહુ સાડે ભાઈ ! તું ચે નંગ લાગે છે ! વખત આવ્યે આપણો મેળાપ થશે ખરો !’

‘મ્હને પણ એમ જ લાગે છે !’ બીજાએ ઉમેર્યું.

‘હત તારીની ! તે હું કે’ તારાથી ઓછો જ ડરી જઈ એમ છું !’ એણે ગુસ્સામાં કહ્યું. ‘મ્હારું કામ પડે તો વરમીસામાં જય-શંકર વીરજીને ત્યાં આવજો. મ્હારું નામ મેઘજી જેરામ ! એમ ખાંડ ખાવાની જરૂર નથી સમજ પડીને ! તમારા જેવાથી હું જરા ય બ્હીતો નથી !’

એના આ વર્તન તરફ મજુરવર્ગની અંદરખાને સહાનુભૂતિ હતી. એની હિંમતપર કેટલાક તો આફરીન થઈ ગયા હતા. પેલા બે પેહેરેગીર પોલિસ સિપાઈઓ છાનામાના અંદરઅંદર વાત કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફ મજુરોમાં પણ કે’ ગુસપુસ થવા લાગી. ગમે તે રીતે સૌનું ધ્યાન મેઘજી તરફ દોરાયું હતું અને એમની વાતનો વિષય એજ હતો એ સમજી શકાય એમ હતું.

‘થોડીવારે વરમીસાનું સ્ટેશન આવ્યું’ અને સૌ ઉતરવાની તૈયારી

કરવા લાગ્યા. ખીખાં સ્ટેશનો આ તરફનાં ફ્લેગ સ્ટેશન જેવાં હતાં અને વરમીસાનું સ્ટેશન કૈંક ઠીક હતું. એ પ્રદેશની વસ્તીની નજરે વરમીસા મોટું શહેર હતું.

સૌ નીચે ઉતર્યા એટલે મેઘજી પણ પોતાનો સામાન લઇને ઉતર્યો અને આગળ ચાલવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં મજુરોમાંનો એક જણ એની પાસે આવી લાગ્યો અને બોલ્યો : ‘ખરેખર દોસ્ત ! તેં પેલાઓને ઠીક ઠંડા કરી દીધા. એ લોકો સાથે કેમ વર્તવું તે તને ફક્કડ આવડે છે. લાવ, તારો સામાન લઇ લઉં. જયશંકરનું ઘર મહારા રસ્તામાં જ છે.’

સ્ટેશનની બહાર નીકળીને સૌ સૌને રસ્તે પડ્યા. વરમીસામાં પગ મૂકતાં જ મેઘજી જેરામ જાણીતો થઇ ગયો હતો અને એણે કેટલાય માણસોની સહાનુભૂતિ મેળવી દિલ જીતી લીધાં હતાં.

એ પ્રદેશમાં ભય અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય હતું. ગામડાં કરતાં શહેરમાં ભારે ત્રાસ હતો. વરમીસાના રસ્તા જેઠાએ તેટલા સારા ન હતા. મજુર વર્ગની વસ્તી અને ટ્રેગવણીના અભાવે ત્યાં અંધેર કારભાર ચાલી રહ્યો હતો.

મુખ્ય રસ્તા જ જ્યાં ખરાબ અને ઝાંખા પ્રકાશવાળા હોય ત્યાં ગલીઓની તો વાત જ શી કરવી? ખાડા ખબચા એટલા હતા કે ન પૂછો વાત! સારે નસીબે મેઘજીને પેલો સાથીદાર મળી ગયો હતો નહિતર એની હેરાનગતિનો પાર ન રહેત.

રસ્તામાં નાની નાની દુકાનો, હાટેલો અને દારૂનાં પીકાં આવતાં હતાં. મજુરવર્ગની કમાણી એવે ઠેકાણે ખરચાતી હતી.

આગળ જતાં એક મોટું હાટલ આવ્યું. ખીખા કરતાં ત્યાંની રોશની અને દેખાવ ઠીક હતાં.

આ અહીંના સંઘનું મકાન અને પેટ્રુ શ્યામરાય મંત્રીનું હાટલ, ‘કેનું’?

‘મંત્રીનું. કેમ તેં એમનું નામ નથી સાંભળ્યું?’

‘લલા માણસ ! મહારા જેવા અન્નહ્યાને એની શી રીતે ખબર હોય !’
 ‘અરે, એમનું નામ તો આખા દેશમાં જાણીતું છે ! તેં છાપામાં
 નથી વાંચ્યું ?’

‘શી બાબત ?’

‘બીજી શી !’ પછી ધીરે રહીને કહ્યું ‘કામનીસ્તો.’

‘કેવું કામ ?’

‘અરે તેરીકા ! તું યે વિચિત્ર માણસ લાગે છે ! કામ અંટલે
 છુપી સમાજનું કામકાજ. એમનાં પરાક્રમ.’

‘હા રે ! એ ભામટામંડળ વિષે મ્હેં છાપામાં ખૂબ વાંચ્યું છે.
 એ લોકો તો ફાંસીયા ને બદમાસો છે ખરું ને ?’

‘ધીરે બાપુ ! ધીરે. ભીંતને પણ કાન હોય છે. આવું બોલવા
 માટે કેટલાય માણસ જીવ ગુમાવ્યા છે માટે જરા ધ્યાન દઇને બોલ !’

‘એ મ્હને ખબર ન હતી. મ્હેં તો જે વાંચ્યું તે કહ્યું.’

‘એ વાત ખરી પણ જરા સાવધાનીથી બોલવું જોઇએ.’ એમ
 કહીને એણે ચારે બાજુ જોયું. ‘તેં જે વાંચ્યું છે તે કેં ખોટું નથી.
 મારી નાખવું એ બીજે મોટી વાત હશે પણ અહીં ઘણી સાધારણ
 અને રોજ બનતી વાત છે. છતાં એ બાબતમાં શ્યામરાયનું નામ
 બોલવું એ મ્હોતને નોતરવા બરાબર છે. એના દૂત ચારે તરફ ફરે
 છે અને રજેરજ વાતની એને બાતમી મળે છે માટે કેં પણ બોલતા
 પહેલાં ઘણી સાવધાની રાખવી જોઇએ. શ્યામરાય તો અહીંનો રાજા
 છે રાજા ! પેલું જયશંકરનું મકાન. એ બુદ્ધો ઘણો ભલો છે.’

‘ચાલો. તકલીફ માફ કરજો.’ કહીને મેઘજીએ રજા લીધી. અને
 એણે બતાવેલા મકાનનો દરવાજો ખખડાવ્યો. એણે આશા રાખી
 હતી તે કરતાં કોઈ જૂદી જ વ્યક્તિએ તે ઉઘાડ્યો.

એ એક સૌંદર્યવતી કુમારિકા હતી. એની ઉંમર સોળેક વર્ષની હશે. એ
 તરફનાં હવાપાણી એને સારી રીતે માફક આવ્યાં હોય એવું એના દેખાવ
 પરથી લાગતું હતું. દિવાનો ઝાંખો પ્રકાશ એના ચહેરા પર પડતો હતો.

સૌંદર્યની આવી જીવંત મૂર્તિ મેઘજીએ કદી જોઈ ન હતી. એ એને જોઈને આભો જ બની ગયો. બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય એના સામે જોઈ જ રહ્યો.

‘મહેં જાણ્યું કે બાપુ હશે.’ છેવટે એણે કહ્યું. ‘તમારે એમનું કામ છે? એ બહાર ગયા છે. આવો. બેસો.’

મેઘજીએ વિવેકથી જવાબ દીધો:

‘મહારે કે’ ઉતાવળ નથી. હું બહુ દૂરથી આવું છું અને મહારા એક સગાએ મહને અહીં રહેવાને લલામણ કરી હતી અને તમારા પિતાજી પર ચીટ્ટી આપી હતી. એ કહ્યો હતો કે મહને અહીં દીક ડ્રાવશે અને મહને પણ લાગે છે કે મહને અહીં ગમશે ખરું.’

‘તમે બહુ જલદી નિર્ણય પર આવી જાવ છો!’ જરા હસીને એણે કહ્યું.

‘અને આંધળા સિવાય સૌ કોઈએ એ નિર્ણય પર આવે તે દેખીતું છે.’

એ જવાબ સાંભળીને એને હસવું આવ્યું.

‘બેસોને. આ તરફ સામાન રાખો. લો, પાણી બાણી લઈ આવું. મહારું નામ મળે. મહારી બા મરણ પામી છે અને બાપુને મહારે બનતી મદદ કરવાની છે. લો, એ પણ આવી પહોંચ્યા. બાપુ! આ કોઈ તમને મળવા આવ્યું છે.’ એમ કહીને એ પાણી લેવા ગઈ.

મેઘજીએ જયશંકરને પેલી ચીટ્ટી આપી. એ વાંચતાં જ જયશંકરે એને સંબંધતાથી હકારમાં જવાબ આપ્યો. અને પોતાના ઘરમાં એક ઓરડો કાઢી આપવાની હા પાડી. દર મહિને પચાસ રૂપિયા આપવા અને એટલામાં રહેવાની અને જમવાની સગવડ આપવી એવી ગોઠવણ થઈ.

જયશંકર મધ્યમ સ્થિતિનો માણસ હતો. એના ઘરમાં એ નાની સરખી વીંશી ચલાવતો હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

એને ત્યાં દસ બાર જણ જન્મનાર હતા અને રસોઇ વગેરેનું કામ-કાજ એની દિકરી મણિ કરતી તથા માણસ પાસે કરાવતી. એ વર્ષે થયાં અહીં આવીને વસ્યો હતો અને એના વિચાર જરા આગળ પડતા હોવાથી તેમ જ એટલા દૂર દેશાવરમાં પોતાની નાત જાતનો તથા લાયક વર નહિ મળવાથી એણે હજી સુધી મણિનું વેવિશાળ કર્યું ન હતું. એના મગજમાં એ પણ એક ચિંતા હતી કે મણિનું લગ્ન સુખરૂપ થઇ જાય; અને એની જીંદગી સુખી થાય એ જોવાની એક વડિલ તરીકે એની ફરજ હતી તો પણ એ સાસરે જાય તે પછી એના ધરનું, એની વીશીનું અને એના જીવનનું શું થાય એ એનાં હૃદયને ક્યારેય એક મહા પ્રશ્ન હતો.

પંદર દિવસના પૈસા આગળથી આપીને મેઘજીએ પોતાને પસંદ પડતે સ્થળે વ્યવસ્થા કરી લીધી અને બહુ સીધું પાંસર પાર પાડવા માટે પ્રભુનો આભાર માન્યો.

સ વાં ધિ કા રી

મે ઘજીએ ઘણા જ થોડા વખતમાં પોતાનું નામ કાઢ્યું. એ જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં સૌ એને જલ્દી ઓળખતું અને વખાણતું. એક અડવાડીયામાં તો જયશંકરને ત્યાં એ સૌનો માનીતો થઈ પડ્યો. જયશંકરને ત્યાં દસઘાર જણ જમનાર હતા અને એ બધામાંના ઘણાખરા મજુર વર્ગના માણસો હતા. એક બે નાના વેપારી હતા. મેઘજીની વાચાળતા, હાજર જવાબીપણ અને હસમુખો સ્વભાવ સૌને ઘણો ગમતો. વખત આવે તે તીખું મરચું પણ થઈ જતો અને રોકડું પરખાવતો છતાં એની ઢબ છબ અને રહેણી કરણી એવાં હતાં કે એની વિરૂદ્ધ કોઈને કાંઈ કહેવા જેવું રહેતું નહિ.

એના તીખાપણાનું એ પરિણામ આવતું કે હરામખોર માણસ એનાથી ડરતો અને સીધી રીતે ચાલતો.

એની નજર મણિપર પડી ત્યારથી જ એના દિલમાં ક્રોધ અનુભવી ન હોય એવી લાગણી જન્મી હતી અને એને વારેઘડીએ જોવા તથા વાત કરવા એનું દિલ લલચાતુ હતું. મણિ બોલતી હોય તો એ સાંભળી રહેતો. એને જોતો તો જોયા જ કરતો અને એને નજીક સાંભળીને કે જોઈને એને આનંદ થતો. એ બધું શાથી થતુ હશે તે એને સમજતું ન હતું. લાગણીનો એ જાતનો પ્રવાહ પહેલી જ વાર વહેતો હતો અને અનુભવ વિનાના દિલને દમતો હતો.

એક વખતે એ અને મણિ એકલાં હતાં. એણે મણિ તરફ જોયું. પોતાને થતું હતું તેવું જ એને થાય છે કે કેમ તે જોવા એણે નિહાળીને બારીકાઈથી જોવા માંડ્યું.

મણિનું દિલ પણ એને જોઈને ધડકતું હતું અને એને નવા આવનાર તરફ કેંક મમતા થતી જતી હતી.

મેઘજીને લાગ્યું કે મણિ પણ એવું જ કેંક અનુભવતી હતી. બેઉ યુવાન હતાં. એક નાતનાં હતાં. એમનાં લગ્ન થાય તો બેઉ જીગતે જોકું હતાં. મેઘજીને એ વિચાર આવ્યો એણે મણિને કહ્યું અને નીચું મોઢું રાખી શરમાતાં શરમાતાં મણિએ ના પાડી.

એવી ના તે મેઘજી ગણુકારે એવો ન હતો. એણે એને ફરી વિચાર કરવા કહ્યું. પછી વાત બદલાઈ. મણિની વાત નીકળી. એ આફ્રિકામાં જ જન્મી હતી. કાઠિયાવાડ એણે નાનપણમાં જોયું હતું. એની એના મગજમાં ઝાંખી છાપ હતી. મેઘજીએ એને દેશની વાતો કરી. મુંબઈની મોહિની વર્ણવી. એની નજર આગળ સ્વર્ગ ખડું કર્યું. એ સ્વર્ગનું સુખ પોતે આપી શકે એમ પણ એને સમજાવ્યું. છતાં મણિએ નન્નો વાસ્થો.

દહાડો ઉગે તેમ એની લાગણી વધતી ચાલી. મણિ વિનાનું જીવન શૂન્ય એવી એની ખાત્રી થઈ ગઈ.

એણે કાઠ ઠેકાણે કામચલાઉ નોકરી લીધી. એ ઇંગ્રેજ નામું લખવાની હતી. એણે અભ્યાસ ઠીક કર્યો હતો એટલે ચિંતા ન હતી. આખો દિવસ એ હવે નોકરીમાં ગાળતો અને બાર તેર દિવસ વહી ગયા છતાં અંધુમંડળમાં જવાનો ફે એના વડા અમલદારને મળવાનો એને વખત મળ્યો ન હતો. એક દિવસે સાંજે ધનજી એને મળ્યો અને એ વાત એને યાદ દેવાવી.

‘જો ને મેઘજી, મહેને તારા ઠેકાણાની ખબર હતી અને અહીં થઇને જતો હતો ત્યારે એમ થયું કે લાવને મળતો જઉં એટલે ઉપર આવ્યો. તું હજી સુધી સર્વાધિકારીને મળ્યો નથી એ નવાઇ જેવું છે. ભલા માણસ ! એવી તે ગફલત કરતા હજીશું !’

‘એ વાત ખરી, પણ મહારે નોકરી શોધવાની હતી અને એ મળે એટલે ટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએને.’

‘તે હોય તો પણ તારે એમને મળવા પુરતો વખત ફાળવ પાડ્યે જ છૂટકો. ખરું પૂછે તો તારે અહીં આવ્યો તે જ દહાડે એમને મળવા જવું જોઇતું હતું.’

એ સાંભળીને મેઘજીને નવાઇ લાગી.

‘હેલ્લાં એ વર્ષથી હું મંડળમાં જોડાયો છું પણ આવું તો ક્યાંય સાંભળ્યું નથી કે સાંથી પહેલી મંડળમાં હાજરી આપવી જોઇએ.’

‘ખીજે એવું નહિ હોય પણ અહીં કામનું દબાણ વિશેષ રહે છે.’

‘પણ બધે ય મંડળ તો એનું એજ છે ને !’

‘એમ ?’ ધનજીએ ભવાં ચઢાવીને પૂછ્યું.

‘એમ નથી ?’

‘તે તો તને એકાદ મહિનામાં ખબર પડશે. મહારા ઉતરી ગયા પછી તારે પોલિસ જોડે તકરાર થઇ હતી ખરું ને ?’

‘એ શી રીતે ખબર પડી ?’

‘અહીં બધા સમાચાર વીજળીને વેગે ફેલાઇ જાય છે ! આનં-

દના ને શોકના બેઠું.’

‘એમ ! મહેં એ લોકાને ઝાટકી નાખ્યા !’

‘ખરેખર ! સર્વાધિકારી તને જોઇને ખુશખુશ થઇ જશે !’

‘એમ ! એ પણ પોલિસને ધિક્કારે છે ?’

‘ત્રનજ ખુબ હસવા મંડ્યો.’

‘તેતો એને મળે ત્યારે પૂછજોને ! જો હવે ડાહ્યો થઇને એને મળીઆવ, નહિતર પછી કે’ થાયતો ઉઘટો હેરાન થઇશ. મહાર્ માને તો આજે જ જઇ આવ.’

એમ કહીને એણે રજા લીધી.

એ દિવસે બીજો પણ એવો બનાવ બન્યો કે જેથી મેઘજીને એ પગલુ ભરવાની ફરજ પડે. જયશંકરની નજર મેઘજી પર હતી. એને લાગ્યું કે મેઘજીની ખાટી મીઠી નજર મણિ પર હતી. મેઘજી એને ગમતો હતો અને એ લાયક મુરતીયો હતો છતાં કેટલાક કારણોને લીધે તે એની પ્રસંદગી કરી શકે એમ ન હતું. મણિની બાબતમાં એની પોતાની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ એને છેલ્લું પગલું ભરવું પડે તેમ હતું અને તે બાબતનું એનાપર દબાણ ચાલુ હતું. આ સંજોગમાં મેઘજીની આશા આગળ વધવા દેવી અને એ તરફ આંખ મીચામણાં કરવાં એ જયશંકરને ઠીક લાગ્યું નહિ. એણે મેઘજીને બોલાવ્યો.

‘જોને લાઇ ! ખરું કહું તો માહુ ના લગાડતો પણ તારી નજર મણિપર છે ખરુંને ?’

એ સાંભળીને મેઘજીને નવાઇ લાગી. આવા સવાલની એણે સ્વપ્ને પણ આશા રાખી ન હતી.

‘તે...’

‘ઝેટલુંજ કે એવી આશા રાખવી ફેાકટ છે. મણિનું વેવીશાળ બહુખરું થઇ ગયું છે અને એ વાતની એને પણ ખબર છે. આ વરસે લગન પણ લેવાશે.’

‘પણ—’

‘હું તો તને તું ખોટી આશામાં ન રહે તે સારું કહું છું અને એ હિપરાંત બીજું તો એ છે કે એ વાત ત્રિકમજના જાણવામાં આવે તો પરિણામ લયંકર આવે.’

‘ત્રિકમજ કાણ ?’

‘અહીંની છૂપીસમાજનું નામ તો સાંભળ્યું છે ને ? એમાં એ આગેવાન છે.’

‘છૂપી સમાજ કે બંધુમંડળ ?’

‘જે કહે તે. બધાં ય એક જ છે. અને એને છેડવામાં માત્ર નથી.’

‘ડીક. પણ બંધુમંડળ કે છૂપીસમાજ નથી ?’

‘બેઉ સંસ્થાઓ જૂદી છે એમ કાણે કહ્યું ?’

‘તો પછી બંધુમંડળ આવું લયંકર હોય નહિ. એ કાંઈ લામટા મંડળ નથી. હું પોતે જ બંધુમંડળનો સલાસદ છું.’

‘શું ? તું સલાસદ છે ? જો લાઇ ! આપણે હવે નહિ બને. મહારા ધરમાં તું રહે એ મહેને નહિ પાલવે. કાલે તું તારૂં ઠેકાણું કરી લેજો.’

‘કેમ ?’

‘તારૂં મંડળ લામટાઓ અને ખૂતીઓનું મંડળ છે અને એનો સલાસદ મહારા ધરમાં રહે એ મહેને પાલવતી વાત નથી.’

‘પણ એ બને જ નહિ. બંધુમંડળ લાઇચારો કેળવવા છે.’

‘બીજી જગ્યાએ હશે. અહીં નહિ.’

અહીં શું છે ?’

‘એ તો ગળાં કાપુનું મંડળ છે.’

‘મંડળનું અપમાન ! એવી રીતે ખરી ખાત્રી વિના અપમાન કરવાનું કારણ કે ?’

‘કે સેંકડોના જન એ મંડળે લીધા છે, લલા માણસ ! તારે

અનુભવ લેતો હોય તો થોડા દહાડામાં એ પણ મળશે. ગમે તે હોય પણ કાલે તું તારું ડેકાણું શોધી લેજે. હું તને નહિ રાખી શકું. તું સારો છોકરો છે, ડાહ્યો છે મહારી નાતનો છે, તારા માટે મને લાગણી છે એ બધું ખરું પણ હું તને મહારા ઘરમાં નહિ રાખી શકું.’

‘તમારી મરજી.’ કહીને મેઘજીએ રજા લીધી.

એના માથા પર વિજળી પડી હતી. આ ઘર છોડવું, મણિથી છૂટા પડવું એ એને માટે ભારેમાં ભારે સળ હતી. મણિ એના જીવનનું અમૃત હતી.

એની નજર આગળથી મણિ ખસતી ન હતી. એણે એને મળવાનો લાગ સાધ્યો. પોતાને કરવામાં આવેલી સળની વાત કરી અને કયા સંજોગોમાં એને ઘર છોડવું પડતું હતું તે સમજાવ્યું. છેલ્લે છેલ્લે એણે પોતાની માગણી ફરી રજુ કરી.

મણિને એને માટે લાગણી હતી, સહાનુભૂતિ હતી અને પ્રેમ પણ હતો છતાં કેટલાક અંતરાય એવા નડતા હતા કે એનાથી સ્પષ્ટ રીતે કૈં કહેવાતું ન હતું; એટલે મણિએ નન્નો વાસ્યો.

‘પણ કૈં કારણ મણિ !’

‘કૈં નહિ.’

‘ત્રિકમજી કાણુ છે ?’

‘આપણી નાતનો માણસ છે.’

‘અને તેની સાથે તારી વાત ચાલે છે.’

‘તે તો બાપુ જાણે ! એ વાતમાં મારાથી કૈં બોલાય નહિ.’

‘મહારાથી છૂપાવાની કૈં જરૂર મણિ ! તને બધી ખબર છે. બોલતો ખરી એ કાણુ છે ?’

‘એ અહીંની છૂપીસમાજનો કરતો કરાવતો છે અને એની માગણી બાપુથી નકારાય એમ નથી. એનું દબાણ ચાલુ છે એટલે બાપુથી નન્નો વસાય એવું નથી.’

‘ત્યારે મહત્તે નન્નો વાસવાનું કારણ એ છે ખરું ને ?’

‘એમ જ.’

‘પણ મણિ, એ આડખીલી ન હોય તો—’

‘પણ છે તેનું ક્રમ !’

‘ધાર કે એ દૂર થાય.’

‘એમ બનવું અસંભવિત છે.’

‘પણ એ સંભવિત બને તો મહારી આશા ફળે ?’

‘જરૂર. પણ એવી આશા રાખવી ફેકટ છે.’

એ બે જણ વાત કરતાં હતાં એવામાં એક જણ આવી લાગ્યો. એ પણ મેઘજી જેટલી જ ઉમરનો હતો અને સારી સ્થિતિનો તેમજ દેખાવડો લાગતો હતો.

‘આવો, કોનું બાપનું કામ છે ?’ મણિએ આવકાર આપતાં પૂછ્યું.

આવનારે મેઘજી તરફ નજર કરીને એ કાણ છે એમ ઇસા-રતથી જ પૂછ્યું.

‘એ તો હમણાં અમારે ત્યાં રહેવા આવ્યા છે. આપણી નાતના છે. એમનું નામ મેઘજી.’

‘આપનું નામ ?’

‘ત્રિકમજી.’

‘એમ ! તમારું નામ જયશંકરભાઈ પાસે સાંભળ્યું હતું ખરું.’

‘હીક. તમે અહીં શું કરો છો ?’

‘યુનીવર્સલ માયનીંગમાં એકાઉન્ટન્ટનું કામ કરું છું.’

‘એમ ! ચાલો હીક થયું. હવે કૃપા કરી સિધારો તો હીક.’

‘એટલે !’ મેઘજીએ પોતાને અપમાન થયું માનીને ઉંચે સ્વરે કહ્યું.

‘એટલે એજ કે તમે સિધારો.’

‘શું કહ્યું ?’

‘કેમ સમજાતું નથી !’

‘જરા સબ્યતાથી બોલો.’

‘મગજમાં બહુ રાઈ લરાઈ છે કે !’

બેઠે એકબીજા સામે ધુરકી ઉઠ્યા. મણિ વચ્ચે પડી. એણે મેઘજીને વાર્યો અને ત્રિકમજીને ઠંડા પડવા કહ્યું.

ત્રિકમજીનો મિનજ હાથથી ગયો.

મણિ મેઘજી પર મમતારાખતી હતી એવી એને શંકા આવી.

પોતાના લક્ષ્ય પર બીજો તરાપ મારે એ હિંસક પ્રાણીથી સહન થઈ શકે એવી વાત નથી. આ તેથી વધારે પડતી વાત હતી.

ત્રિકમજીનો મિનજ હાથથી ગયો.

‘કેમ ! બહુ ચળ આવે છે કે ? એ બધું અવળું નીકળશે ત્યારે ખબર પડશે.’

‘ચાલો, હમણાં જ બહાર જઈએ અને જરા ખુદલી જગ્યામાં જઈને નક્કી કરી લઈએ.’

‘મેઘજી, એમની સાથે લઢવામાં તમે નહિ ફાવો. એ કહે છે એમ કરો’ મણિ બોલી.

અને ત્રિકમજીની ખાત્રી થઈ ગઈ. એની કમાન છટકી.

‘આને માટે પસ્તાવું પડશે મણિ ! સમજ પડીને ! અને તમારા દહાડા લરાઈ ચૂક્યા છે.’

‘એની તમારે ફીકર કરવાની જરૂર નથી.’

‘એની યે ખબર પડશે.’ કહીને એ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી મણિએ મેઘજીને સમજાવ્યો.

‘મેઘજી ! મેઘજી ! તમે એની સાથે શા સાઈ બોલ્યા ! એ તમને હેરાન કરશે. એના મંડળના લોહી તરસ્યા વરૂઓ તમારો જીવ લેશે ! અરે લલા લગવાન ! એના દસખર વરૂ સામે તમે એકલા શું કરી શકશો ?’

મેઘજીએ એને ઠંડી પાડતાં કહ્યું:

‘ઐટલું બધું ગભરાવાની જરૂર નથી મણિ ! હું એનાથી બહીતો નથી. હું પણ બધુંમંડળનો સભાસદ છું અને અહીંની ધૂપીસમાજ અને બધુંમંડળ જૂઠાં નથી. વખતે હું પણ એના જેવો જ હજીશ એ આ વાત જાણ્યા પછી તને લાગશે અને તું મહેને પણ ધિક્કારશે !’

‘એવું કે’ નથી ! બધા માણસો સરખા હોતા નથી પણ મહાર્ માનો તો તમે સીધા શ્યામરાય પાસે જાવ અને એને તમારા પક્ષમાં લો. તમારે બચવાનો એજ એક માર્ગ છે. એ સિવાય એક પણ રસ્તો નથી કે જેથી તમારું રક્ષણ થઈ શકે’

‘હું પણ એજ વિચાર કરતો હતો મણિ !’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘હું હમણાં જ જાઉં છું અને એને મળું છું. જયશંકરભાઈને કહેજો કે હું કાલે બીજી જગ્યા શોધી લઉંશ અને ખાલી કરી જાઉંશ.’

એમ કહીને મેઘજી બહાર નીકળ્યો. એક પછી એક એ ત્રણ બનાવ એવા બની ગયા કે જેથી એને સર્વાધિકારી પાસે ગયા સિવાય છૂટકો ન હતો. એ બનાવ ન બન્યા હોત તો હજી એ એ મૂલાકાત લેવાનું લાગત.

શ્યામરાય સર્વાધિકારીનું હાટલ જાણીતું હતું. એનું નામ પણ એ આખા યે પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત હતું. ચારે બાજુ ત્રીસ ત્રીસ માછલના વિસ્તારમાં એની હાક વાગતી હતી. એના નામની પ્રખ્યાતીને લીધે અને એની મહેરબાની મેળવવા માટે એને ત્યાં સદાયે હજારોની ધરાડી રહેતી.

એ ઉપરાંત એની ધૂપી શક્તિઓ વિષે પણ ઘણી વાતો ચાલતી હતી. એ શું કરશે ને શું નહિ તે કેં જ કહેવાય નહિ. સૌ એનાથી ડરતા અને એને રાજી રાખવાના પ્રયત્ન કરતા.

એ વરમીસાની મ્યુનિસિપાલિટીનો મેમ્બર હતો, રસ્તાખાતાનો મીસ્તર હતો અને કેળવણી કમીટીનો પ્રમુખ હતો. એની એ

ખાતાઓમાં પ્રખળ સત્તા હતી. લોકો પર હદપારના કર વેરા હતા છતાં એમની દાદ કે ફરિયાદ સંભળાતી ન હતી. જાહેરકામનો કોઇ દરકાર કરતું નહિ. મ્યુનિસિપાલિટીના હિસાબોમાં ગોટાળા હતા છતાં એ વિષે કોઇની ચું કે ચાં કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ કોઇ રજા પણ માથું ઉંચકે તો એનું આવી બનતું. એ હતો ન હતો થઇ જતો અને જીવતો રહેવા પામતો તો જાંદગી સુધી એ રીતે ટીકા કરવાનું કે બોલવાનું ભૂલી જતો.

મેઘજી સીધો શ્યામરાય પાસે પહોંચ્યો. એ ચાળીસેક વર્ષનો સ્થુળ શરીર છતાં દેખાવડો અને બાંધી દહીનો માણસ હતો. એનો સ્વભાવ હસમુખો લાગતો હતો. એને જોતાં વેંત કોઇ એમ ન ધારે કે જેને માટે આટઆટલી વાતો થાય છે તે એ માણસ હશે, પણ જ્યારે એની આંખો સામા પર ચુરસામાં ફરતી ત્યારે સામાનો જીવ નીકળી જતો. એને એમ લાગતું કે પોતે સિંહની સામે ઉભો છે અને એ હિંસક પ્રાણી હમણાં જ ભક્ષ કરવાની તૈયારીમાં છે.

મેઘજી ગયો તે વખતે એ એક કઠેરાને અડીંગીને ઉભો ઉભો કોઇ સાથે વાત કરતો હતો. મેઘજીએ એને જોઇ લીધો અને ધીરે રહીને એની પાસે જઇને ‘સાહેબજી !’ કહીને ઉભો.

‘તને જોયો હોય એવું કે’ યાદ આવતું નથી જીવાન !’

‘હું અહીં નવો સવો છું સાહેબ !’

‘એમ ! કીક—’

‘મ્હને આપને મળવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.’

‘તે મળ્યો તો ખરો. તું શું ધારે છે ?’

‘એટલું જ કે આ શરીર જેટલું હૃદય મોટું હોય અને ચહેરા જેટલો આત્મા પ્રકુલ્લ હોય તો એના જેવું સુંદર બીજું કે’ નહિ !’

‘અરે વાહ રે ! તું કે’ ફક્કડ બોલે છે ને !’

‘જેવું આવડે એવું.’

‘ ઠીક. તને કાણે કહ્યું હતું. ’

‘ ધનજીએ. એ બધુંમંડળનો સભ્ય છે. — ’

‘ એમ વાત છે ! ત્યારે તો આપણે શાંતિથી વાત કરવી પડશે. તારું નામ શું ? ’

‘ મેઘજી. ’

‘ જોને લાઇ ! આ તરફ અમે એકાએક ઢાઇપર ઝાઝો ઇતબાર નથી રાખતા. આપણે અંદરની બાબત જાણી જઈએ. ત્યાં ખુલાસેથી વાત કરીશું. ’

અંદરની બાબત પુષ્કળ જાણ્યા હતી.

બેઉ જણ બેઠા એટલે થોડીવાર સુધી શ્યામરાયે મેઘજીને ધારી ધારીને જોયો. મેઘજી શાન્ત બેસી રહ્યો. એનો એક હાથ ખીસ્સામાં હતો. એકાએક શ્યામરાયે રિવોલ્વર કાઢીને મેઘજી સામે તાકી.

‘ જો તારી વાત જરીપણ ખોટી હશે તો ઘોડો દબાવું એટલી જ વાર છે ! ’ એણે કહ્યું.

‘ આપણુ ધણો નવાઈ જેવો આવકાર ! ’ મેઘજીએ હસીને જવાબ વાળ્યો. ‘ આપના જેવા સર્વાધિકારી એક અનુભવા સભાસદને આવો આવકાર આપશે એમ મહેં ધાર્યું ન હતું. ’

‘ એમ ! પણ તું સભાસદ છે એ તારે પુરવાર કરવાનું છે ’ એણે કડકાઈથી કહ્યું. ‘ એ જો પુરવાર નહિ થાય તો અહીંથી જીવતો જવા પામશે નહિ. તું ક્યાં સભાસદ થયો હતો. ? ’

‘ શાખા નં. ૨૬, ડબ્બાન ’

‘ ક્યારે ? ’

‘ ૨૪ જૂન ૧૮૮૮. ’

‘ સર્વાધિકારી ? ’

‘ વનમાળી વાલજી. ’

‘ ઠીક ! ઠીક ! બધા જવાબ તું બરાબર આપે છે. તું અહીંયા શું કરે છે ? ’

‘કામ. બીજું શું ? સાધારણ કામકાજ.’

‘તું તારા જવાબ તર્ત આપે છે.’

‘જરૂર. મહારી એ આદત છે.’

‘કામ પણ એવી ઝડપથી કરે છે ?’

‘જે લોકો મહેને ઓળખે છે તેમને એ વાતની પણ ખાતરી છે.’

‘તો પછી તું ધારે છે તે કરતાં જલદી તને નાણી જોઈશું આ તરફના મંડળના કામકાજ વિષે તે કેં સાંભળ્યું છે ?’

‘એટલું કે એ સભાસદ સાથે સમાનતાથી વર્તી રાખે છે,’

‘ખરી વાત છે ! તેં ડર્માન શા વાસ્તે છોડ્યું ?’

‘એ કહું તો માર્યો જાઉં.’

શ્યામરાયે પેતાની આંખો ફાડીને જોયું. આ જાતનો જવાબ આપવાની એની સામે કોઈએ હિંમત કરી ન હતી. એને એ સાંભળી નવાઈ લાગી.

‘પણ મહેને કેમ ન કહી શકે ?’

‘કારણ કે એક સભાસદ બીજા સભાસદને કે અધિકારીને ખોટી વાત ન કહી શકે એટલે.’

‘એટલે ખરી વાત ન કહેવાય એવી છે ?’

‘આપને એમ ટાગતું હોય તો કેં ખોટું નથી.’

‘નંત મેઘજી ! કોઈ પણ સભાસદને એની હકીકત કે રીતભાત જાણ્યા સિવાય મંડળમાં દાખલ કરવો એ ખતી ન શકે. એણે સર્વાધિકારીને સધળું ચે કહેવું જોઈએ.’

મેઘજી જરા ગુંચવાયો. પછી એણે પોતાના ખિસ્સામાંથી ચુંચાઈ ગયેલો છાપાનો કકડો કાઢ્યો.

‘તમે ફસાવાશો તો નહિને ?’ એણે પૂછ્યું.

‘આવી રીતે ફરી બોલ્યો તો તારા દાંત તૂટી જશે સમજ પડી !’ શ્યામરાયે ગુસ્સાથી કહ્યું.

‘આપની વાત બરાબર છે સાહેબ !’ મેઘજીએ જરાક હસીને

કહ્યું. ‘એ શબ્દો માટે મ્હારે માફ માગવી જોઈએ. હું એ વિચાર કર્યો વિના જ બોલી ગયો. મ્હારી ખાત્રી છે કે આ હકીકત આપને જણાવવી જોઈએ અને આપને કહેવામાં હરકત ન જ હોય. આ જરા વાંચી જુઓ.’

એમ કહીને એણે પેલી છાપાની ચોળાયેલી કાપલી આપી.

એમાં એક જણાના ઘોળ દહાડે કરેલા ખૂનની વિગત હતી. એને ભરબજારમાં રિવોલ્વરથી મારી નાખીને ખૂન નાસી છૂટ્યો હતો.

‘તારું કામ હતું ?’ કાપલી પાછી આપતાં શ્યામરાયે પૂછ્યું.

એવજાએ માથું હલાવી હા, પાડી.

‘સા, વાસ્તે સાફ કર્યો ?’

‘હું કાનજીકાકાને સિક્કા બનાવવામાં મદદ કરતો હતો. વખતે કે જૂલ રહેતી હશે પણ એકંદરે એ ધંધો ડીક હતો અને એમાં આ માણસ મદદ કરતો હતો—’

‘શી રીતે ?’

‘પૈસા કાઢવામાં રોતોને ! એ એને ચલાવતો. પછી એણે કહ્યું કે એ ફૂટી જશે. વખતે એ ફૂટ્યો પણ હશે. એ બધી તપાસ કરવા હું થોભ્યો નહિ. મ્હેં તરત જ એને સાફ કર્યો અને કાનજીકાકાને કહીને આ તરફ આવ્યો.’

‘અહીંયાં કેમ ?’

‘મ્હેં વાંચ્યું હતું તે પરથી ખાત્રી થઈ હતી આ તરફ કે વાંધો નહિ આવે.’

શ્યામરાય હસ્યો.

‘પહેલાં તેં ખોટા સિક્કા પાડવા માંડ્યા, પછી ખૂન કર્યું અને અહીં તને સારો આવકાર મળશે એમ ધારીને ન્હાસી આવ્યો !’

‘એમ કહી શકાય ખરું !’

‘અને એથી ચે આગળ વધે ખરો. તું અહીંયાં સિક્કા બનાવી શકીશ ?’

મેઘજીએ છ સાત પોતાના ખીસ્સામાંથી કાઢીને બતાવત કહ્યું : ‘ટંકશાળમાંથી લાગ્યે જ આવા સિક્કા બહાર પડ્યા હશે !’

‘એ તારા બનાવેલા છે ?’ શ્યામરાયે તે હાથમાં લઇને ધ્યાન દઇને જોઇને કહ્યું. ‘હને તો કે’ જ ફરક લાગતો નથી. અરે આપરે ! તું ઘણો ઉપયોગી સલાસદ નીવડશે એમ લાગે છે ! દોસ્ત મેઘજી ! તારા જેવાં એક બે છાપેલાં કાટલાંથી અમને હરકત નહિ આવે તારા જેવા સલાસદને મદદ ન કરીએ તો ચાલે નહિ !’

‘અને હું પણ બનતી મદદ કરવા તૈયાર છું.’

‘તું ઘણો છાતીવાળો પણ છે મેઘજી ! તારી સામે રિવોલ્વર તારી પણ તું ડગ્યો નહિ.’

‘કારણ કે મ્હારા પર ભય ઝડુમતો ન હતો ?’

‘ત્યારે કોનાપર ઝડુમતો હતો ?’

‘તમારાપર, સાહેબ !’ એમ કહીને પોતાના ખીસ્સામાંથી પીસ્તોલ કાઢી. ‘એ તૈયાર જ હતી અને તમારા કરતાં મ્હારો બહાર જરૂર પહેલો થાત.’

શ્યમરાય જરા ચીડાયો પણ એકાએક એ હસી પડ્યો.

‘અરે તારીની ! આવો અનુભવ મ્હને પહેલી વખત થાય છે. ખરેખર ! અહીંનું મંડળ તારા જોડાવાથી ઘણું ખુશી થયા સિવાય નહિ રહે ! શું છે ? હું જરા પાંચ મિનિટ પેલા ગૃહસ્થ સાથે વાત કરી લઉં ?’

આરાણું ઉઘાડીને એક જણ ઉભો હતો.

‘ત્રિકમજીલાઇ આપને જરૂરી કામ માટે મળવા માગે છે સાહેબ !’

પણ એ કે’ બોલે તે પહેલાં તો ત્રિકમજી અંદર આવ્યો. મેઘજીને જોઇને એની આંખ ફાટી.

‘એમ !’ એણે મેઘજીને કહ્યું. ‘તું અહીં પહેલો આવ્યો છે ! મ્હારે આપને આ માણસ વિષે બે અક્ષર કહેવાના છે. શ્યામરાય !’

‘તો પછી મ્હારી સામેજ અને અહીંજ કહી નાખોને!’ મેઘજીએ ઉમેયું.

‘એ બાબત બીજની સલાહની મ્હને જરૂર નથી.’

‘ચાલ, ચાલ’ શ્યામરાયે કહ્યું. ‘એ શું! એ બિચારો નવો સલાસદ છે અને એની સાથે આ રીતે વાત કરવી બાજબી નથી. ચાલ, બેઉ પરસ્પરના હાથ મેળવો તો—’

‘કદિ નહિ.’ ત્રિકમજીએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો.

‘એમને એમ લાગતું હોય કે મ્હેં એમનું અપમાન કર્યું છે તો મ્હારી સાથે લઢવાનું મ્હેં એમને કહ્યું છે.’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘એ કહે તે રીતે લઢવાને કે કુસ્તી કરવાને મ્હને હરકત નથી. પણ એ બધું હવે સર્વાધિકારી તરીકે આપના પર છોડું છું.’

‘પણ વાંધો શાનો છે?’

‘એક કુમારિકાનો. એને ફાવે તેની સાથે એનાં લગ્ન થાય એમ છે’

‘એમ!’ ત્રિકમજીએ મોટેથી કહ્યું.

‘જરૂર. તમારા બેમાંથી જેને એ પસંદ કરે તેની સામે બીજાએ વાંધો ઉઠાવવો ન જોઈએ.’

‘હીક, તમે એમ ફરમાવો છો?’

‘એ પૂછવાની તું હિંમત કરે છે!’ શ્યામરાયે ઘાંટો પાડીને કહ્યું.

‘એટલે તમે આ નવા સવાને ખાતર મ્હારા જેવા જૂના સાથીદારને તજ દેશો? તમે કે’ જીંદગી સુધી સર્વાધિકારી નથી રહેવાના! વખત આવશે ત્યારે—’

શ્યામરાયે વાઘની માફક ફલંગ મારી ને ફૂલો અને બોલનારની ગરદન પકડી. જો મેઘજી વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો ત્રિકમજીના રામ રમી જતે!

‘જરા ધીરા પડો! શાંતિ રાખો’ એણે કહ્યું.

શ્યામરાયે ત્રિકમળને છોડ્યો. એ નરમ ઘેંસ જેવો થઇ ગયો હતો. આખે શરીરે એને પરસેવાના રેલા ઉતરતા હતા અને એ ધ્રુજતો હતો મૃત્યુના મ્હોંમાંથીએ પાછો આવ્યો હતો.

‘ત્રિકમળ ! તું હમણાં હમણાં બહુ ઉદ્ધત થઇ ગયો હતો. આજે તો જવા દઉં છું પણ યાદ રાખજે, ખીજ વાર સપડાયો છે તો ! તું ધારે છે કે મ્હને હલકો પાડીને ખીજ ચૂંટણી વખતે તું સર્વાધિકારી થઇશ. પણ એ મંડળના અધિકારની વાત છે. ત્યાં સુધી મ્હારી પાસે સત્તા છે ત્યાં સુધી મ્હારી સ્થાને કાંઈ તુંડાઇથી ખોલે કે મ્હારા હુકમની અવગણના કરે એ હું સહન કરી શકીશ નહિ.’

‘મ્હારે આપની વિરૂદ્ધ કેં જ કહેવા કરવાનું નથી.’ ત્રિકમળએ ગળગળા થઇને કહ્યું.

‘ચાલો ! આપણે ભાઇઓ છીએ અને ભાઇઓ જ રહીશું. આવા નજીવા વાંધા તમારી વચ્ચે શોભે ! ચાલો, બેઉજણ એક ખીજ સાથેની કડવાશ ભૂલી જાવ અને એ છોકરી જેને પરણવા માગતી હોય તેની સાથે પરણવા દો. એના વડિલાપર ખોટું દબાણ કરવાની યે જરૂર નથી. અને મેઘજી ! તું હવે મંડળની સત્તા નીચે આવે છે અને અહીંયાં ઘણી સખ્તાઇથી કામ લેવાય છે એ યાદ રાખજે. જેમ અને તેમ મંડળની ઇતરાજમાં ન આવવામાં મજા છે.’

બેઉ જણાએ એક ખીજ સાથે મિત્ર ભાવ લાઇ મેળવ્યા.

શ્યામરાયે બેઉના બે હાથે ખભા થાપડ્યા

‘મેઘજી ! તને મંડળમાં દાખલ કરવાની વીધિ હજી બાકી છે અહીંયાંની વીધિ અને રિવાજ તદ્દન ભૂલ જ છે. શનિવારે રાત્રે મંડળની સભા છે એટલે તે વખતે તને દાખલ કરવાનો વીધિ થશે. ચાલો જાવ. ફત્તેહ કરો.’

અં ધુ મં ડ ા

બી જે દિવસે મેઘજીએ ક્યવાતે દિને પોતાનું રહેવાનું કેટાણું બદલ્યું. વૃદ્ધ જ્યેષ્ઠકરની મરજી વિરૂદ્ધ એના ઘરમાં રહેવાનું એને પાલવે એમ ન હતું. એણે દેવકુંવર નામની એક જુદા બાઈના ઘરમાં પોતાને રહેવાની તથા જન્મવાની જોડવણ કરી હતી.

એવામાં એને ધનજી મળ્યો. એ હમણ વરમીસઃ રહેવા આ-ચો હતો એ પણ મેઘજી સાથે દેવકુંવરને ત્યાં રહેવા ગયો. એ એ સિવાય બીજો કોઈ દેવકુંવરને ત્યાં જન્મનાર ન હતો અને એ પણ સંતોષી જીવ હતી. એની પાછળ કોઈ ખાનાર ન હતું એટલે એને ઝાઝી હાથ વોય ન હતી. એ બિચારી કાળને કિનારે પહોંચી હતી.

એ હિસાબે મેઘજી તથા ધનજીને જોઈતી સંપૂર્ણ છૂટ મળી હતી. જ્યેશ્ઠકરે મેઘજીને પોતાને ત્યાં અવાર નવાર આવવા તથા જમવાની રજા આપી હતી એટલે એનો મણિ સાથેનો સંબંધ એવો જ ચાલુ હતો. એ ધીરેધીરે વધતો જતો હતો. ત્રિકમજી જેવો એને કેં ન કરી શક્યો એ જાણીને મણિને એને માટે માન ઉપજ્યું હોય એ બનવા જોગ છે.

પોતાના નવા રહેઠાણમાં કેં બય જેવું ન હતું એટલે મેઘજીએ એનો જૂનો ઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. ડર્બાનમાંએ ગિનીઓ બનાવતો અને તે બાબતનો વાંધો પડવાથી ખૂન પર વાત ગઈ હતી. એને મળવાને જૂદા જૂદા ઓઠા નીચે મંડળના સભ્યો આવતા અને પોતાના ખીસ્સાં તરફ કરીને જતા. અને એ નાણાં ચલાવવામાં એમને જરાપણ અગવડ ન આવતી.

એના સાથીદારોને નવાઈ લાગતી કે આવો સોનાની ખાણ જેવો ધંધો હાથમાં હોવા છતાં મેઘજી થોડા પેસા ખાતર શા સાફ નોકરી કરતો હશે ? મેઘજી એમને સમજાવતો કે એમ કરવાની જરૂર હતી. પોતે શો ધંધો કરે છે એનો જવાબ આપવાને એણે નોકરી કરવી જોઈએ. એમ ન કરે તો પોલિસ એને હેરાન કર્યાં સિવાય ન રહે.

અને પોલિસ એની પાછળ હતી એ વાત ખોટી ન હતી. એ બનાવ એવી રીતે બન્યો કે એથી એની આખર ઘટવાને લીધે વધી. ગયા પ્રકરણના બનાવ પછી ત્રણ ચાર દિવસ સુધી શ્યામરાયને ત્યાં જવાનો એને વખત મળ્યો ન હતો. એનો નિડર સ્વભાવ, તર્ત અને ગુઓટ જવાબ આપવાની રીત અને ઉદાર વર્તનથી એના પર સૌ કોઈ ફીદા થઈ જતું.

એક દિવસે સાંજના એ શ્યામરાયની હોટેલમાં હતો. ત્યાં દસ પંદર સભાસદો પણ એકઠા થયા હતા અને સાધારણ ટાળટાપા ચાલતા હતા. એવામાં વાદળી રંગનો યુનીફોર્મ પહેરેલો એક માણસ

અંદર ઘુસ્યો. હમણાં હમણાં સ્થાનિક પોલિસથી કામને પહેંચી-વળાતું ન હોવાથી ખાણવાળાઓની સલામતી માટે અને તેમની ખાસ ભલામણથી ‘ખાસ પોલિસ’ની વ્યવસ્થા થઈ હતી. આવનાર એવી પોલિસનો અમલદાર હતો. એને આવતો જોઈને શ્યામરાય કે કોઈને નવાઈ ન લાગી.

એણે અંદર આવીને ચહા મંગાવી. અને શ્યામરાયની ખબર પૂછી.

‘તમે નવા લાગો છો સાહેબ !’ શ્યામરાયે કહ્યું.

‘હા જી. જુઓને મી. શ્યામરાય ! તમારા જેવા આગેવાન શહેરીઓ અમને મદદ કરે તો આ તરફનો ત્રાસ ઓછો થઈ શકે એમ મહાઈ માનવું છે. મહાઈ નામ કે’ટન કેશવ.’

‘બનવા જોગ છે પણ કે’ટન ! અહીંની સ્થાનિક પોલિસ પણ એ કામ કરી શકે એમ છે. ખરું કહીયે તો થોડાક મૂડીવાળાઓએ માટે ખાસ પોલિસનું લક્ષ્ય અમારે માથે નાખ્યું છે ! એમના લાલ માટે પછી ભલે એ ગરીબને ગરદન મારે કે ગોળીએ વીધે !’

‘આપણે એ બાબત ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. અમે તો અમારી ફરજ બજાવીશું જ. બાકી મહેં તો સહકારની વાત કરી હતી.’ એણે ચહા પી લીધી હતી અને ઉડવાની તૈયારીમાં હતો. ત્યાં એની નજર મેઘજી પર પડી. ‘ચાલો ! તમે કે’ જૂના ઓળખીતા લાગો છો !’

મેઘજીએ ખલા ચઢાવ્યા.

‘તમારા જેવા સાથે મહેં દોસ્તી રાખી નથી ને રાખવાની ઇચ્છા યે નથી !’ એણે જવાબ આપ્યો.

‘ઓળખીતા અને દોસ્ત બેની વચ્ચે ધણો ફેર છે. હું ભૂલતો ન હઉં તો તમારું નામ મેઘજી જેરામ ખરું ને ? તમે ડાર્જાનમાં હતા.’

મેઘજીએ બ્રકુટિ ચઢાવીને જોયું.

‘એની કોણ ના કહે છે ! તમે ધારો છો કે મ્હારા નામથી ચે હું શરમાઉં છું ?’

‘એમ કરવાનું ચે કારણ છે—’

‘એટલે ? તમે કહેવા શું માગો છો ?’ એણે ધાંટા પાડીને કહ્યું. ગુસ્સામાં એણે મુઠીઓ વાળી હતી.

‘મ્હારી પાસે ઉડાવાની વાત નહિ ચાલે, મેઘજી ! હું પણ ડર્જાનમાં હતો અને એક વખત એક જણને ઓળખ્યા પછી હું ભાગ્યે જ ભૂલી જાઉં.’

મેઘજીનો ચહેરો પડી ગયો.

‘તમે ડર્જાન સેન્ટ્રલવાળા કેશવરાય તો નહિ ને ?’

‘હાજી. એ જ સેવક પોતે મેઘજીભાઈ ! પેલા તમારા સાથી-દારના ખૂનની વાત ભૂલી ગયા ?’

‘મહેં એનું ખૂન કર્યું જ નથી.’

‘એમ વાત છે ! ઠીક ! એ પણ ઠીક કહ્યું. જે હોય તે ખરૂં, પણ એ જો વચ્ચે ન આવ્યું હોત તો પણ તમને પૈસા પાડવા માટે પકડવાની પોલિસની ઇચ્છા હતી. ચાલો ! આખરે તમે ફાવ્યા. તમને ખબર નહિ હોય પણ તમારી સામેનો કેસ પુરાવાને અભાવે નીકળી ગયો છે અને ડર્જાન તમારે માટે ખુલ્લું છે. અલગત, આ હકીકત મ્હારે તમારી સામે કેં વેરઝેર નથી તે ખાતર જ જણાવું છું.’

‘હું છું ત્યાં જ ઠીક છું. ડર્જાન જવાની જરૂર નથી.’

‘પણ એ હકીકત કહેવા પુરતો આભાર માનવાનો ચે વિવેક છે કે નહિ ?’

‘ઠીક. હું ધારું છું કે તમે સહલાયથી જ ખબર આપી છે અને એ માટે તમારો આભાર માનવો જોઈએ.’

‘ભલે. સીધા સાથે આપણે સીધા છીએ પણ જો વાંકા થયા તો પછી આ સંબંધ નહિ ટકે સમજ્યાને મેઘજીભાઈ ! ચાલો સાહેબજી ! સાહેબજી મી. સ્થામરાય !’

એ ગયો અને મેઘજીને અનેક અભિનંદન મળ્યાં. એને માટે સૌને માન થયું; અત્યાર સુધી જે વાતના સવાલ એણે હસીને ઉઠાવ્યા હતા તે વાત પોલિસ તરફથી ખાત્રી પૂર્વક જાહેર થઇ હતી. એને પોતાને પણ આ મુશ્કાકાતનું અણુધાર્યું પરિણામ આવ્યું જોઇને આનંદ થયો.

શનિવારે એને સ્થાનિક મંડળમાં દાખલ કરવાનો હતો. એણે ધાર્યું હતું કે એ પોતે ડાર્બાનમાં સભ્ય થયો હતો એટલે અહીંના મંડળમાં કાંઇ પણ વીધિ સિવાય દાખલ થઇ શકશે. પણ વર-મીસામાં કેટલાક એવા રિવાજ હતા કે જેથી એના સભ્યો મગર હતા. એ મુજબ ગમે તેને દાખલ થવા માટે એ વીધિમાંથી પસાર થવાની જરૂર હતી. મંડળની સભા એક મોટા હોલમાં મળી હતી. એ હોલ આવા પ્રસંગને લાયક હતો. લગભગ સાડેક સભ્યો હાજર હતા. વરમીસાના મંડળના એટલા જ સભ્યો ન હતા. આજુબાજુના પ્રદેશમાં તથા ખીણમાં ઘણી શાખાઓ હતી અને જરૂર પડે ત્યારે એક બીજાના સભ્યોની અદલા બદલી થઇ શકતી અથવા એક બીજાને કામ સોંપી શકાતું. એકંદરે એ જીલ્લામાં મંડળના સભ્યોની સંખ્યા નહિ નહિ તો એ પાંચસો કરતાં વધારે હતી અને બધા સભ્યો એ આખા જીલ્લામાં બધે છુટાછવાયા રહેતા હતા પણ જરૂર પડ્યે સાથે થઇને સંખીને કામ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા.

હોલમાં બધા માણસો એક મોટા ટેબલની આસપાસ બેઠા હતા. શ્યામરાય એક બાજુએ દબાઈ બેઠો હતો અને એની બે બાજુએ મંડળના બીજા બે હોદ્દેદારો બેઠા હતા. તેમની નજીક મંડળના જૂના તથા મોટા સભ્યો હતા. એ બધા એ હરામખોરી, લુચ્ચાઇ, કીનાખોરી તથા ઘાતકીપણાના જીવંત નમુનારૂપ હતા. તે સિવાયનો મોટો ભાગ જીવાનીયાઓનો હતો અને અમની ઉમર અરાડથી પચીસની વચ્ચે હતી. એ સૌ અર્ધા શુકને કહ્યું કામ

કરવા તૈયાર હતા અને સર્વાધિકારીનો હુકમ થતાં જ ગમે તે માણસનું, પછી એને તેઓ ઝોળખતા હોય કે નહિ તો પણ, ખૂન કરવાને એ સૌ તૈયાર હતા. એ બધામાં જે પોતાનું કામ ધણી જ સરળતા અને સફાઈથી કરી શકે તેને માટે ધણું સાંઝું કહેવાતું અને એ માનને લાયક ગણાતો. પોતાના કામની અડાશ હાંકવાની એ સૌને ટેવ હતી. મરનાર માણસ શી રીતે મરી ગયો, શું બોલ્યો કે શું કયું તે તેઓ રસભેર કહેતા ચાળા કરી બતાવતા અને આનંદ પામતા તથા બીજાને રમુજ આપતા. પહેલાં પહેલાં તો મંડળનું કામકાજ ધણી જ ચુપકીદીથી અને સાવચેતીથી ચાલતું પણ વર્ષો થયાં આખા યે જીલ્લામાં એમનું રાજ ચાલતું હોવાથી એમને કોઈનો ડર રહ્યો ન હતો. કાયદો અને પોલિસ એ શબ્દોની એમને મન કોડીની યે કિંમત ન હતી અને એમની સામે અત્યાર સુધી કોઈ પણ કેસ કે ગુન્હો પુરવાર થઈ શક્યો ન હતો. મંડળના સભ્ય સામેના કેસમાં કોઈની સાક્ષી આપવાની યે હિંમત ચાલતી નહિ. સાક્ષી આપનાર થોડા દિવસમાં સાફ થઈ જતો અને એની વિરૂદ્ધ ગુન્હેગાર ગુન્હાને વખતે કોઈ બીજો જ ઠેકાણે હતો એવી મતલબની સાક્ષી આપનાર અનેક આબરૂદાર અને ખાત્રી રાખી શકાય એવા ગૃહસ્થો નીકળતા એટલે એની સાક્ષી. પર વજન રાખતાં કોર્ટને વિચાર કરવો પડતો. એ લોકો ગમે તેટલા સાક્ષી લાવી શકતા, ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચી શકતા અને ગમે તેવા બાહોશ ધારાશાસ્ત્રી અને વકીલને રોકી શકતા. દસ વર્ષના લાંબા ગાળામાં એવો એક પણ બનાવ બન્યો ન હતો કે જેમાં મંડળની કે એના સભાસદની સામે કોઈ પણ ગુન્હો પુરવાર થયો હોય.

મેઘજીને કહેવામાં આવ્યું હતું કે કેટલીક વિચિત્ર વીધિ અહીં કરવામાં આવે છે પણ કેવી વીધિ છે એ સવાલનો કોઈએ એને જવાબ આપ્યો ન હતો. એનો જવાબ આપવાને બદલે સૌ કોઈ

હસતું હતું. એ જાણુ એને હોલની બેડેના ચોરડામાં લઇ ગયા. ત્યાં આગળથી પણ હોલમાં શું વાટાઘાટ ચાલતી હતી તે સ્હેજસાજ સંભળાતું હતું. એની ઉમેદવારીની જ વાત છણાતી હતી એમ એને લાગ્યું. પછી એક ત્રીન્ને માણસ આવ્યો અને બોલ્યો :

‘સર્વાધિકારીનો હુકમ છે કે એને બાંધી, તપાસી તથા છાપીને દાખલ કરવો.’ મેઘજીને એમાં સમજણ ન પડી. જે થાય તે થવા દેવાનો એણે મનસુબો કર્યો. ત્રણે જણે થઇને એનો ફોટ કાઢ્યો તથા પહેરણની બાંધો ચઢાવી અને એના ખભા અને હાથ આબુઆબુ દોરકું બાંધી જકડી લીધા. તે પછી એક જાડી કાળી ટોપી એના મોઢા પર ચઢાવી. હવે એના હાથ બાંધેલા હતા અને મોઢું તથા આંખ ઢાંકેલાં હતાં એટલે એનાથી હાથ હલાવી શકાય કે નેમ્ શકાય એમ ન હતું. પછી એને હોલમાં લઇ જવામાં આવ્યો.

એની ટોપીની અંદરની બાજુ સંસ્કૃતમાં કહે છે તેવો સૂચિ ખચિત-સોય ખોસી શકાય તેવો-ગાઢ અંધકાર હતો. એની પોતાની આસપાસ માણસો એકઠા થયા હતા અને એમની વાતચીતનો અવાજ એને કાને અથડાતો હતો. છેવટે એ અવાજને ભેદીને દૂરથી આવતો શ્યામરાયનો સવાલ એના કાનપર અથડાયો.

‘મેઘજી, તું બંધુમંડળનો સભ્ય થયો છે ?’

એણે હકારમાં માથું હલાવ્યું.

‘શાખા નં. ૨૩ ડર્જનમાં ?’

‘હાજી.’

‘અંધારી રાત લયંકર હોય છે.’

‘હાસ્તો, અળણ્યા મુસાફરને એમ જ લાગે.’

‘વાદળાંઓ ધેરાયાં છે.’

‘હાસ્તો, વાવાઝોડું આવે છે.’

‘સભ્યોની ખાત્રી થઇ ?’

ચારે તરફથી હાજીના અવાજો આવ્યા.

‘ તારી વાત અને જવાબ પરથી લાગે છે કે તું સલામત થયો છે અને તને અહીંની શાખામાં દાખલ કરવામાં હરકત નેવું કાંઈ નથી. આ તરફ કેટલાક રીતરિવાજ અને વીધિ એવા છે કે જેને માટે અમે મગફર છીએ. તું એ મુજબ વર્તવા તૈયાર છે ? ’

‘ હાથ. ’

‘ તું કંઈ હયાતો માણસ છે ? ’

‘ હાથ. ’

‘ એ પુરવાર કરવાને ચાર કદમ આગળ આવ નેમ્મએ. ’

એ શબ્દો મોઢાયા ત્યાં તો એની આંખો આગળ એ અણીદાર સોયા ખોસાતા લાગ્યા કાચોપોચો માણસ પોતાની આંખો પુટી જશે, એ ડરના માર્ગો લાગ્યે જ આગળ વધે. બીજકુલ ગભરાયા સિવાય મેઘજી આગળ વધ્યો એટલે એ દબાણ અદસ્ય થઈ ગયું. ચારે તરફથી આનંદના ઉદ્ગાર સંભળાયા.

‘ એ કંઈ હયાતો માણસ લાગે છે ’ પાછો પેલો અવાજ આવ્યો. ‘ તારાથી દર્દ સહન થઈ શકશે ? ’

‘ વાળી ખુશીથી. ’ એણે જવાબ આપ્યો.

‘ ખાત્રી કરો. ’

અને તરત જ એવી રીતે ખાત્રી કરવામાં આવી કે દુઃખની મારી એના મોઢામાંથી ચીસ પડતી રહી ગઈ. એના ખભા આગળ કેાઈ ધગધગતી ચીજ દબાવીને ડામ દેવામાં આવ્યો હતો. એણે દુઃખના માર્ગો પોતાના હોઠ કરડ્યા અને હાથની મુઠીઓ વાળી.

‘ એથી વધુ પણ સહન કરવા તૈયાર છું. ’

સંદર્ભની અન્યબાબતો પાર ન રહ્યો. આનંદના ઉદ્ગાર અને ધન્યવાદના શબ્દો ચારે બાજુથી સંભળાયા. કેટલાકે પીઠ ઠોકીને પણ શાખાશી આપી. એના માથા પરની ટોપી લઈ લેવામાં આવી એણે ચારે બાજુ હસતા ચહેરા જોયા.

‘ અને હવે એક છેલ્લી સૂચના મેઘજી ! ’ રથામરાયે કહ્યું.

‘તે વફાદારીના સોગન લીધા છે. અને તે જીવના જોખમે પાળજે એ બાબતની જરા પણ ગફલતની સળ મૃત્યુદંડ સિવાય બીજી નથી.’

‘હરકત નહિ.’

‘અને દરેક બાબતમાં સર્વાધિકારીનો હુકમ છેવટનો છે એ તું સ્વીકારે છે ને ?’

‘હાજી.’

‘સારી વાત છે ! વરમીસા મંડળના વતી તને હું આવકાર આપું છું અને મંડળમાં દાખલ કરું છું.’

પછી કોઇ મેઘજીનો કોટ લઇ આવ્યું. તે પહેરતા પહેલાં એણે પોતાનો હાથ તપાસી જોયો. એના પર આવી **卐** છાપ મરાયલી હતી. પાસે ઉભેલા એક બે સભ્યોએ પોતાના હાથપર પાડેલી એવી છાપ બતાવી.

‘અમને બધાનેય એ રીતે પરિક્ષા પસાર કરવી પડી હતી. પણ તારા જેટલી હિંમતથી તો નહિ જ.’ એક જણે કહ્યું.

‘એમાં હતું શું !’ મેઘજી બોલ્યો. ‘પણ આ તો જરા બળે છે, અને ચચરે છે એટલે જોઈ’ છું.’

તે પછી ચલાપાણી અને નાસ્તામાં થોડો વખત ગયો ત્યાર બાદ મંડળનું કામકાજ શરૂ થયું.

ડબ્બનમાં સાધારણ કામકાજ સાંભળવા અને કરવા માટે મેઘજી ટેવાયો હતો. અહીંયાંનું કામકાજ કેવું હશે એ જોવા તથા જાણવા એ ઘણા ઇતેજાર હતો. અને અહીંનું કામકાજ જોઈને એની નવા-ઈનો પાર ન રહ્યો.

‘સૌથી પહેલું કામ તો ’શ્યામરાયે સભાનું કામકાજ શરૂ કરતાં કહ્યું. ‘આ કાગળ વાંચવાનો છે. એ શાખા ૨૪૯ તરફથી આવ્યો છે. અને એ ત્યાંના અધિકારી મકનજી મહેતાએ લખ્યો છે. એ લખે છે કે :

‘સાહેબ,

અહીંયાં ખહાડી નજીક કોલસાના વેપારીઓની બાબતમાં થોડુંક કામ કરવાનું છે. આપને ત્યાં પહેરેજીર પોલિસની બાબતના કામ બદલ અહીંના બે સભ્યોએ મદદ આપેલી તેનો બદલો આપની શાખાએ વાળવાનો છે. આપના તરફથી બે ચાલાક માણસોને કૃપા કરીને રા. કૃષ્ણદાસ પાસે આપ મોકલી આપશો તો આભાર થશે. રા. કૃષ્ણદાસ એમને શું કરવું અને કેમ વર્તવું તે સમજવશે.

આજ્ઞાંકિત

મકનજી મહેતા

‘આપણે અવારનવાર જરૂર પડ્યે મદદ લેતા દેતા આવ્યા છીએ અને છેલ્લી વખતે એણે બે જણાની મદદ આપી હતી એટલે આપણાથી એને ના પડાય એમ નથી.’ શ્યામરાયે સ્પષ્ટીકરણ કરીને ચારે તરફ બેયું અને બોલ્યો : ‘બોલો, આ કામમાં કાને ભાગ લેવો છે ?’

કેટલાય જીવાનીયાએ હાથ ઊંચા કર્યા. સર્વાધિકારીએ એ તરફ હસીને બેયું.

‘બોલો, કરસનદાસ, તમે જન્મે તમે જશો તો કામ સત્તરઆના કરી આવશો એવી મહારી ખાત્રી છે અને એમની સાથે વનેચંદ, તું પણ જન્મે’

‘પણ મહારી પાસે પિસ્તોલ નથી.’ વનેચંદે જે હજી છોકરા જેવો લાગતો હતો તેણે જવાબ આપ્યો.

‘આ તો તારું પહેલું કામ છે ખરું ! હરકત નહિ. તને પિસ્તોલ વખતસર મળી જશે. અથવા એમ કરને, સોમવારે તું આવજે એટલે તને એ અપાવી લઈશું. તું કામ કરી આવશે ત્યારે તારું સ્વાગત કરીશું.’

‘આ વખતે કે’ ઇનામ છે ખરું ?’ કરસનદાસે ધોધારી અવાજે પૂછ્યું. એનો ચહેરો ભયંકર હતો. એને કેટલાક તો ‘કરનો વાધ’ એમ પણ કહેતા.

‘ધનામની વાત પછી. તમે તમારી મેળે કામ કરી આવતે. એ થયું એટલે ધનામ તો આપીશું જ.’

‘એ માણસે શો ગુન્હો કર્યો છે ?’ વનેચદે પૂછ્યું.

‘એ તપાસ કરવાનું તારું કામ નથી. એ વાતનો નિર્ણય કરવાનો પેલા લોકોનો અધિકાર છે. આપણે એમાં માથું મારવા જેવું છે જ નહિ. આપણે તો એ કહે તે મુજબ કામ કરી આપવાનું છે. એ લોકો પણ વગર બોલ્યે આપણું કામ ક્યાં નથી કરતા ? અને ખરું કહીએ તો એમના બે સભ્યો આવતા અઠવાડીઆમાં અહીં કંઈક કામ છે તે માટે આવે છે.’

‘કાણે આવે છે ?’ એક જણે પૂછ્યું.

‘ખામોશ. એ પૂછવાનું સલાહકારક નથી. જેટલી વાત જણાવવા જેવી હોય તેટલી જ કરવાનો આપણો રિવાજ છે. પણ એ માણસો સફાઈ બંધ કામ કરી શકે એવા છે એટલું જ જણાવવું હાલને માટે ઘટિત છે.’

‘અને હવે પેલા હાંસજી હુવાલદારનો ત્રાસ વધતો જાય છે. એને સજા કરવી જોઈએ.’ એક જણે સૂચના કરી.

‘એની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે, એને ઘટતું ધનામ મળશે.’

‘શું મળશે ?’ મેઘજીએ પાસે બેઠેલા સભ્યને પૂછ્યું.

‘તું શું ધારે છે ? જીવાન ! બીજું શું, એના દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા. એ કાં તો અકસ્માતથી મરશે કે પછી એનું ખૂન થશે.’ પેલાએ ખુલાસો કર્યો.

પોતે ક્રવા મંડળનો સભ્ય થયો હતો તે જોઈને મેઘજીનો ગુન્હે-ગાર આત્મા પ્રકુલ થયો.

‘એ વાત મને પસંદ છે ! તાવ આગ્યો ને ટપ મુવો. ઝાઝી ખટખટ નહિ.’

એની આજીબાજી બેઠેલા કેટલાય માણસે એના શબ્દો સાંભળ્યા અને હસ્યા.

‘શું છે ?’ એ અવાજ સાંભળી સર્વાધિકારીએ સવાલ કર્યો.

‘એ તો આપણો નવો સાથીદાર કહું છે કે આપણી રીતભાત એના સ્વભાવને ઘણી અનુકૂળ છે.’

મેંઘજી ઉભો થયો અને બાલ્યો:

‘કાંઈ માણસની જરૂર પડે તો મુરબ્બી ! મહત્તે કામ સોંપશે તો મંડળ તરફથી મહત્તે માન મળ્યું સમજશ.’

એ સાંભળી સૌએ આનંદનો ઘોષ કર્યો. ક્ષિતિજમાં નવો સુરજ ઉગતો હતો અને એ જોઈને સૌને હર્ષાવેગ થતો હતો.

‘લાઈ મેંઘજીએ જરા થોભવું જોઈએ.’ મંત્રીએ સૂચના કરી.

‘જરૂર જ્યાં સુધી મંડળને જરૂર પડે ત્યાં સુધી.’ મેંઘજીએ જવાબ આપ્યો.

‘તારો પણ વખત આવશે. મેંઘજી !’ સર્વાધિકારીએ કહ્યું. ‘આલાક અને કાર્યદક્ષ માણસ તરીકે તારી ગણતરી અમે કરી રાખી છે અને અહીંયા તારે લાયકનું કામ મળશે. તારી મરજી હોય તો આજે એક નાનું કામ છે તેમાં તું ભાગ લેજે.’

‘મ્હારે લાયકનું કામ આવે ત્યાં સુધી થોભવા મહત્તે હરકત નથી.’

‘છતાં યે તું આજે જજે કે જેથી કામકાજની તને માહત્તી મળે. શું કામ છે તે હું પછી કહીશ. એ દરમિયાન’ એમ કહાને સલાના કામકાજને લગતો ખરડો જોઈને ઉમેર્યું ‘મ્હારે એક બે બાબતો સલા આગળ રજૂ કરવાની છે. સૌથી પહેલાં તો આપણા શરાફને પ્રજ્ઞવાનું છે કે હમણાં હમણાં નાણાં સંબંધી શી સ્થિતિ છે. બીજું અનંતરાયની વિધવાને પેન્શન આપવાનું છે. મંડળનું કામ કરતાં એણે જીવ આપ્યો છે એટલે આપણે એની વિધવાને પાળવી જોઈએ અને એની જીંદગી સુખમાં જીવ એટલી રકમ આપી દેવી જોઈએ.’

‘અનંતરાય કાળી ચોક્કી આગળ ભાઉ શિંદે પર હુમલો કરતાં

ગયે મહિને મરાયો હતો.’ મેઘજીની પાસે બેઠેલા સભાસદે એન સમજાવ્યો.

‘મંડળની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ હાલ તુરત ઘણી સદ્ધર છે.’ શરાફે જવાબ આપવા માંડ્યો. ‘હમણાં હમણાં પેઢીઓવાળા ઉદાર-તાથી વર્તે છે. મેક્સ લીંડનની પેઢીએ હમણાં પાંચસો પાઉન્ડ આપ્યા છે. ગીલ્ડર કંપનીએ સોનો એક મોકલ્યો હતો તે મહેં પાછો મોકલાવ્યો છે. ગઇ સાલ પણ એમની સાન ડેકાણે લાવવા આપણે તસ્દી લેવી પડી હતી. આ સાલ બે સીધી રીતે પાંચસોનો એક બુધવાર સુધીમાં નહિ મોકલે તો એમનું ‘વાઇન્ડીંગ ગીઅર’ નકામું થઇ જશે અને કામ અટકશે એમ સ્પષ્ટ સૂચના કરી છે. ‘વેસ્ટર્ન કોલીઅરી’એ પણ પોતાનો વાર્ષિક ફાળો મોકલી આપ્યો છે. આ હિસાબે હાલ તુરત કેં હરકત જેવું નથી.’

‘પેલા કુરેશીનું શું થયું?’ એક જણે પૂછ્યું.

‘એ પોતાની મીલકત વેચી સાટીને ચાલ્યો ગયો છે. જતાં જતાં આપણને ચોટ્ટી મોકલે છે કે આવી ભયંકર જગ્યામાં આણના માલેક થવા કરતાં દિલ્હીમાં જઇને ઝાડુ વાળવાની નોકરી કરવી વધારે સારી છે! એની ચોટ્ટી જરા મોડી મળી નહિતર એને બરાબર બતાવી આપત કે મંડળનું અપમાન કરવું કેટલા શેરનું છે! હવે એ આ તરફ ફરકી નહિ શકે.’

એક પાકટ ઉમરના, નમ્ર દેખાવના સભાસદે પૂછ્યું: ‘એની ખાણ કાણે ખરીદી તે જરા કહેશો?’

‘ઘણી ખુશામી. એ મર્ટન માઇનીંગે ખરીદી.’

‘અને પેલા બે બરમીઝની ખાણો કાણે ખરીદી હતી?’

‘વેસ્ટર્ન કોલીઅરીએ.’

‘અને મુકરજીની?’

‘તે પણ એજ કંપનીએ.’

‘તમારા સવાલોનો અર્થ શો છે ? શાંતિલાલ ! એ ફાણે લીધી અને ફાણે નહિ તેનું શું કામ છે ?’ સર્વાધિકારીએ પૂછ્યું.

‘એટલું જ મુરખી ! કે આપણી આ રૂઢિ દશ વર્ષથી ચાલી આવી છે અને ધીરે ધીરે પરિસ્થિતિ એવી થતી જાય છે કે નાના નાના ખાણવાળાઓ જતા જાય છે અને તેમની ખાણો મોટી મોટી કંપનીઓના હાથણાં જતી જાય છે. પેલા ખીચારાની આપણી સામે થવાની હિંમત ન હતી એટલે જે કહીએ તેમ કરતા હતા. જ્યારે આ બધી કંપનીઓના ડાયરેક્ટરો દેશાવરમાં હોય છે અને તેમને પૈસાની કેં પરવા હોતી નથી ત્યારે એમના અહીંના એજન્ટો પાસેથી આપણે પૈસા કઢાવીએ છીએ એની ના નહિ પણ વખત આવ્યે એ લોકો એકઠા થઈને આપણને હેરાન કરવાને અને ઠેકાણે પાડવાને તનતોડ પ્રયત્ન કરે તો નવાઈ નથી, કારણ કે આપણા જીલ્લમ અને દબાણને લીધે એમને જોઈતો નફો મળતો નથી એમ એમની ખાત્રી થતાં વાર લાગે એમ નથી.’

એ સાંભળીને દરેકના મોઢા પર ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ. સત્ય છતાં અપ્રિય વસ્તુ કહેવામાં આવે છે ત્યારે એવું જ થાય છે. બધા વિચારમાં પડી ગયા.

‘એટલે મહારૂં કહેવું એમ છે-’ શાંતિલાલે આગળ ચલાવ્યું,- ‘કે આપણે હવે જરા ખામોશ રાખવી અને ઉદારતાથી વર્તવું અને નાના માણસોને ટકવા દેવા. એ બધા આ રીતે ચાલ્યા જશે તો આપણા મંડળની મોટી ઉપજ જવા ઉપરાંત એને માથે ભયનાં વાદળ ઘેરાશે.’

ફેટલાક સલાસદ છેલ્લા શબ્દો સાંભળી છેડાઈ પડ્યા. અને બોલનારો બેસી જાય ત્યાં તો બૂમો પાડી ઉઠ્યા. શ્યામરાયે ઉભા થઈને કહ્યું :

‘ભાઈ શાંતિલાલ ! તમે હમેશના ડરપોક છો ! જ્યાં સુધી આપણે બધા સંપીને એકત્ર થઈ કામ કરીશું ત્યાં સુધી એવી કાંઈ

સામાજીક કે રાજકિય શક્તિ અને સત્તા નથી કે જે આપણો પરાભવ કરી શકે. અને આજ સુધીનો કાયદાની અદાલતોનો આપણો અનુભવ શું બતાવે છે ? મોટી કંપનીઓ પણ આપણી સામે બાથ લીડવા કરતાં સહેલાઈથી આપણો કર ભરી દેશે. એવી રીતે ખોટી બીક રાખવાનું કે કારણ નથી. હવે આજનું કામ પુરું થાય છે અને આપણે સંગીતની વ્યવસ્થા રાખી છે.’

તે પછી સંગીત ચાલ્યું.

ખરેખર ! સંગીતની અસર પણ જાદૂઈ છે. એમ ન હોત તો બીજાના જીવ જતાં પ્રત્યક્ષ જોયા પછીથી પોતાનો જીવ જશે એમ લાગવા છતાં મૃગ શા વારતે સંગીતમાં લુબ્ધ થાત ! સંગીત એ અજબ મોહિની છે.

આ હરામખોરો અને ફાંસીયાઓનું મંડળ પણ સંગીતના તાનમાં ડોલવા લાગ્યું. એના કેટલાક સલાસદો મદ્યપાનના 'શોખીન' હતા અને તેમને માટે પણ એક તરફ વ્યવસ્થા હતી.

મેઘજીએ પણ પોતાની સંગીતની કુશળતા બતાવી. એણે બે ત્રણ ચીજ ઘણી જ અચ્છી રીતે ગાઈ બતાવી. એ સાંભળીને બધા એના પર આફરીન થઈ ગયા. બીજું કાંઈ કર્યું ન હોત તો યે એની આ કળાથી પણ એ સૌનાં મન હરણ કરવા સમર્થ હતો.

અને આ રીતે મંડળમાં દાખલ થતાંવેંત જ મેઘજીએ નામ કાઢ્યું અને સૌનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો,

છેવટે ઉઠતી વખતે શ્યામરાયે સૂચના કરી.

‘હમણાં હમણાં પેલો જનવંતરાય રીંડાણી બહુ વધારે પડતું લખે છે. એનું છાપું ‘વરમીસા વર્તમાન’ મંડળ વિરૂદ્ધ વધારે પડતું લખે છે. વારે વારે ચેતવણી આપ્યા છતાં એ પોતાની ટેવ ભૂલતો નથી.’

બધાએ ખ્યાન દઇને સાંભળવા માંડ્યું.

શ્યામરાયે પોતાના ખીસ્સામાંથી એક કાપલી કાઢી.

“ત્રાસનું સામ્રાજ્ય” એવું મોટું મથાળું કરીને એ લખે છે “કાળા પ્રદેશમાં કાવતરાંખોર ટોળીનો વધતો જતો ત્રાસ. છેલ્લાં બાર બાર વર્ષ થયાં આ પ્રદેશમાં એક છૂપી કાવતરા ટોળકીની હસ્તી પુરવાર થયા છતાં અને વારે વારે કડવી ફરીઆદો કરવા છતાં કૈંજ કરવામાં આવતું નથી એ ઘણું નવાઇ જેવું છે. આ પ્રદેશમાં ઔટ્રીશોની સત્તા છે કે નથી? સુધરેલી દુનિયાની નજરે ઔટ્રીને પોતાની રાજકીય યોગ્યતાનું દેવાળું કાઢ્યું છે કે શું છે? એક કાવતરા ટોળીને દબાવી દેવા જેટલી સત્તા અહીંના અધિકારીઓ પાસે છે કે નહિ? સેંકડો ગરીબ માણસોની દેરાનગતિ થાય, લાખો રૂપિયાની મોકાણ મંડાય છતાં એ તરફ આંખ મીંચામણી કાં કરવામાં આવે છે?—” આથી વધારે વાંચવાની જરૂર જણાતી નથી. એટલું જ એનો ગુન્હો પુરવાર કરવાને પુરતું છે. બોલો એનું શું કરીશું?” એણે પેલી કાપલી ખીસ્સામાં મૂકતાં પૂછ્યું,

‘એને પૂરો કરવા બેઠાએ.’ દસમર અવાજે આવ્યા.

‘એ સામે હું મ્હારો વાંધો રજૂ કરું છું.’ શાંતિલાલે ઉભા થઇને કહ્યું. ‘લાઇઓ! જરા શાંત ચિત્તે વિચાર કરો. જનવંતરાય રીંડાણી એ વૃદ્ધ માણસ છે, ચારે બાજુ પુષ્કળ જાળીતો છે એનું છાપુ પુષ્કળ વંચાય છે અને એની અસર કૈં જેવી તેવી નથી. આપણો હાથ એટલો ભારે કરવાની જરૂર નથી. એવી રીતે આપણે વર્તીશું તો દરેક માણસ આપણો અંત લાવવા માથું ઉંચકશે.’

‘અને મ્હારા ડરપોક લાઇ!’ સર્વાધિકારીએ મોટેથી કહ્યું. ‘એ શી રીતે અંત લાવશે? પોલિસની મદદથી? તમને ખબર નથી કે પોલિસના અર્ધા અમલદારો ને માણસો આપણો પગાર ખાય છે અને બાકીના આપણાથી ડરે છે. અદાલતોમાં દાવા માંડીને? એ રસ્તો સીધો છે એ રીતે કૈં કાંદા કઢાય એવું છે નહિ.’

‘જસ્ટીસ લીંચ પાસે કેસ જાય—’

‘મ્હારી આંગળી ઉંચી કરવાની વાર છે. એ ઉંચી થતાં વેંતજ

‘અસો સશક્ત માણસો આ આખા શહેરની જડતી લઇ નાખે અને પહેલેથી છેલ્લે સુધી સૌને સાફ કરી મૂકે. અને શાંતિલાલ ! તમારા પર મદારી નગર છે તમારું નામ ખરડામાં આવે નહિ એ સંભાળજો નહિતર—’

શાંતિલાલનું મોઢું પડી ગયું. એની જીભ સડકાઇ ગઇ. એવું અને એ વિચાર જ એને અધમુવો કરી નાખવા પુરતો હતો.

‘મુરખી ! હું કે’ વધારે પડતું બોલી ગયો હતો તો આપની અને મંડળની માફી માગું છું. હું મંડળને સદા જે વફાદાર છું અને મદારાથી કે’ કહેવાયું હોય તો એના લક્ષ્યને ખાતર જ કહેવામાં ગયું છે છતાં મદારા કરતાં આપના નિર્ણય અને હુકમમાં મફત વધારે શ્રદ્ધા છે અને આપ જે કાંઈ કરશો તે વ્યાજબી જ હશે.’

‘લલે, મદારી તમને ચેતાવવાની ફરજ હતી. તમે સમજી ગયા એ ઠીક કયું’, હવે રોંગાણીની વાત કરીએ. એને બરાબર શિખામણ આપવી જોઈએ એને સાફ કરવાની જરૂર નથી. છાપાવાળા બધા એક બીજા માટે બહુ બખાળા પાડે એવા હોય છે અને એ સાફ થઇ જાય એ લાભદાયક નથી. આપણે તો એને બરાબર શિખામણ આપવાની છે અને મોઢું બંધ કરવાનું છે. બોલો તમે એ કામ કરશો ? ત્રિકમજી !’

‘જરૂર.’ ત્રિકમજીએ આતુરતાથી જવાબ આપ્યો.

‘કેટલા માણસ જોઈશે ?’

‘છએક જણ. બેજણ ચોખી કરવા જૂદા. સીમજી, શામજીને બીજા જે આવે તે.’

‘જેને જોઈએ તેને લઇ જવ. મેઘજીને પણ લઇ જજો. મહે’ એને કામ આપવાનું કહ્યું છે.’

ત્રિકમજીએ મેઘજી તરફ કતરાતી આંખે જોયું. એ નજર બતાવી આપતી હતી કે એ હજી ગઇ ગુજરી સૂલી ગયો ન હતો.

‘એને આવવું હોય તો મારી ના નથી. ચાલો જોટલું જલ્દી પતાવીએ તેટલું સારું.’

અને સમાનું કામકાજ ખલાસ થયું. સૌ પોત પોતાને રસ્તે પડ્યા અને આ ટોળકી પોતાને સોંપેલું કામ કરવા જવા લાગી. બધાએ ત્રણ ત્રણ માણસ કાઢવું ધ્યાન ન ખેંચાય એવી રીતે એક પછી એક જવા લાગ્યા. ચાંદની રાત હતી. અને ઠંડી પુષ્કળ હતી.

થોડીવારે એ લોકો એક મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. અંદરથી છાપવાનું મશીન ચાલતું હોવાનો અવાજ આવતો હતો. ‘વર-મીસા વનંમાન,’ દર રવીવારે બહાર પડતું હતું અને ચાળીસપાનનું વાંચન આપતું હતું. એ ગુજરાતી, હિન્દી અને ઇંગ્રેજી એમ ત્રણ ભાષામાં પ્રકટ થતું હતું. સૌથી છેલ્લું છાપકામ શનિવારે રાત્રે થતું હતું અને એનો તંત્રી છેલ્લા તાર સમાચાર વગેરે આપવા તથા કામપર દેખરેખ રાખવા હાજર રહેતો.

ત્યાં પહોંચતાં જ ત્રિકમજીએ મેઘજી તથા શામજીને નીચે ઉભા રાખ્યા અને બીજા માણસોને લઇને એ અંદર ગયો.

થોડી વારે અંદરથી કીકીયારી સંભળાઇ અને મદદ માટે બૂમ પડી. પછી ફડાફડ અવાજો આવ્યા. થોડી વારે એક માણસ બૂમો મારતો નીચે દોડી આવ્યો. એની પાછળ ત્રિકમજી અને બીજા પણ દોડી આવ્યા. પેલો માણસ મેઘજીના પગ આગળ પડી ગયો. ત્રિકમજી અને પાંચે જણે એને ધડાધડ લાકડીઓ મારવી ચાલુ રાખી. છેવટે પેલા પાંચ જણા અટક્યા પણ ત્રિકમજી બંધ ન રહ્યો. મેઘજીથી એ સહન ન થયું.

અરે ! એ મરી જશે.’ એણે કહ્યું.

ત્રિકમજીએ અન્યબીથી એના તરફ જોયું.

‘તને વચ્ચે પડવાનું કાણે કહ્યું. તારે શી પંચાત ? બાબુ ખસ એમ કહીને એણે લાકડી ઉગામી.

મેઘજીએ પોતાના ખીરસામાંથી પિસ્તોલ કાઢી.

‘તું જ બાબુ ખસને ! જો હવે લાકડી ઉગામી તો માથું જ ઉડાવી દઇશ. સર્વાધિકારીએ એને મારી નાખવાને નથી એમ સ્પષ્ટ સૂચના નથી કરી ? તું તો ઉક્તો મારી નાખે છે !’

‘એ ખરું કહે છે.’ એકે ટાપસી પૂરી.

‘અને હવે અહીં ચોલવા કરતાં ચાલવા માંડો. પાંચ મીનીટમાં સેંકડો માણસ એકઠાં થઇ જશે.’

તરત જ બધા નાડા. લપાતા છૂપાતા ત્રિકમળ વગેરે શ્યામરાયના હોલમાં જઇ પહોંચ્યા અને મેઘજી છાનોમાનો પોતાને રહેઠાણે પહોંચ્યો.

એમનાં પગલાં સંભળાતાં બંધ થયાં ન થયાં ત્યાં તો ચારે બાબુથો પુષ્કળ માણસો કામદારોના અવાજ સાંભળીને જમા થઇ ગયાં અને શું થયું તે પૂછવા લાગ્યાં.

કાળી ખીણ

ખી જે દિવસે સવારે મેઘજી જાગ્યો ત્યારે એનો હાથ સુઝી ગયો હતો અને દુઃખતો હતો. મંડળમાં દાખલ થવાની કિંમત ન જૂલાય એવી હતી. એને પોતાને આવકનાં કેટલાંક જૂઠાં જ સાધનો હતાં એટલે નોકરીની ઝાઝી દરકાર હતી નહિ. આજે એણે નોકરી પર જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

એવામાં એને ‘વરમીસા વર્તમાન’ની નકલ મળી. છેક છેવટના ખાસ સમાચારમાં ‘વરમીસા વર્તમાનની ઑફિસ પર હુમલો, તંત્રીને પડેલો જીવલેણ માર.’ એ મથાળા નીચે ગદ્ય કાલે રાતના બનાવને લગતી હકીકત જાપી હતી. એ લખનાર કરતાંયે ખરા બનાવથી એ પોતે વધુ માહિતગાર હતો છતાં એણે એ વાંચવા માંડ્યું. સાધારણ હકીકત આપ્યા પછી છેવટે નીચે સુજન્ય ટીકા કરી હતી.

‘ અને અત્યારે આ પ્રકરણ પોલિસના હાથમાં છે છતાં કહેવું જોઈએ કે અત્યાર સુધીના પોલિસના પ્રયત્નોનું કૈંજ પરિણામ આવ્યું નથી કે આવતું નથી એવું જ આ પ્રકરણમાં પણ થાય તો નવાઈ જેવું નથી એમ અમારે દિલગીરી સાથે કહેવું જોઈએ. કેટલાક માણસો તો ઝોળખાયા પણ હતા. અને સંભવ છે કે, તેમને પકડવામાં આવે અને એમની સામે કામ ચલાવવામાં આવે. આ હુમલાનું કારણ બીજું કૈંજ નથી પણ અત્યાર સુધી આ પત્રની કટારોમાં આ કાવતરાખોર ટોળકીના અને ફ્રાંસીયા મંડળના કામોને લગતી ટીકાને લગતાં લખાણો આવતાં એજ છે. અત્યાર સુધી વર્તમાને એના જુલમો સામે માથું ઉંચક્યું છે અને એની એ નીતિમાં જરા પણ ફેરફાર નથી થયો. મી. અંતાણીને સખત માર પડ્યો છે. એની ના પડાય એમ નથી છતાં એમના મિત્રો, જાણીને ખુશી થશે કે એમની સ્થિતિ લયપ્રદ નથી. એઓ જલદી સાજા થઈ જશે અને આ જુલમ સામે યોગ્ય લડત ચલાવશે.’

એની નીચે નોંધ હતી કે આ પત્રની ઓફિસના રક્ષણ માટે પોલિસની એક ખાસ ટુકડીની નિમણૂંક કરવામાં આવી છે.

મેઘજી હજી છાપુ વાંચી રહ્યો ન હતો ત્યાં કાંઈએ એનું બારણું ખખડાવ્યું. એણે એ ઉઘાડ્યું એટલે દેવકુંવરે એને એક ચીટ્ટી આપી અને કહ્યું કે હમણાં જ એક છોકરો આવીને આપી ગયો.

મેઘજીએ તે લીધી અને વાંચી. એની નીચે કાંઈની સહી ન હતી. એમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું.

‘ મદારે આપની સાથે કેટલીક વાત કરવી છે પણ તે આપના મકાનમાં થઈ એમ નથી. કૃપાકરી આપ મહત્તે પ્રીન્સ ગાર્ડન્સમાં મળશે તો આભાર થશે. જે આપ હમણાં જ ત્યાં આવશે તો આપને સાંભળવા લાયક કેટલીક હકીકત હું કહીશ.’

મેઘજીએ એ ચીટ્ટી બે વખત વાંચી. એને એ જોઈને ઘણી નવાઈ લાગી. એ કાણે લખી હશે ? હસ્તાક્ષર પુરૂષના હતા એટલે

જૂના અનુભવોને સ્થાન ન હતું. છેવટે એણે એના લખનાર માગણીનો સ્વીકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પ્રીન્સ ગાર્ડન્સ ઉંચી ટેકરી પર શહેરની વચ્ચે આવેલો બગીચો હતો. એનો ઉપયોગ ઉન્હાળામાં વિશેષ થતો. શિયાળામાં કોઈ રડયું ખડયું ત્યાં જતું. મેઘજીએ ત્યાં જઈને આમ તેમ ધ્યાન દઈને જોયું. એની નજર વૃદ્ધ શાંતિલાલપર પડી. ગઈ કાલેજ એ સર્વાધિકારીના ગુસ્સાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો એ મેઘજીની ધ્યાન બહાર ન હતું. મંડળની છૂપી નિશાની પરસ્પર જણાવ્યા પછી બેઉ જણા વચ્ચે વાત શરૂ થઈ.

‘મ્હારે આપની સાથે થોડીક વાત કરવી હતી, મેઘજીલાઈ!’ શાંતિલાલે વિવેક પુરઃસર કહ્યું. ‘આપે મળવા આવીને મ્હને આભારી કર્યો છે.’

‘પણ ચીઢીની નીચે તમે સહી શા વાસ્તે કરી ન હતી?’

‘એનું પણ કારણ હતું. કોનો વિશ્વાસ રાખવો ને કોનો નહિ એ એક સમસ્યા થઈ પડી છે! એનો સદુપયોગ થશે કે સ્વીકાર થશે એની પણ મ્હારી ખાતરી ન હતી.’

‘પણ ગમે તે સંજોગોમાં યે મંડળના સભાસદો એક બીજા પર વિશ્વાસ રાખી શકે.’

‘નારે ના! હંમેશાં નહિ. આપણે ગમે તે કહીએ-કહીએ શું વિચાર કરીએ-તે પણ સ્થામરાયને કાને જાય છે ને એ જાણે છે.’

‘હજી કાલે રાત્રે જ સર્વાધિકારીની સંપૂર્ણ સત્તા સ્વીકારવાના તથા એમને વફાદાર રહેવાના મ્હં સોગન લીધા છે અને એ તમારી જાણુ બહાર નથી. તમે એ સોગન તોડવાનું તો નથી કહેતાને?’ મેઘજીએ જરા કડકાઈથી પૂછ્યું.

‘જો આપ એવું વલણ અપત્યાર કરવા માગતા હો તો આપને તસ્દી આપવા બદલ લાચાર છું, વખત એવો ખરાબ આવ્યો કે બે ગૃહસ્થ માણસ પણ પોતાના વિચાર સ્વતંત્રપણે એક બીજાને ન જણાવી શકે!’

મેઘજી અત્યાર સુધી સામાનું ખારીક નિરીક્ષણ કરતો હતો તે જરા ધીરેથી બોલ્યો:

‘જુઓને, હું તો અહીંનો ભોમીયો નથી. તમારા રીતરિવાજની મ્હને ઝાઘી જ ખબર છે ! મ્હારે કેં કહેવા જેવું નથી. આપને જે કહેવું હોય તે બેલાશક કહો, હું સાંભળીશ.’

‘અને વખત આવ્યે સર્વાધિકારીને કલી દેશો.’ શાંતિલાલે કટાણે મ્હોટે ઉમેર્યું.

‘ત્યાંજ તમે મ્હને અન્યાય કરો છો.’ મેઘજીએ જણાવ્યું ‘મ્હારી પોતાની ખાખતમાં હું મંડળને સંપૂર્ણ વફાદાર છું, અને એ સીધી રીતે કહું છું પણખરો છતાં બીજા કાંઈએ વિશ્વાસ રાખીને મ્હને જે કહું હોય તે હું કાંઈને ભાગ્યે જ જણાવું છું. તમે જે કહેશો તે ત્રાહિત કે ત્રીજાને કાને જવા નહિ પામે. બાકી તમને મ્હારી પાસેથી નહિ મળે મદદ કે નહિ મળે સલાનુભૂતિ.’

‘એ બેમાંથી એકેની મ્હેં આશા રાખી જ નથી.’ શાંતિલાલે કહ્યું. ‘ખરું કહું તો મ્હારું જીવન હું આપના હાથમાં મૂકું છું. મ્હને કાલે રાત્રે લાગ્યું કે તમે તાજા અને ચાલાક તેમ જ બાહોશ માણસ છો અને મંડળના બીજા સભ્યો જેટલા સખત હૃદયના નહિ જ હો. એ પછી જ મ્હેં આ રીતે વાત કરવા વિચાર કર્યો.’

‘બોલો, તમારે શું કહેવું છે ?’

‘જો આપ મ્હને દગો દેશો તો પ્રભુ આપને પૂછશે.’

‘એ વાતે નિર્ભય રહો. હું કાંઈને નહિ કહું.’

‘તો પછી હું એમ પૂછું કે જ્યારે આપે આ મંડળમાં ડાર્બનમાં જોડાવાનો વિચાર કર્યો અને જોડાયા ત્યારે આપને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હતો કે આ મંડળ ફ્રાંસીયા અને હરામખોરાનું મંડળ હશે ?’

‘મંડળના કામને તમે વખોડો છો ?’

‘બીજું શું થાય ! તમે જ કહોને ! કાલે રાત્રે તમને જે અનુભવ મળ્યો તે પુરતો નથી ? તમારા દાદા જેવડા મોટા અને વૃદ્ધ માણસને

એસુમાર માર મારવો એ શું ગ્રહસ્થાપનું કામ હતું? એને ગુન્હો ન હતું તો બીજું શું હતું?

‘એવા પણ માણસો છે કે જે એને લઢાઈ કહેશે’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘એ પક્ષ વચ્ચે લઢાઈ ચાલે ત્યારે એક બીજાને જ્યાં ફાવે ત્યાં ધા કરે અને મારે.’

‘જ્યારે આપે ડાબાનમાં આ સંસ્થામાં જોડાવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે એવા ખ્યાલ પણ હતો?’

‘નાજી. મ્હારે કહેવું જોઈએ કે મ્હેં એવું ધાર્યું ન હતું.’

‘અને મ્હેં પણ જ્યારે હું કોંટાકિનમાં જોડાવો ત્યારે સ્વપ્ને પણ આવું ધાર્યું ન હતું. એક બીજાને મળવાની, પરસ્પર ઓળખાણ પીછાણ કરવાની અને સહકાર કરવાની આ સંસ્થા હતી. પછી હું અહીં આવ્યો, કાંઈ ખરાબ ચોઘડીએ-કાળ ચોઘડીએ સ્તો-હું અહીંયાં આવ્યો. મ્હારી સાથે ઐરી છોકરાં પણ હતાં. અહીં આવીને મ્હેં નાની સરખી દુકાન કાઢી. એ પૈસા પેદા કર્યાં. એવામાં અહીંની શાખામાં ખચર પડી કે હું આ સંસ્થાની કોંટાકિનની શાખાનો સભ્ય હતો એટલે અહીંયાં જોડાવા મ્હને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. એજ રીતે આપને પણ આગ્રહ થયો જ હશે. મ્હારા ખભા પર પણ પેલી છાપ પડી અને બીજાઓની સાથે હું પણ છપાયલું કાટલું થઈ ચૂક્યો. મ્હારી સ્થિતિ કંફોડી થઈ પડી હતી એ મ્હેં તે વખતે જોયું પણ ત્યું કે ચાં થઈ શકે એમ ન હતું. સર્વાધિકારી ફરમાવે તે કરવાને સદાયે તૈયાર રહેવું જોઈએ અને એ મુજબ મ્હારે મંડળના કામમાં લાગ લેવો પડ્યો છે અને મ્હારું હૃદય હમેશાં ડાબતું રહ્યું છે. મ્હારાથી મંડળ છોડીને જવાય પણ નહિ. એમ કહું તો એનું પરિણામ મ્હારા મૃત્યુ સિવાય બીજું છે જ નહિ. મ્હારાં ઐરી છોકરાંનું શું થશે એની મ્હને હમેશાં ચિંતા રહે છે. અરે ભલો ભગવાન! હું એવી કંફોડી સ્થિતિમાં મૂકાયો છું કે કાંઈ દુશ્મન પણ આવા ધર્મસંકટમાં ન આવજો.’ એટલું એટલું

કહેતાં કહેતાં એ આવેશમાં આવી ગયો હતો અને હૃદયનો આવેગ અસહ્ય થઇ પડ્યાથી બે હાથમાં મોઢું ઢાંકી દઇ કુસકાં ખાવા લાગ્યો.

મેઘજી એના સામું જોઇ રહ્યો. એ એની લાગણી સમજ્યો. એને એના માટે સહાનુભૂતિની લાગણી થઇ.

‘તમે આ કામને લાયક ન હતા.’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘તમે ઉંધે રસ્તે દોરવાયા હતા. તમારું મન બહુ પોચું છે અને પોચી છાતી વાળાનું આમાં કામ નથી.’

‘અરેરે ! એને ખાતર મહેં મારું હૃદય અને ધર્મ પણ નેવે મૂક્યાં, મ્હારાં પાપ તે ક્યારે ધોવાશે ! એક વખત મ્હને કામ સોંપવામાં આવ્યું. તમે કાલે ગયા તેમ મ્હારે પણ જવાનું હતું. શું કરું ! હું ગયો. એ જગ્યા અહીંથી વીસેક માઇલ દૂર એકાંતમાં છે. મ્હને ખરણે ઉભો રાખ્યો. મ્હારો વિશ્વાસ બીજાઓને પુરતો ન હતો. બીજા બધા અંદર ગયા. બહાર આવ્યા ત્યારે એમનાં હાથ લોહીથી ખરડાયેલા હતા. અમે આવવા લાગ્યા ત્યારે એક છોકરો રડતો રડતો બહાર આવ્યો. એ બહુ તો પાંચેક વર્ષનો હશે. એના બાપને મારી નખાતો એણે જોયો હતો અને એનું રડવું દિલ પીગળાવે એવું હતું. એ જોઇને મ્હને એટલું તો લાગી આવ્યું કે મ્હને લગભગ મૂર્છા આવવા જેવું થયું; છતાં મ્હારે હિંમતથી ચાલ્યા આવવું પડ્યું. મ્હને લાગ્યું કે જો હું મંડળના વાંકમાં આવું તો પેલા માણસની પેઠે મ્હારું ખૂન થવામાં વાર ન લાગે અને મ્હારા દીકરાને પણ એ રીતે રોવાનો વખત આવે. હજી પણ એ વિચારથી હું ધ્રુજું છું. પ્રભુને હું શો જવાબ દઇશ ? એણે આપણને આવાં કામ કરવા સરજાવ્યા હશે ? મ્હારી આ સ્થિતિ છે. હું ખાડામાં પડ્યો છું. તમે એ રસ્તે જઇ રહ્યા છો એટલે મહેં ચેતાવવા ખાતર બોલાવ્યા છે.’

‘તમે શું કરશો ?’ મેઘજીએ એકાએક પૂછ્યું. ‘તમે ખબર તો નહિ આપોને ?’

‘એ શું બોલ્યા ! મહારા જીવનના ભોગે પણ હું એમ ન જ કરું.’

‘તો ઠીક. મહને લાગે છે કે તમે પોચા દિલના માણસ છો અને વાતને મોટું રૂપ આપો છો.’

‘મોટું રૂપ આપું છું ! આપને અનુભવ નથી. અનુભવ મળશે એટલે ખત્રી થયા સિવાય નહિ રહે. પેલી ખીણ જુઓ. ધુમાડા અને રજકણથી એ કાળી થઈ છે એના કરતાં વધારે કાળી તો આપણા મંડળનાં કૃત્યોને લીધે થઈ છે. ધુમાડાનાં વાદળ કરતાં આપણાં કર્મોનાં વાદળ ઘણાં જ ગાઢાં અને વિશાળ છે. એ મ્હોતની ખીણ છે. જરા થોભો અને વખત આવ્યે આપને બધું સમજશે.’

‘ભલે ! એવું લાગશે ત્યારે વાત કરીશ.’ મેઘજીએ બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો. ‘મહને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે તમે કંઠેકાણું ગોઠવાઈ ગયા છો માટે અને તેટલા જલદી તમારો માલ સામાન વેચી સાટી અહીંથી ચાલ્યા જવ તો જ તમારી સલામતી છે. તમે જે કહ્યું છે તે વિષે જરા ય ચિંતા ન કરતા. એ હું કાઢને પણ નહિ કહું; પણ મહને લાગ્યું કે તમે પેટની વાત કઢાવવા—’

‘નારે ના !’ શાંતિલાલે દીન વદને કહ્યું.

‘બહુ સાફ. તમે કહ્યું છે તે ધ્યાનમાં રાખીશ અને વખત આવ્યે એ વિષે વાત કરીશ. મહને લાગે છે કે તમે લાગણીથી પ્રેરાઈને મહને કહ્યું છે. હવે હું જાઉં છું.’

‘હજી એક વાત બાકી રહે છે.’ શાંતિલાલે કહ્યું. ‘આપણને વાત કરતાં કાઢએ જોયા હશે; અને વખતે તમને પૂછવામાં આવશે કે આપણે શી વાત કરતા હતા ?’

‘એ ઠીક વિચાર કર્યો.’

‘તો કહેજો કે હું આપને મહારા સ્ટોરમાં ક્લાર્ક તરીકે રોકવાની વાત કરતો હતો.’

‘ભલે, અને એ બાબતનો મહેં નન્નો વાસ્તો એટલું ઉમેરવાનું.

આલો રળ લઉં. આશા રાખું છું કે આપનું કામ સુધરે અને આપને ફતેહ મળે.’

એજ દિવસે બપોરે મેઘજી સુતો સુતો કેં વાંચતો હતો એવામાં એનું બારણું ઉઘડ્યું અને શ્યામરાયનું લાંબુ પહોળું શરીર દેખાયું એણે અંદર આવીને મંડળની છૂપી નિશાની બતાવી. મેઘજીએ તેનો રીતસર જવાબ આપ્યો અને શ્યામરાયનો આદર સત્કાર કર્યો.

‘કેમ છે ? મેઘજી ! હું અહીં યધને જતો હતો એટલે તને મળવાનું મન થયું.’

‘આપને અહીં પધારેલા જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. આપનાં પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી !’ મેઘજીએ વિવેક દર્શાવ્યો.

‘હાથે કેમ છે ?’ શ્યામરાયે પૂછ્યું.

‘સુઝી ગયો છે. પણ એ વેદના ચે કિંમતિ છે.’

‘એ વાત તો ખરી’ શ્યામરાયે કહ્યું. ‘જેને એની કિંમત છે તેને મન એવું ખરું. આજે સવારે તું પ્રીન્સ ગાર્ડન્સમાં શાંતિલાલ સાથે શી વાત કરતો હતો ?’

સવાલ એકાએક એવી રીતે પૂછાયો હતો કે મેઘજીનો જવાબ આગળથી તૈયાર હતો તે જ ઠીક હતું.

એ સાંભળીને મેઘજીએ હસીને કહ્યું :

‘એને ખબર નથી કે હું ઘેર બેઠાં કમાઈ શકું એમ છું અને એ વાતની એને ખબર પણ નહિ પડે. એણે માન્યું કે હું કામધંધા વિનાનો હધશ એટલે એણે પોતાના સ્ટોરમાં કલાર્કની જગ્યા આપવાની વાત કરી.’

‘એમ વાત હતી ?’

‘હાજી.’

‘અને તેં એને ના પાડી ?’

‘બીજી શું ? એના કરતાં દસગણ અહીં બેઠાં બેઠાં હું ક્યાં કમાઉં એમ નથી ?’

‘જરૂર. પણ એની સાથે બહુ ભેળાવું મ્હને પસંદ નથી.’

‘કેમ ?’

‘હું ના કહું છું એ પુરતું છે.’

‘બીજા માટે હશે પણ મ્હારા માટે એ પુરતું નથી.’ મેઘજીએ હિંમતથી કહ્યું. ‘અને આપને માણસની પરીક્ષા હોય તો મ્હારે એ કહેવાપણું રહેતું નથી.’

શ્યામરાયની આંખોમાંથી તણુખા ખરતા લાગ્યા.

એકાએક એ હસ્યો અને મેઘજીને ખભે હાથ મુકી બોલ્યો.

‘તું બહુ જખરો જણાય છે મેઘજી ! તને એનાં કારણ જોઈતાં હોય તો કહું. તને શાંતિલાલે મંડળ વિરૂદ્ધ કેં કહ્યું ?’

‘ના.’

‘મ્હારી વિરૂદ્ધ કેં ?’

‘નાજી.’

‘નથી કહ્યું તે એટલા જ કારણસર કે એને તારો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ હોય. ખરા હૃદયથી એ વફાદાર નથી. અમને એ ખબર છે અને એના પર ધ્યાન રાખીએ છીએ; અને બરાબર યોગની વાટ જોઈએ છીએ. હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ બહુ દૂર નથી. આપણા વાડામાં મુરખ મેઢાંતું કામ નથી. અને બાવા માણસની સોખત તું કરે એ અમને પસંદ ન પડે એ દેખીતું છે. હવે સમજાયું ?’

‘એની સોખતની વાત જ નથી કારણ કે એ મ્હને ગમતો માણસ નથી.’ ઘણી જવાબ આપ્યો. ‘અને મ્હારા માટે બેવફાઈની શંકાની વાત કરનાર આપના સિવાય બીજું કોઈ હોત તો એનું મોઢું રંગાઈ ગયું હોત !’

‘ચાલો. એ પણ ઠીક !’ શ્યામરાયે હસીને કહ્યું. ‘હું તો તને વખતસર ચેતાવા આવ્યો અને તું ચેત્રી પણ ગયો.’

‘શાંતિલાલ સાથે મ્હારે વાત થઈ એ આપને શી રીતે ખબર પડી ?’ મેઘજીએ પૂછ્યું.

શ્યામયાય હસી પડ્યો.

આનુબાનુ શું ચાલે છે ને શું નહિ તેની ખબર મળે મળે એવી ગોઠવણ કરેલી છે એ સુજળ્ય મળે ખબર મળ્યે જ જાય છે, ચાલ, હવે જાઉં.'

એમ કહીને એ જવાનું કરે છે ત્યાં તો એકાએક બારણું ઉઘડ્યું અને ત્રણ વણ નેતર્યા મહેમાન અણુધાર્યા આવ્યા. મેઘજીએ એકાએક પોતાની રિવોલ્વર સંભાળી પણ એટલામાં તો એના માથા સામે બે રિવોલ્વરો ધરાયલી જોઈ એ ઠંડો થઈ ગયો. એની સાથે કેપ્ટન કેશવ ઉભો હતો અને એના હાથમાં આઠ બહારની રિવોલ્વર હતી. એણે હસીને મેઘજી સામે જોયું.

‘કમ છો ! મેઘજીલાઈ ! પાછી ચાલાકી અજમાવી ! ચાલો, તમારી ટોપી લઈલો ને અમારી સાથે ચાલો.’

‘અને માટે તમારે સહન કરવું પડશે કેપ્ટન ! સમજ્યાને !’ શ્યામરાયે કહ્યું. ‘એક પ્રમાણીક માણસના ઘરમાં એકાએક દાખલ થઈને હેરાન કરવાનો તમને શો હક્ક છે ?’

‘અને તમે એ પૂછો છો મી. શ્યામરાય !’ કેપ્ટન કેશવે કર્ક ડાકીમાં જવાબ આપ્યો. ‘તમારા જેવા કાઉન્સિલર એ ન સમજી શકે એ નવાઈની વાત છે. અમે તમને હેરાન કરવા માગતા નથી. અમારે તો મેઘજી સાથે કામ છે અને તમારી ફરજ અમને મદદ કરવાની છે, નહિ કે અમારા કામમાં ડખલ કરવાની.’

‘એ મ્હારો મિત્ર છે અને એની ચાલચલકત માટે હું જવાબ દઈ શકીશ.’

‘તમે વખત આવ્યે તમારી ચાલચલકતનો જ જવાબ આપજોને ! મેઘજી તો ડાર્બાનમાં ચે હરામખોર હતો અને હજી પણ છે. એને પકડો, અને એની પાસેથી હથિયાર લઈ લો.’ છેલ્લા શબ્દો એણે પોતાના બેઉ મદદનીશોને કહ્યા.

‘મ્હારું હથિયાર હું જ ઠેકાણે મુકું છું’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘અને

તમારી સાથે આવું છું. આપણે બે બે એકલા હોત તો તમે આટલી સહેલાઈથી મળે ન પકડી શકત કેપ્ટન કેશવ !’

‘વોરન્ટ ક્યાં છે ?’ શ્યામરાયે પૂછ્યું. ‘અરે આપરે ! આતે ન્યાય છે કે ફારસ !’

‘તમે તમારું કામ કરો ઠાઉન્સીલર ! અને અમને અમારું કામ કરવા દો’

‘ક્યા ગુન્હા માટે મળે પકડો છો ?’ મેઘજીએ પૂછ્યું.

વરમીસા વર્તમાનના વૃદ્ધ તંત્રી મી. અંતાણીને મારવાના. એ મરી ન ગયા એટલું સાફ થયું નહિતર ખૂનનો આરોપ આવત.’

‘તો પછી તમે ખાલી તકલીફ નહિ ઉઠાવતા કેપ્ટન ! મેઘજી કાલે રાત્રે બાર વા યા સુધી મ્હારે ત્યાં બીઝીક રમતો હતો અને એને માટે દસબાર સાક્ષા હું હાજર કરી શકીશ.’

‘તે તમારું કામ છે અને તમને ફાવે તો એ જવાબ કોર્ટમાં આપજો. ત્યાં સુધી તો ચાલો, મ્હારા મેઘજીભાઈ ! જાનામાના આમની સાથે જવ, અને બે એ સીધો ન આવે તો ગરમ કરીને પણ લઈ જાજો. મી. ય મરાય, તમે રસ્તો માપો. અમારા કામમાં ડખલ કરીને કાંદા નહિ કાઢો.’

કેપ્ટન કેશવનો દેખાવ એવો કરડો હતો કે એને ચીઢવવાની શ્યામરાયની હિંમત ચાલી નહિ. એણે ધીરે રહીને મેઘજીને પૂછ્યું :

‘પેલાનું શું—’ કહીને એણે અંગુઠા વતી પૈસા પાડવાનાં એજાન્ડર વિગેરે માટે પૂછ્યું.

‘હરકત નથી.’ મેઘજીએ જવાબ આપ્યો. એ એણે એવી રીતે સંતાડ્યા હતાં કે કોઈની મગદૂર ન હતી કે શોધી શકે.

‘ચાલો, સાહેબજી !’ શ્યામરાયે રજા લેતાં કહ્યું. ‘હું હમણાં જ લીમજીને મળું છું અને તારા બચાવની ગોઠવણ કરું છું. એની દલીલ આગળ પોલીસનું કૈજ નહિ ચાલે અને કોર્ટ છોડી જ દેશે.’

લીમજી ત્યાંનો આગળ પડતો અને બાહોશ વડીલ હતો.

‘તમે એને લઇ જાવ. હું એનું મકાન જોઇ લઉં.’ એમ કહીને કુંપ્ટને પોતાના માણસો અને ફેદીને રવાના કર્યો અને પોતે તપાસ કરવા માંડી. ધ્યાન દઇને જોવા છતાં એ એને કે જ જડ્યું નહિ કે જેનાથી એનું કામ સરળ થાય કે કેંક મદદ મળે.

મેઘજીને થાણામાં લઇ ગયા ત્યારે અંધારું થઇ ગયું હતું; છતાં એની પાછળ કેટલાક માણસો અને છોકરાંઓ હુરીયો કરતાં આવતાં હતાં. એને થાણામાં જતાં જોઇને એ સૌ પાછા ફર્યાં.

સહેજ સાજ તપાસ પછી મેઘજીને ગુન્હેગારો માટે બનાવેલી કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યો. ત્યાં એણે ત્રિકમજી તથા બીજા ત્રણ જણને પુરાયલા જોયા. એ બધા બપોરના પકડાયા હતા.

પણ આ બધાં જાનતા અને કડકાઇનાં વાતાવરણ બેદીને મંડળનો હાથ એમનું રક્ષણ કરવા તથા એમની સગવડો સાચવવા સમર્થ હતો. રાતના મોડેથી એમને માટે સારામાં સારી મીઠાઇ તથા ફળ-ફળાદી લઇને એક કૉન્સ્ટેબલ આવ્યો. એ બધું એ વીંટામાં લઇ આવ્યો હતો. પાંચે જણા લહેરથી એ બધું ચપાટી ગયા અને નિરાંતે ઉંઘી ગયા. શું થશે એની અછેને ય ચિંતા ન હતી.

એવી ચિંતા રાખવાની એમને જરૂર પણ ન હતી કારણ કે એમની ખાત્રી હતી કે એ સૌ છૂટી જવાના છે. એમના તરફથી લાવવામાં આવનાર સાક્ષીઓની જુબાની વિરૂદ્ધ મેજસ્ટ્રેટ કેંજ સજા કરી શકે એમ ન હતું અને એ કેં કરે તો એ એની ઉપલી કોર્ટ જરૂર છોટી દે.

બીજે દિવસે કેસ ચાલ્યો.

પોલીસ પક્ષે છાપખાનાના કંપોઝીટરો અને પ્રુફરીડરો તથા એક સીપાઇની સાક્ષી હતી. એમાંનો કોઇ ખરી ખાત્રીથી ગુન્હેગારને ઓળખાવી શકતો ન હતો. એમના એકાએક હુમલાથી સૌ કોઇ ગભરાઇ ગયા હતા અને આગળ આવવાના કે મદદ કરવાના પણ

તેમના હોશકોશ ન હતા. એ બધા સાક્ષીઓ ભીમજીની ઉલટ તપાસમાં તૂટી ગયા.

મી. અંતાણીએ જણાવ્યું કે એમના પર ઓચિંતો હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો અને પહેલો ફટકો જ સખત રીતે પડ્યો હતો એટલે એ ખરી ખાત્રીથી ગુન્હેગારોને ઓળખાવી શકે એમ ન હતું છતાં આ લોકો જ હતા એમ એમનું માનવું હતું. એ ઉપરાંત એ મંડળ સિવાય કોઇને એમના પર હુમલો કરવાને કૈંજ કારણ ન હતું અને એમની હંમેશની ટીકાને લીધે જ મંડળે આ પગલું લીધું હતું.

ભીમજીની ઉલટ તપાસમાં એ આ લોકો જ એમને મારનાર હતા કે કોઇ બીજા હતા એ ખરી ખાત્રીથી કહી ન શક્યા એટલે એ પણ તૂટી ગયા.

શ્યામરાયે ઓછામાં ઓછા છ સાત આખરદાર માણસો સાક્ષી તરીકે આજ્યા હતા. એમણે જણાવ્યું કે ગઇ કાલે રાત્રે શ્યામરાયે પોતાના મિત્રોને ચહાપાણી માટે નોતર્યા હતા અને મોડે સુધી સંગીત અને રમતગમત ચાલુ હતી. મેઘજી, ત્રિકમજી અને બીજા બધા તે વખતે હાજર હતા અને છેક રાતના આર વાગ્યા પછી ઘેર ગયા હતા. અંતાણીને રાત્રે સાડાદસ અગીઆરે માર પડ્યો હતો એટલે એમાં મેઘજી વગેરેનો હાથ હોય એ તદ્દન અસંભવિત હતું. ઉલટ તપાસમાં પણ એ લોકોએ ચોકસાઈથી જવાબ આપ્યા.

આ સંજોગોમાં ખોટી હેરાનગતી માટે દિલ્લગીરી બતાવી કોર્ટ મેઘજી વગેરેને છોડી મૂક્યા અને કૃષ્ણ કેશવના વર્તન બદલ ટીકા કરી.

અને કોર્ટનો ચુકાદો આનંદના અવાજ સાથે લોકોએ વધાવી લીધો. મેઘજીએ જોયું તો કે ફેટલાયે જાણીતા અને ઓળખીતા માણસો કોર્ટમાં હાજર થયા હતા. એમાંના ઘણાખરા મંડળના સભ્યો જ હતા.

આ રીતે મેઘજી માનસહિત છૂટી ગયો.

ભ ય નાં વા દ ણ

મે ઘણની ખ્યાતિમાં જે કાંઈ ઉણપ હતી તે એની સામેના આ કેસ અને એના પરિણામથી પૂરાઈ. આજ સુધી એવો ખનાવ લાગ્યે જ બન્યો હશે કે જેમાં દાખલ થવાની રાત્રે જ સલાસદને કામ સોંપવામાં આવે, ને સફળતાથી એ પુરું કરે, પકડાય, કેસ ચાલે ને ત્રીજે દિવસે છૂટી જાય. એ પહેલાં પણ એણે ઘણી સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી અને તેમાં આ ખનાવોએ ઘણો ઉમેરો કર્યો. એનો હસમુખો અને મળતાવડો સ્વભાવ ખુબ વખણાયો. એ ઉપરાંત એમ પણ કહેવાયું કે એ સર્વશક્તિમાન સર્વાધિકારી તરફથી થતું અપમાન પણ સાંખી લે એવો ન હતો. ચારે તરફ એનાં અનંકવિધ વખાણ થતાં.

એનું બેભું પણ ફળદ્રુપ હતું. મંડળની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એ મદદગાર હતો. એની સલાહ ઘણી વાર પૂછવામાં આવતી. એમ પણ બોલાતું કે એ આગળ ઉપર પ્રમુખની ખુરસી શેલાવશે ને સર્વાધિકારી થશે.

એની આ વધતી જતી કીર્તિ કેટલાકથી સહન ન થતી અને એવા અકારણ એનો કીર્તિદ્વેષ કરતા. ત્રિકમળ એમાં આગેવાન હતો.

પણ એક બાજુ એને ખ્યાતિ મળી ત્યારે બીજી તરફ એની આત્મિક કાંટાની થઇ ગઇ. એ પકડાયો અને એની ચામે કેસ ચાલ્યો એ વાતની મહિના બાપને ખબર પડી ત્યારથી એને માટે જે રહ્યું સંત્યું માન હતું તે પણ એને મનથી ઘટી ગયું. મહિને એને માટે ખૂબ લાગણી હતી છતાં એને એ વિચાર થયો કે એના જેવા ગુન્હેગાર અને છાપેલા કાટલા જોડે દિવસ કાઢવા પડે તો એ સંધ કાશીએ શી રીતે જાય !

બીજા કરતાં એ બાબતની મહિને વધારે શીકર હતી. એ સમજી હતી અને પોતાનું હિતાહિત સહમજતી હતી. ત્રિકમળ માટે એને માન ન હતું; અને છેલ્લા વિરોધ પછી એ આવતો અંધ થઇ ગયો હતો. જયશંકરને પણ એ ગમતી વાત હતી એમ એને લાગ્યું. ત્રિકમળ પછી બીજો કાંઈ લાચક માણસ એમ દૂર દેશાવરમાં મેઘજી સિરાય મળવો મુશ્કેલ હતો. એ છતાં એને મેઘજી પ્રત્યે ઉપલા બનાવથી તિરસ્કાર પેદા થયો હતો અને મહિ માટે શી જોગવાઈ કરવી તેની એને ચિંતા થતી હતી.

બહુ બહુ વિચારને અંતે મહિને એમ લાગ્યું કે એક વખત મેઘજીને જાતે મળીને બંને ત્યાં સુધી આ જાતનાં કામો કરતો એને અટકાવવો અને એ મંડળ સાથેના સંબંધ તોડી નાખવા એને વિનવવો. એ જો માની જાય તો ત્રણ જણે, મહિ, જયશંકર અને મેઘજીએ દૂર દેશાવર ચાલ્યા જવું. એની આ વિનંતિ મેઘજી

સ્વીકારશે કે કેમ તેની એને ખાત્રી ન હતી છતાં પ્રયત્ન કરી
જોવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

વિચારમાં વિચારમાં આખી રાત ગાળીને એક દિવસે સવારના
મણિ દેવકુંવરને ત્યાં ગઇ. મેઘજી પોતાના ખંડમાં ટેબલ આગળ
બેઠો બેઠો કુંક લખવામાં મશગુલ હતો. બિલકુલ અવાજ ન
થાય એવી ચાલે ચાલીને મણિ એની પાછળ ઉભી રહી, અને એને
કુંક અટકચાળું કરવાનું મન થયું. એણે ધીરે રહીને એની આંખો
દબાવી દીધી.

એનો વિચાર એને ભડકાવવાનો હોય તો એ એને ભડકાવી ચૂકી
હતી પણ એ ઉપરાંત એ જાતે પણ ભડકી ગઇ. એકાએક વાઘની
પેઠે છલંગ મારીને મેઘજી કૂદ્યો અને એક હાથે એનું ગળું, દાખ્યું
તથા બીજા હાથે ટેબલ પરનો કાગળ ઉપાડી ને ચોળી નાખ્યો. ક્ષણેકવાર
એણે ગુસ્સાથી આવનાર તરફ જોયું પણ એને ઓળખતાં જ ગુસ્સો
જતો રહ્યો; અને એને કેકાણે આશ્ચર્ય તથા આનંદ આવતાં
લાગ્યા. મણિએ એને ગુસ્સે થતાં પહેલી જ વાર જોયો હતો હસવાનું
ખસવું થતું નેહ એ ઉઘાઇજ ગઇ હતી.

‘અરે બાપરે !’ મેઘજીએ આશ્ચર્યથી કહ્યું. ‘તું છે કે ? તને
આવો આવકાર આપવા માટે દિલગીર છું મણિ ! તું હશે એવો
મહને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો.’

પણ હજી મણિની ધાક ગઇ ન હતી એનું હૃદય ધબકતું હતું

મેઘજી આમ શા માટે વર્ત્યો. એ કેને કાગળ લખતો હતો ?
એનું હૃદય શુદ્ધ હોય તો આટલી બહીક રાખવાપણું હોય જ નહિ.
એ ગુન્હેગાર હતો અને જરૂર એ પાપી હશે જ એવો એને
વિચાર આવ્યો.

‘તમને એ શું થઇ ગયું મેઘજી ! મહારાથી આટલા બધા ભડ-
ક્યા કેમ ? તમારું હૃદય સાફ હોત તો મહારાથી તમે ભડકત નહિ.’

‘તું એમ માને છે ? મણિ ! મ્હારું ધ્યાન બીજી આત્મતામાં હતું એટલે તું આવી એની મ્હને ખબર પડી નહિ.’

‘એમ નહિ—’ એકાએક એને બીજી જ શંકા આવીને બોલીઃ
‘પેલી ચીઠ્ઠી કાઢ સ્ત્રીને લખતા હતા ?’

‘એ વિચાર કરવો નકામો છે ! મણિ !’

એની શંકા ખાત્રીના રૂપમાં ફેરવાતી લાગી.

‘તો પછી મ્હને બતાવતા કેમ નથી. લાવો, બોવા દો, એમાં શું લખ્યું છે તે.’

‘એ કાઢ સ્ત્રીને નથી લખ્યો. એ મંડળને લગતી વાત છે અને એ ખાનગી રાખવા મ્હેં વચન આપેલું છે. તને આપેલું વચન હું પાળું છું એ તો તારી ખાત્રી છે, તેવી જ રીતે એક વખત આપેલું વચન હું કદી તોડતો નથી; એટલે એ તને બતાવી ન શકાય. અને આ વખતે તારો હાથ હતો પણ કંઈ ઘડીએ છૂપી પોલિસના અમલદારનો હાથ એ જ મુજબ પડે એ કાણ કહી શકે એમ છે !’

મણિને લાગ્યું કે એની વાત ખરી હતી. એ રીતે કાઢ પણ વખતે છૂપી પોલિસ એને હેરાન કરે એ સંભવિત હતું.

‘એ પણ બનવા બોગ છે.’ મણિ બોલી.

‘હવે તો સંતોષ થયો ને ?’

‘તમને બદનામ થતાં બોધને શી રીતે સંતોષ થાય ! તે દહાડે સાલજ્યું કે તમે પેલા છાપાવાળાને મારવા બદલ પકડાયા છો તે વખતે મારો જીવ કપાઈ ગયો ! એ રીતે કાણ બાણે ક્યારે તમે બળતી આગમાં ફેદી પડો કે કાઢને ખબર પણ ન પડે પછી સંતોષ તે શી રીતે થાય ?’

‘પણ એમ પોચા થયે કે પાલવે !’

‘ત્યારે કરે શું ? તમે એવું કરો એટલે !’

‘તું પણ એમ માને છે ! મંડળનું કામ કરવાને તેના સલા-સદો બધાયલા છે.’

‘તે સારૂ કામ. નહિ કે આપું મારફાડનું. નિર્દોષને મારવાથી શો લાભ ?’

‘જો મણિ ! એ બાબતમાં તને શી ખબર પડે ! એ પક્ષ વચ્ચે લઢાઇ ચાલે ત્યારે એક બીજને યોગ્ય લાગે ત્યાં પ્રહાર કરે. આ પણ એવું જ છે. મંડળનો વખત હોય તો મંડળ પ્રહાર કરે અને બીજનું ચાલે તો એ હાથ ઉપાડે.’

‘પણ મેઘજી ! તમે એ છોડી શકો નહિ ? મ્હારે ખાતર-પ્રભુને ખાતર એ બધું છોડી દો. હું એ જ કહેવા આજે આવી છું. મ્હારી એક જ માગણી છે અને તમે એનો સ્વીકાર નહિ કરો ?’

‘ખરેખર ! મણિ ! તું શું કહે છે અને માગે છે તેનો તને પુરેપુરો ખ્યાલ નથી. હું મ્હારા સોગન શી રીતે તોડું ? મ્હારા સાથીઓથી છૂટો કષ્ટ રીતે પડું ? મ્હારી સ્થિતિની તને ખબર હોત તો તે આવી માગણી કરી ન હોત. મ્હારી ઇચ્છા હોય તો પણ મ્હારાથી છૂટા થવાય એમ નથી. મંડળ એની ગુપ્ત હકીકતો જણાવ્યા પછી મ્હારા જેવા સલાસદને જવા દે એ સંભવિત નથી.’

‘એનો મ્હેં વિચાર કર્યો છે મેઘજી ! એનો પણ રસ્તો ચઢ શકશે. બાપુજી પાસે પૈસા છે. એ પણ આ જગ્યાથી કંટાળી ગયા છે. એ જવા તૈયાર છે. તમે આવો તો આપણે નૈરોબી કે કેપ્ટાઉન જતાં રહીએ.’

મેઘજી હસ્યો.

‘ગાંડીરે ગાંડી ! તું શું એમ માને છે કે મંડળનો હાથ ત્યાં સુધી પહોંચી શકશે નહિ ?’

‘તો પછી એથી યે દૂર હિન્દુસ્તાન-કાઠિયાવાડ જ્યાં એનો હાથ ન પહોંચે ત્યાં; કાષ્ટ પણ રીતે આ મૃત્યુની ખીલુની બહાર જતાં રહીએ.’

મેઘજીને શાંતિલાલ સાંભર્યો.

‘આ બીજી વખત મ્હેં એને એ નામે બોલાતાં સાંભળ્યા. ફેર

એટલો કે ખીજાએ મ્હોતની ખીણ કહી હતી અને તું મૃત્યુની ખીણ કહે છે. એ નામ એને કેટલેક દરજ્જે ઉચિત છે ખરું.’

‘અને એ મુજબ મ્હોતનો ભયંકર પંને સૌની ઉપર ઉગામેલો છે એ ક્યારે નીચે પડશે કે જકડશે તે કાણ જાણી શકે છે ? તમે એમ ધારો છો કે ત્રિકમજીએ મ્હને માફી આપી છે ? એ તમારાથી ડરે છે નહિતર ક્યારનો એ એણે બદલો લીધો હોત. તમે એને મારા તરફ જીએ છે એ રીતે જોતો જીએ તો જાણાય કે એનામાં કેટલું ઝેર છે ! ભૂખ્યા વરૂના જેવી એની આંખો મ્હને જોઈને હિંસક થઈ જાય છે.’

‘એમ ! ત્યારે મ્હારે હવે એને વિવેકનો પાઠ શિખવવો પડશે. પણ જો, મણિ ! મ્હારો જવાબ એક જ છે કે મ્હારાથી આ જગ્યા છોડી જવાય એમ નથી એ બને એમ નથી છતાં તું જો મ્હને પુરતો વખત આપે તો અહીંથી માનભેર વિદાય થવાય એવો રસ્તો હું શોધી કાઢીશ.’

‘આવી બાબતમાં માન શાં ને અપમાન શાં ?’

‘તે તારી નજરે લાગતું હશે. પણ જો મ્હને છ મહિના જેટલો વખત આપવા તૈયાર હોય તો હું એવો માર્ગ લઈશ કે જરા પણ શરમાયા સિવાય કે હેરાનગતિ સિવાય આપણે અહીંથી જઈ શકીએ.’

મણિના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

‘છ મહિના ? તમે વચન આપો છો ?’

‘વખતે સાત કે આઠ પણ થાય; છતાં એટલું ખાત્રી પૂર્વક કહું છું કે એક વરસથી ઓછું થશે. એ અરસામાં તો આપણે અહીંથી જરૂર ચાલ્યા જઈશું.’

અને એથી વધારે મણિને મળી શકે એમ ન હતું. એટલો વખત એ શોભવાને તૈયાર હતી. એક વખત કહ્યા પછી કદી પણ મેઘજી ફરશે નહિ એ બાબતની એને ખાત્રી હતી. આખરે ઉજવળ ભવિષ્યની કલ્પના પર એ મુસ્તાક રહી શકે એમ હતું.

અને એ ઉજમાળ આશાએ એ પ્રકુલ વદને વદને પાછી ફરી. પાછી ફરતી વખતે એના હૃદય પરનો ભાર ઉત્તકાષ્ટ ગયો હતો.

મંડળના સભ્ય તરિકે દરેક કામકાજ જાણવા તથા જોવાનો મેધજીને હક્ક હતો; અથવા તો બધું કામ એ જાણી શકે એ રીતે થતું હશે એમ પહેલી નજરે લાગે એ સ્વાભાવિક છે પણ થોડા વખતમાં જ મેધજીને ખચર પડી કે મંડળનું કામ એવું ન હતું. એ સંસ્થા એણે ધાર્યું હતું તે કરતાં ઘણી વિશાળ અને એનું કામ પણ એટલું જ અટપટું તથા ઘૂપું હતું. એ તો શું પણ ખૂદ શ્યામરાય સર્વાધિકારી પણ કેટલીક બાબતોથી અજાણ હતો; કારણ કે એ બધાના ઉપર એક બીજો અધિકારી હતો અને તે કાળા પૂલ આગળ રહેતો હતો. વરમીસા જેવી કેટલી યે શાખા પર એનું પ્રભુત્વ હતું અને શ્યામરાય પણ એના નામથી ધ્રુજતો. એનું નામ વિસનજી હતું. એ દેખાવનો ઘણો જ કરડો અને દુષ્ટ હતો.

એક દિવસ ધનજી-જે હમણાં મેધજી સાથે જ રહેતો હતો તેને શ્યામરાય તરફથી ચીઠ્ઠી મળી તેમાં વિમનજીની ચીઠ્ઠી બીડેલી હતી. એમાં લખ્યું હતું કે કેં ખાસ કામપર-જે આ વિભાગમાં જ કરવાનું છે તે માટે-એણે બે જુવાન માણસો નીમ્યા છે અને તેઓ એકાદ દિવસમાં આવી જશે. સર્વાધિકારીએ એમનાં રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરવી. એમનાં નામ આવજી અને દામજી છે અને એમને સોંપેલા કામની વિગત જણાવવાની કે પૂછવાની જરૂર નથી. વખત આવે એ એમનું કામ કરી લેશે. શ્યામરાયે એ ઉપરાંત એટલું ઉમેર્યું હતું કે આવનાર માણસોની મંડળના મકાનમાં કે બીજે સગવડ સચવાય એમ નથી. એટલે એ કામ ધનજીએ ઉપાડી લેવું તથા મેધજીએ એમાં મદદ કરવી. એ બેઉજણુ રહે ત્યાં સુધી એમની સર્વ પ્રકારે સગવડ સાચવવી અને કામની સરળતા કરી આપવી.

એ ચીઠ્ઠી મળી તેજ દિવસે સાંજના એ બેઉ જણુ આવી લાગ્યા.

એમાં માવજી ઘણો મીઠો તથા પકો હતો અને કામનો રીઠો હતો. જ્યારે દામજી અલ્લડ અને આનંદી હતો. અ હજી ઉગતો જુવાન હતો. એ બેઉજણે આ પહેલાં પણ મંડળને લગતું કામ બરાબર બજાવી વિશ્વાસ અને શાખાશી મેળવ્યાં હતાં.

એ બેઉ પેતાનાં અત્યાર અગાઉ બજાવેલાં અને પાર પાડેલાં કામ વિષે આતુરતાથી તેમજ રસભેર વાત કરવાને તૈયાર હતા પણ હાથપરના કામ વિષે કેંપણ કહેવાને રાજી ન હતા એમ મેઘજીને લાગ્યું.

‘અમારી ચુંટણી એટલા સારૂ કરી કે અમે બેઉજણે આજ સુધી પાંચેક વખત કામ બરાબર કર્યું છે અને અમને કેં લક્ષ્ઃ કે વ્યસન નથી. અમે કેં ન કહીએ તેથી ખોટું લગાડવાનું નથી. ખરી વાતતો એ છે કે એ બાબતની વાત કરવાની અમને સખતાઈથી ના પાડવામાં આવી છે અને મંડોનો હુકમ કેવો સખત હોય છે એ તમે ક્યાં નથી જાણતા ?’

‘પણ અમારી જાણ બહાર એ કેં ઓછું જ છે !’ ધનજીએ વાતમાં વાત રજી કરી. ‘અને જ્યારે ત્યારે આપણે ક્યાં નથી જાણવાના. આતો એટલું જ કે તમને મદદ કરી શકાય.’

‘એ વાત તો ખરી પણ તમારી મદદની એમાં જરૂર નથી અને એ વાત થાય એવું યે નથી તમે કહો તો બીજી વાતો કરીએ. અમારું કામ પતે નહિ ત્યાં સુધી એ બાબતની વાત જ નહિ.’ માવજીએ કહ્યું.

‘મ્હારે તો છ સાત જણને સીધા કરવાના છે એમાંનો એકાદ હોય તો મ્હારું કામ ઓછું થાય’ મેઘજીએ બેદ જાણવા રસ્તો કાઢ્યો. ‘એટલા સારૂ પૂછું છું. જુઓને, એક તો ચરણદાસ વાઘાણી. એની પાછળ તો તમે નથીને ?’

‘નારે ! એ નથી.’

‘ત્યારે મધુસુદન મહેતા ?’

‘એ પણ નહિ.’

‘ભલે, તમે કહો નહિ તો કે’ ઓછું જ કહેવરાવાય એમ છે !
એટલું જ કે એ જાણત તો આનંદ થાત.’

માવજીએ હસીને ડોકું હલાવ્યું. એ એમ ભોળવાય એવો ન હતો.

અને રહેમાનોની આટલી આટલી કાળજી હતી તો પણ મેઘજી અને ધનજીએ એ લોકોના ‘કામ’ વખતે હાજર રહેવાનું નક્કી કર્યું હતું. એમના રહેમાનો એમની નજર કેદમાં હતા.

એટલે એક દિવસ પાછલી રાતના મેઘજીએ એ બેઠને લપાતા છૂપાતા ભાગતા જોયા કે તરત જ એણે ધનજીને જગાડ્યો અને બેઠે જાણે જલદી જલદી કપડાં પહેરી પેલા બેઠની પૂઠ પકડી. હજી સવાર પડ્યું ન હતું. ઠંડીના દિવસ હતા અને પાછલી રાત હતી. એટલે કોઈ રડ્યું ખડ્યું રસ્તા પર દેખાતું. પેલા બેઠે જાણું પર દૂરથી નજર રાખીને આમણે પૂઠ પકડવી જારી રાખી અને એમનાં પગલાં દબાવતા ચાલ્યા.

મેઘજીનું રહેઠાણ શહેરની પરવાડે હતું એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યાંથી આગળ જતાં એ લોકો ઝાડોની ઘટામાં આગળ વધ્યા. ત્રણ માણસો ત્યાં એમની વાટ જોઈને ઉભા હતા. પાંચે જાણે સહેજસાજ વાત કરી અને આગળ વધ્યા. એમનું કામ એટલું જરૂરી હતું કે જેમાં એક કે બે કરતાં વધુ માણસની જરૂર હતી અને એ પરથી જાણાતું હતું કે એના પ્રમાણમાં જોખમ પણ વધારે હોવું જોઈએ આગળ જતાં રસ્તો ખાણો તરફ જતો હતો અને ખીણ શરૂ થતી હતી. એમણે કોહિલનો રસ્તો લીધો. કાગડાના જેટલી કાળાશને લીધે એનું એ નામ પડ્યું હતું. એની નજીકમાં જ એક જખરદસ્ત ખાણ હતી અને એનો મેનેજર મી० ડન નામનો એક અંગ્રેજ હતો. એ ઘણોજ બાહોશ હતો અને વર્ષો થયાં એની કામ લેવાની ચાલાકી તથા કાર્ય દક્ષતા માટે પ્રખ્યાત હતો.

સવાર પડ્યું હતું અને ધીમે ધીમે મંજુરો કામ પર ચઢતા હતા.

મેઘજી અને ધનજી પણ મંજુરો સાથે ભેળાઈ ગયા અને પેલા પાંચ જણ પર નજર રાખતા આગળ વધ્યા. હજી ધુમસ પુષ્કળ હતું અને બહુ દૂરની ચીજ સ્પષ્ટ દેખાતી ન હતી. એવામાં ઍન્જીનની સીસોટી વાગી. કામ શરૂ થાય તે પહેલાં દસ મીનીટ આગમ્ય માણસોને ચેતાવવા અને તૈયાર રહેવા એ વગાડવાનો રિવાજ હતો.

ન્યારે તેઓ ખાણ આગળ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં આગળ આશરે સોએક મંજુર એકઠા થયેલા એમની નજરે પડ્યા. એ બધા ખાણમાં જવા ઉભા હતા. પેલા પાંચ જણ એક ખાણુ ઍન્જીનની કાટડી પાસે ઉભા હતા. મેઘજી અને ધનજી એક ઢગલાની પાછળથી શું થાય છે તે જોવા લાગ્યા.

એમણે ખાણના ઍન્જીનીયર મી. મેન્ડીઝને બહાર આવીને ખાણમાં ઉતારવાનાં પાંજરાં તૈયાર કરવાની સીસોટી મારતાં જોયો એ વખતે મી. ડન બહાર આવ્યો અને ખાણુ તરફ જવા લાગ્યો. એકાએક એની નજર પેલા પાંચ અજાણ્યા માણસો પર પડી. તેઓ શાંતિથી ઉભા હતા. ટાઢને લીધે એમણે ભુકાની બાંધેલી હતી. એમને જોઈને એનેજરને જરાક વાર તો મૃત્યુની આગાહી થતી ન હોય એમ ઝણઝણાટી આવી, છતાં એને ન ગણકારતાં એ એમના તરફ ફર્યો અને પૂછ્યું:

‘ક્યા કામ હય ? ટુમ ઇડર કાયકુ ખડા હય ?’

એનો જવાબ આપવાને બદલે માવજી આગળ આવ્યો અને એકાએક મી. ડનના પેટ સામે ગોળી છોડી. પેલા સો મંજુરો ભયના માર્યા ગભરાઈને ઉભા રહ્યા. એનેજરે પોતાના ધા ઉપર બેઠે હાથ ડાબ્યા અને આગળ વધ્યો. એની મદદે ઍન્જીનીયર દોડ્યો. એટલામાં બીજા એક જણે એનેજર તરફ ફરીથી બહાર ફર્યો. એ પગ ઉછાળતો ભોંયે પડ્યો અને બીજા ધાએ એના પ્રાણ ઉડી ગયા. જોઈને તે ઍન્જીનીયરે ભુમ મારી અને

હાથમાં જે આવ્યું તે લઇને દોડ્યો. એટલામાં એને બે ગોળી વાગી અને એ તમરી ખાઇને નીચે પડ્યો. મજુરોમાંથી ફેટલાક સળવળ્યા અને આગળ વધવા લાગ્યા એટલે પેલામાંથી બેએક જણે એમના તરફ ઉપરાઉપરી દસેક બહાર કર્યા તેથી ઘુમ બરાડા પાડતા વિખરાઇને એ લોકો વરમિસા તરફ અને જેમ ફાવ્યું તેમ નાસવા લાગ્યા. પછી પણ ફેટલાક બહાદુરો હિંમતથી પાછા ફર્યા ત્યારે ખૂનીઓ નાસી ગયા હતા અને પોતાનું કામ સો સાક્ષીઓની સમક્ષ કર્યા છતાં એમને ઝાળખાવે એવી જરાપણ નીશાની રાખી ગયા ન હતા. થોડીવારે ધુમસ ઉડી ગયું અને એજ રીતે એ ખૂની ટોળી પણ અદ્વશ્ય થઇ ગઇ. રક્ષાં માત્ર એમના કામના પુરાવા રૂપ પેલાં બે મૃદદાં.

મેઘજી અને ધનજી જેમ બંને તેમ જલદી ઘર તરફ નાડા. પેલા બે આવી લાગે તે પહેલાં એમને ઘેર પહોંચી જવાનું હતું. ધનજીને આજનો બનાવ ઘણો જ ભયંકર લાગ્યો. એણે આજ સુધી આવા કામમાં ભાગ લીધો ન હતો અને તેની નજર આગળનો આ પહેલોજ ગમખાર બનાવ હતો; જ્યારે મેઘજીની સ્થિતિ છેક એવી ન હતી. એ હિંમતવાન હતો અને એના સાથીદારની નબળાઇ એને પસંદ ન હતી.

‘ભલા માણસ !’ એણે કહ્યું. ‘એમાં એટલા ઢીલા થઇ જવા જેવું છે શું ? બે પક્ષ વચ્ચેની આતો લઢાઇ છે. અને આપણે જ્યાં સફળતાથી ધા કરી શકાય ત્યાં ધા કરીએ છીએ. એ કે’ વ્યક્તિગત વેર ઓછું જ છે ?’

એ દિવસ રાત્રે મંડળનું મકાન ગાજી ઉઠ્યું. એના ગાજી રહેવાનાં બે કારણો હતાં. એકતો એમના જ જીલ્લાની નડતર નીકળી ગઇ હતી અને એનો દાખલો જોઇને એમની સામે ક્રોધ માથું ઉંચકી શકશે નહિ તેમજ મંડળની માગણી નકારશે નહિ. એ ઉપરાંત બીજું કારણ એ હતું કે જે વખતે વિસનજીએ પોતાના બે માણસો અહીં મોકલ્યા હતા તે વખતે આ શાખાના બે માણસોને બીજે

સ્થળે કામ આપવા માટે માગ્યા હતા અને તે બેઠે જળ પોતાનું કામ ઘણી જ બાહોશીથી પાર પાડી આવ્યા હતા. એમને એક ખાણના માલિકને સાફ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એ ઘણો જ કરડો માણસ હતો અને એણે મંડળના કેટલાક સભ્યો જે એની ખાણમાં કામ કરતા હતા તેમને આળસુ તથા છાકટા કહીને કાઢી મૂક્યા હતા. વસ્તુતઃ એની ટીકા ખોટી ન હતી પણ એ રીતે રજા આપે અને મંડળનું અપમાન કરે તે સહન કરી શકાય એવું ન હતું અને એને પરિણામે એની સામે પગલાં ભરવાનો ફરાવ પસાર થયો હતો. એના મરણને લગતી ધમકીઓ વાળી જનસા ચીટીઓથી એ ન ડર્યો અને એણે પોતાનું વલણ ફેરવ્યું નહિ એટલે છેવટે એને સાફ કરવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ અને એ મુજબ એ કામ અહીંના બે સભ્યોએ કરી આપ્યું.

ત્રિકમજનો એમાં હાથ હતો. એ અને એક જળ બીજો એમ બેએ મળીને એ કામ પાર પાડ્યું હતું. એણે અને એના સાથીદારે આગલી રાત ડુંગરાઓમાં કાઢી હતી. ટાઢથી એમનાં શરીર અકડાઈ ગયાં હતાં એટલે એમને ગરમા ગરમ આવકાર અપાતો હતો.

એમણે પોતાનાં પરાક્રમની વાત કેટલીયે વખત કહી અને ફરી ફરીને કહેવી પડી. શી રીતે એમણે એની ખખર મેળવી એનો ઘોડો રોક્યો તથા કઈ રીતે એને માર્યો તેમજ નીચે પડી ગયા પછી પણ કેવી રીતે ઘા કચેં ગયા એ બધું રસભેર અને મીઠું મરચુ ભભરાવીને કહ્યું.

અહીંની શાખાનું કોઈ મરનારને ઝોળખતું ન હતું અને કોઈને અંગત વેર ન હતું. એ કામ એમણે પેલી શાખાને ખાતર કર્યું હતું અને બીજાની હરીફાઈમાં વરમીસાનું પાણી ઉતરે એમ નથી એ પુરવાર કરવાની એમની ઇચ્છા હતી.

જે વખતે એ લોકોએ પેલાને ઘોડા પરથી પાડીને મારવા માંડ્યો તે વખતે એક જળુની ગાડી આવી. તેમાં એક જુવાન બેઠું એટલું હતું. એમાંના જુવાન વચ્ચે પડવા આવ્યો પણ એને એમણે

એતાવી દીધો અને જે સીધો સીધો ચાલ્યો નહિ જાય તો એના પણ પેલાના જેવા હાલ કરવાની ધમકી આપી એટલે એ ડરીને ચાલ્યો ગયો.

મરનારની લાશ જોઈને, આજીબાજીના ખાણવાળા સીધા થાય એ હિસાબે એમણે એક ઝાડે લટકાવી હતી અને એની એના વારસોને ખબર પડે તે પહેલાં કાગડાઓએ ઉબાળી કરી લશે એમ કહીને એ લોકો મલકાતા હતા.

એ એમનો આનંદનો દિવસ હતો. ભયનાં વાદળ એ રીતે કાજળ કાળાં થતાં જતાં હતાં. ડાહ્યો સેનાપતિ વિજયોન્મત થયેલી સેનાને આગળ પાઠી બીજો વિજય મેળવવા તરત જ મથે છે તેમ શ્યામરાયે આ પ્રસંગનો લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો. એ રાત્ર જ્યારે મોડેથી બધા વિખરાતા હતા ત્યારે એણે મેઘજીને ખભે હાથ મૂક્યો અને એકાંતમાં મળવા બોલાવ્યો. મેઘજી એની પાછળ ગયો.

‘જોની દીકરા !’ એણે બહાલથી કહ્યું. ‘આજે તારે લાયકનું એક કામ છે, અને એ તારે કરવાનું છે.’

‘એ સાંભળીને મ્હને ઘણું આનંદ થયો. જે ‘હોય તે ફરમાવો.’ મેઘજીએ જવાબ આપ્યો.

‘તુ તારી સાથે બે જણને લઈ જજે. એક તો પેલો હુસમુખ અને બીજો તને જે ઠીક લાગે તે. લાલજીને પણ મ્હેં ખબર આપી છે. એ ચાલશે. ત્યાં સુધી પેલા ભાઉ શિંદેને આપણે ઠેકાણું નહિ પાડીએ ત્યાં સુધી આપણે શાંતિથી બેસી શકીએ નહિ. એ કામ તું કરીશ એટલે આજના કરતાં પણ મોટો ઉત્સવ મંડળ કરશે અને ચારે તરફની શાખાઓ તારું સ્વાગત કરશે.’

‘મ્હારાથી બનતું કરીને એ હું કરીશ જ. એ કાલુ છે અને ક્યાં રહે છે ?’

શ્યામરાયે પોતાની ડાયરી કાઢી અને તેમાંથી એક પાનું ફાડી એના પર કામ ચલાઉ નકશો દોર્યો.

‘એ આયર્ન ડાઇક કંપનીમાં મુખ્ય ફ્રેમન છે. એણે પહેલ લશ્કરી ખાતામાં કામ કર્યું છે અને બહો કડક માણસ છે. આપણે બે વખત એના સામે પ્રયત્ન કર્યા પણ બેઉ નિષ્ફળ ગયા. આપણે માણસ અનંતરાય એમાં જ મરાયો. હવે એ કામ તારે પાર ઉતારવાનું છે. એનું મકાન આ નકશામાં મ્હેં બતાવ્યું છે તેમ આ રસ્તા પર એકલું જ છે અને ચારે બાજુ નજીકમાં કોઈ મકાન જ નથી. દિવસે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. બિલકુલ સવાલ કર્યા સિવાય અબજવાનો એ ગોળીથી સત્કાર કરે છે. રાત્રે એ સ્થિતિ ન જ હોય. એની સાથે એની બૈરી, ત્રણ છોકરાં અને નોકર બોકર હશે. તારે બીજો તીજો વિચાર કરવાનો નથી. એક્ટી સાથે બધાયને સાફ કરવા પડશે. એના બારણા આગળ દારૂ ભરેલો ફાથળો મૂકી ચેતાવી દેવાનો—’

‘એણે શું કહ્યું છે ?’

‘અનંતરાયને માર્યો એ મ્હેં ન કહ્યું ?’

‘શા વાસ્તે માર્યો ?’

‘એની તારે શી પંચાત ! અનંતરાય રાતને વખતે એના મકાન પાસે ગયો અને એણે ગોળી છોડી. એ તારા માટે પુરતું છે.’

‘પણ પેલા ચાર પાંચ નિર્દોષ જીવ—એની સ્ત્રી, બાળકો ને નોકર— શું ? એમને પણ ખલાસ કરવાનાં ?’

‘જરૂર. બીજો રસ્તો જ નથી.’

‘એતો બહુ વધારે પડતું કહેવાય. એમણે શો ગુન્હો કર્યો છે ?’

‘આતે કંઈ જાતની વાતચીત ! તારે એ નથી કરવું ?’

‘જરા ધીરા પડો ! મ્હેં ક્યાં કહ્યું કે એ મ્હારે નથી કરવું અથવા એવું શું કારણ આપ્યું છે કે એમ કહો છો ? ખરું કે ખોટું તે મ્હારે જોવાનું નથી પણ—’

‘તો પછી તું એ કરશે ?’

‘એની કેણે ના કહી ?’

‘ક્યારે ?’

‘એક બે રાત મ્હારે યોજના ઘડી કાઢવા તો જોઈશેને. તે પછી—’

‘તે તારા પર છોડુ છું. જ્યારે તું ખુશીલીના સમાચાર લાવશે ત્યારે આપણો સોનાનો સુંજ હિગશે.’ એમ કહ્યા પછી બેઠિજણુ છૂટા પડ્યા.

મેઘજીએ પોતાને એકએક સોંપાયેલા કામ વિષે ખુબ વિચાર કર્યો. જે મકાનમાં ભાઉ શિંદે રહેતો હતો તે એની રહેવાની જગ્યાએથી પાંચ માઇલ દૂર એક ખીણ આગળ આવ્યું હતું. તે રાત્રે જ એ એકલો ત્યાં જઈ આવ્યો. પાછો ફર્યો તે વખતે સવાર થઈ ગયું હતું. ખીજે દિવસે એ એના બે સાથીઓને મળ્યો. હસ-મુખ અને લાલજી બેઉ જુવાન હતા અને એમને જોખમદારીનું ભાન ઘણું ઓછું હતું. બે રાત્રિ પછી એ ત્રણેજણુ બરાબર સંજન થઈને શહેર બહાર મળ્યા. એકજણુ ગોઠવણ મુજબ દારુનો કાચળો લઈ આવ્યો હતો. ખાણમાં ફેડવાને માટે વપરાતો દારૂ એ લાવ્યો હતો. એ એકલવાયા મકાન આગળ ત્રણે જણુ આવ્યા ત્યારે રાતના બે વાગ્યા હતા. રાત અંધારી હતી અને ટાઢ સખત હતી. મકાનના રક્ષણ માટે કુતરાઓ રાખેલા છે, એની એમને ખબર આપવામાં આવી હતી એટલે પીસ્તોલ તૈયાર રાખીને એ મકાનની નજીક આવ્યા. જેવા તેઓ મકાનની નજીક ગયા તેવા જ મેઘજી આગળ જઈને જોઈ આવ્યો કે બધું સુમશામ છે કે કેમ. એની ખાત્રી થઈ એટલે પેલાઓ બારણા આગળ દારૂનો કાચળો મુકી દીધો અને ચાકુ વડે એક તરફથી ફાડી એની સાથે જામગરી લગાડી. બધું બરાબર ગોઠવાયું એટલે જામગરી સળગાવી ત્રણે જણુ દૂમ દબાવીને નાહા. તેઓ ફટલેક દૂર એક ખાડામાં જઈને છૂપાઈ ગયા એટલામાં એકાએક એક ભયંકર ધડાકો સંભળાયો અને એની સાથે પેલું મકાન તૂટી પડ્યું. એમની ખાત્રી થઈ કે એમનું કામ પાર પડ્યું. આવી સફળતાની આશા કોઈએ રાખી ન હતી.

પણ દિલ્લગીરીની વાત એ હતી કે આવી સારી રીતે સફળ થયેલું કામ કાર્ય સાધક નિવડ્યું નહિ. કોણ જાણે કેમ એકાએક આ બનાવ બન્યો તેને આગલે દિવસે ભાઉ શિંદેએ મકાન બદલ્યું હતું અને એ એવે ઠેકાણે રહેવા ગયો હતો કે જ્યાં એના મકાન પર પોલિસનો સખત ચોકી પહેરો રહી શકે અને એને પુરતું રક્ષણ મળે.

‘એ હવે મહેને જ સોંપી રાખો.’ મેઘજીએ ક ‘. ‘એ મ્હારો માણસ છે અને એને પાર પાડવો એ મ્હારું કામ છે. એને માટે વરસ સુધી થોભવું પડશે તો યે હરકત નથી.’

અને એને માટે આભાર તથા અભિનંદનનો ઠરાવ મંડળે પસાર કર્યો. થોડા દિવસ બાદ જ્યારે ભાઉ શિંદે પર ક્રાઇએ બહાર ફેર્યો પણ તે નસીબયોગે બચી ગયો હતો એમ જાપામાં આવ્યું ત્યારે સૌની ખાત્રી થઇ કે મેઘજી પોતાના શિકાર પાછળ મંડ્યો રહ્યો હતો.

આવું એ બંધુમંડળ હતું, અને આવાં એનાં કામ હતાં. એને માટે જેટલું વધારે લખીએ તેટલું ઓછું. ક્રાઇ પણ હિસાબે બ તેટલી સખ્તાઇ વાપરીને પણ એ પોતાની સત્તા જમાવ્યે જતું હતું.

એક પછી એક અનેક કાવતરાંઓ રચાયે જતાં હતાં અને તે એક યા બીજા માણસો મારફત પાર પડતાં હતાં. કેટલાંય નિર્દોષ કુટુંબો એ લોકોના હાથે પાયમાલ થયે જતાં હતાં અને કેટલાંયના નામ નિશાન પણ રહ્યાં ન હતા. એ છતાં યે એ મંડળનું ખપ્પર હજી ભરાયું ન હતું. જેમ જેમ એમાં વધારે બલિ પડતા તેમ તેમ એની જ્વાળાઓ વધતી જતી હતી અને કુધાની તૃપ્તી માટે વધુ ને વધુ બલિની જરૂર જણાતી.

ટુકામાં એ આખાએ પ્રદેશ પર કાજળ કાળાં બચનાં વાદ બણાં જ ગાઢાં છવાયાં હતાં, અને પ્રત્યેક પળે મુસળધાર વરસાદ ટી પડવાની ધાસ્તી હતી.

વ ર સા દ

અને હવે ગરમીનું પ્રમાણ હદપારનું થઇ ગયું હતું. જેટલી ગરમી વધુ પડે તેટલો જ વરસાદ જોરમાં આવે એ જો કે સર્વસામાન્ય નિયમ નથી તો પણ વરમીસાને એ ખરાબર લાગુ પડતો હતો.

મેઘજીની નિમજ્જક સર્વાધિકારીથી રહેજ ઉતરતા દરજ્જાના અધિકારી તરિકે થઇ હતી અને એને આગળ જતાં સર્વાધિકારીની જગ્યા મળે એવો દરેક સંભવ હતો. એ હવે મંડળનું એક અનિવાર્ય ઉપયોગી અંગ થઇ પડ્યો હતો. એના સિવાય મંડળની કોઇ સલા કે કોઇ કામ આગળ ચાલતુ નહિ. એની સલાહ અને સૂચનાની સૌ કોઇને અપેક્ષા રહેતી. એ જેમ જેમ મંડળમાં પ્રખ્યાતિ મેળવતો ગયો તેમ તેમ બહાર એને માટે ખરાબ પણ બોલાવા લાગ્યું.

ડળની વિરૂદ્ધ જનસમાજ થઇ ગયો હતો અને એમનાથી થઇ

શકે તેટલું ખર્ચ ખોટું લોકો ખોલ્યે જતા હતા. મંડળને કાને એવી પણ વાત આવી હતી કે વર્તમાનની ઓફિસ તરફથી લોકોને એકત્ર કરવાનો અને તેમને પિસ્તોલો તથા દારૂગોળો વહેંચાવાનો પ્રયત્ન થતો હતો. પણ આવી અફવાઓથી શ્યામરાય અને એના સાગ્રીતો જરાપણ ગભરાતા ન હતા. એમની સંખ્યા પુરતી હતી. એમની પાસે પુરતાં હથિયાર અને સાધનો હતાં જ્યારે સામાપક્ષના માણસો ખીન અનુભવી તથા છૂટાછવાયા હતા. સંઘબળની જોષએ તેવી યોજના એમનામાં ન હતી. કેટલીયે વાર અત્યાર અગાઉ બન્યું હતું તેમ એમના પ્રયત્નોનું પરિણામ થોડી ઘણી ખૂના મરકી અને કેટલાકની ધરપકડમાં આવશે એવું શ્યામરાય, મેઘજી અને બીજા મંડળના નેતાઓનું કહેવું હતું.

એક વખત શનિવારે સાંજના મેઘજી બહાર જતો હતો-મંડળનું કામ ઘણું ખર્ચ શનિવારની સલામાં જ થતું-ત્યારે શાંતિલાલ એને મળવા આવ્યો. એ ઘણો લીરૂ માણસ હતો એ વાંચનારથી અજાણ્યુ નથી.

‘મેઘજીભાઈ ! હું આપની સાથે થોડી વાત કરવા માગુ છું.’
‘લલે.’

‘આપણે પહેલાં એક વખત વાત થઈ હતી અને તે તમે અત્યાર સુધી ખાનગી રાખી છે અને શ્યામરાયભાઈએ જાતે પૂછ્યું છતાં પણ તેમને જરાયે બેદ આખો નથી એ હું જૂલી ગયો નથી.’

‘જ્યારે તમે હારો વિશ્વાસ રાખ્યો અને વાત કરી ત્યારે મ્હારે તેમ કરવું જ જોઈએ. મ્હેં એ વાત કાઢને ન કરી એનું કારણ એ તો ન જ હતું કે તેમાં હું સંમત હતો.’

‘તે હું સમજુ છું છતાં મ્હારી વાત કહીને હું સહાનુભુતિ મળવી શકું ને વિશ્વાસ રાખી શકું એવું આપના સિવાય બીજુ એકે સ્થાન નથી. મ્હારે કેટલીક ખાનગી હકીકત કહેવાની છે. એ એક છૂપો બેદ છે અને મ્હારૂ હૃદય વલોવી નાખે છે. હું

ધન્યું કે એ બેદ મહારા સિવાય ખીજ કાંઈને જડયો હોત. જો હું એ કહું છું તો એનો અંત ખુનામરકીમાં આવશે એ વાત નિઃસંશય છે. અને જો એ હું નથી કહેતો તો એનું પરિણામ મંડળના વિનાશમાં આવે એમ છે. એ બેદ જાણીને મહારા તો હાંજી જ ગગડી ગયા છે. મહને લાગ્યું કે એ વાત હું આપને સહીસલામતીથી કરી શકીશ અને એનો બેદ આપ જાળવી શકશો તેમજ ઠીક લાગે એવો નિકાલ કરી શકશો.’

મેઘજીએ એના તરફ આતુરતાથી જોયું. એ બિચારો થરથર ધ્રુજતો હતો. એણે એને આશ્વાસન આપ્યું અને જે કાંઈ કહેવું હોય તે ધીરજથી કહેવા જણાવ્યું.

થોડીવાર વિશ્રાંતિ લઈને શાન્તલાલે કહ્યું: ‘એ બેદ આપને એક વાક્યમાં કહી શકાય એમ છે અને તે એ છે કે આપણી પાછળ એક ઠીટકટીવ રોકવામાં આવ્યો છે.’

મેઘજીએ નવાઈ પામીને એના તરફ જોયું.

‘અરે ભલા માણસ ! એમાં આટલા બધા તે શું ગભરાઈ જવ છો !’ તેણે કહ્યું. ‘તમને નથી લાગતું કે આપણી ચારે તરફ પોલિસ, ખાસ પોલિસ અને ફૂપી પોલિસ રાખવામાં આવી છે છતાં તેમાંના કાંઈથીએ આપણો વાળ પણ વાંકા થઈ શકે એમ નથી.’

‘નારે ના ! જેની હું વાત કરું છું તે જૂદી જાતનો માણસ છે. પોલિસને આપણે સારી રીતે ઝોળખીએ છીએ અને તેનાથી કાંઈજ થઈ શકે એમ નથી એ વાત મહારી જાણ બહાર નથી પણ આતો બહારનોજ માણસ છે. આપે પેસ્તનજીનું નામ સાંભળ્યું છે?’

‘એ નામ છાપામાં વાંચેલું યાદ છે ખરું.’

‘તો પછી આપને એ પણ ખબર હશે કે જે કામમાં એ અથવા એના માણસો હાથ નાખે છે તે પાર પાડ્યા સિવાય રહેતા નથી. એને સરકારની પુષ્કળ મદદ છે અને અત્યાર સુધીમાં કદીએ થયો નથી એવો જખરજસ્ત પ્રયત્ન મુડીવાળાઓ તરફથી કરવામાં આવ્યો

છે. પેસ્તનજનો કાઠ મદદનીશ મંડળની વિગતોમાં ઉડા ઉતરે તો આપણો વિનાશ કર્યા વગર રહે નહિ.’

‘તો પછી આપણે એને સાફ કરી નાખવો જોઈએ !’

‘અરે ભલા ભગવાન ! આપને પણ સૌથી પહેલો એજ વિચાર આવ્યો, અને મંડળમાં પણ એજ વાત થવાની. મહેં આપને નહોતું કહ્યું કે એનું પરિણામ ખુનામરકીમાં આવશે ?’

‘જરૂર, પણ એમાં થઈ શું ગયું ? એવું તો સત્તરસેં ને સાત વાર થયું છે, થયે જાય છે અને થવાનું.’

‘એ ભલે થાય પણ જેનું ખૂન કરવાનું હોય તેની સામે આંગળી કરી ઝોળખાવવાનું મ્હારે માથે ન આવવું જોઈએ. એમ થાય તો મ્હારા જીવનમાં મ્હને વિશ્રાન્તિ નહિ મળે. અને એ છતાં આપણા બધાનાં ગળાં કાપવાની પાળી આવી લાગી છે, ત્યારે આપણે કરીશું શું ?’ એટલું કહેતાં હૃદયના દુઃખનો માર્યો એ ધૂળ ઉઠ્યો.

એની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ હતી. સુડી વચ્ચે સોપારીના જેવી એની દશા હતી. પોતે જાણેલો ભેદ મંડળને કહે છે તો એનું પરિણામ એક માણસના ખૂનમાં આવે છે અને એ રીતે એની સામે આંગળી કરી પાપમાં પડવાનું એના બીડ હૃદયને ગમતું નથી. બીજી તરફ જો એ બધી હકીકત મંડળ આગળ રજૂ કરતો નથી તો એનું પરિણામ મંડળના વિનાશમાં આવે એમ છે; અને મંડળનો વિનાશ એટલે એનો પોતાનો પણ સર્વ નાશ.

પણ એના શબ્દોએ મેઘજીના પર ખુબ અસર કરી. આવતા ભયનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ એમ એને લાગ્યા વિના ન રહ્યું. એણે શાંતિલાલને ખભે હાથ મૂકીને પૂછ્યું :

‘જુઓ, આમ વિમાસ્યા કરે કે વળવાનું નથી. એનો કેં ઉપાય કરીએ. તમે મ્હને બધી વિગતો જણાવો. એ કાણુ છે ? ક્યાં રહે છે ? તમને એની શી રીતે ખબર પડી ? તમને કાણુ વાત કરી ?’

‘એટલા માટે તો હું આપની પાસે આવ્યો. આપના સિવાય બીજા કોઈનો મહને વિશ્વાસ નથી. મહેં આપને જણાવ્યું હતું કે હું અહીંયાં આવ્યો તે પહેલાં મહારી કુટુંબમાં દુકાન હતી. તે વખતના કેટલાક મિત્રો હજી ઓળખાણ રાખી રહ્યા છે. એવો એક મિત્ર તાર ખાતામાં છે. એનો આ કાગળ મહને ગઈ કાલે મળ્યો. આ પત્રને મથાળેથી એ ખામતની હકીકત છે. લો, વાંચો.’ એમ કહીને એણે એ કાગળ મેઘજીને આપ્યો.

મેઘજીએ એ વાંચવા માંડ્યો. તે નીચે મુજબ હતો.

‘તમારા તરફ પેલી છુપી સમાજનું કામ કેમ ચાલે છે ? એમના વિષે છાપામાં ખુબ વાંચીએ છીએ. આપણા બે વચ્ચે તદ્દન ખાનગી રીતે લખું તો એ વિષેના સમાચાર જણવા હું ઈતેજર છું. પાંચ મોટી કંડારપોરેશન અને બે રેલ્વે કંપનીઓએ સરકાર સાથે મળીને ગમે તે ભોગે એનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ વખતે એ લોકો એને દાખી દેવા માંગે છે. એમણે પેસ્તનજીને રોક્યો છે અને એણે પોતાના ખાસ મદદનીશ ભગવાનદાસને એ કામ સોંપ્યું છે. એણે પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે અને હવે એ ત્રાસનો અંત આવશે એમ લાગે છે.’

‘હવે નીચેના તા. ક. વાંચો.’

‘તા. ક. અલખત, આ બધી વાત ઘણી જ ખાનગી છે અને તે મહને મહારા કામ દરમિયાન ખબર પડી છે માટે ઘણી જ ખાનગી રાખતે ને કોઈને કહેતા નહિ. છુપી ભાષાના લાંબા લાંબા તારમાંથી આટલું સમજાયું તે તમને લખ્યું છે.’

પોતાના હાથમાં કાગળ લઈને મેઘજી ક્યાં સુધી વિચાર કરતો એકો. એના વિચારોએ કે સ્થાયી સ્વરૂપ લીધું અને એણે પૂછ્યું:

‘બીજું કોઈ આ વિષે જાણે છે ?’

‘મહેં કોઈને કહ્યું નથી.’

‘પણ તમારા આ મિત્રના અહીં કોઈ સંબંધી છે કે જેને એ લખી શકે ?’

‘લાગ્યે એ એક બે માણસને ઓળખતો હશે.’

‘આપણા મંડળના ?’

‘બનવા ભોગ છે.’

‘એ હું એટલા ખાતર પૂછું છું કે વખતે એણે પેલા માણસનું વર્ણન, દેખાવ વગેરે કેં લખ્યું હોય તો ખબર પડે અને આપણે એ ભગવાનદાસને પકડી શકીએ.’

‘બનવાભોગ છે. પણ એ એને ઝાળખતો નહિ હોય. એને જે ખબર મળી તે તાર મારફત મળી. છૂપી ખબરો સમજીને એ જાણી શક્યો. એણે ભગવાનદાસને ક્યાંથી જોયો હોય ?’

મેઘજી એકાએક ઉભો થઈ ગયો.

‘અરે તારીની !’ એ બોલ્યો. ‘મળી આવ્યો. કેવું નવાઈ જેવું કે હું તે વખતે ન સહમજી શક્યો ! ચાલો આપણે નસીબદાર તો ખરા. એ કેં નુકશાન પહોંચાડે તે પહેલાં આપણે એને સીધો કરીશું. જુઓ, શાંતિલાલ, આ કાગળ તમે મૂકીને સોંપી દેશે.’

‘જો આપ મહારો બોલો એણે કરવા માગતા હો તો—’

‘જરૂર, તમે તમારે શાંત બેસી રહેજો. હું બધું જ સંભાળી લઈશ. તમારું નામ પણ નહિ આવે. જાણે એ કાગળ મૂકીને મહારા મિત્રે લખ્યો છે એ રીતે હું વાત કરીશ ને મહારે માથે ઊપાડી લઈશ. પછી તો તમને સંતોષ છે ને ?’

‘એથી વધુ સંતોષ મૂકી કદી ચાત જ નહિ.’

‘તો પછી તમે ફીકર કરતા નહિ. આપણે હવે છૂટા પડીએ. હું મંડળમાં જઈ છું અને તમે પણ ત્યાં આવી પહોંચો. પેસ્તનજીને પણ ખબર પાડીશું કે અહીંના મંડળ સામે કામ લેવું કેટલી વીશીએ સો થાય એવું છે તે !’

‘પણ એને મારી તો નહિ નાખોને ?’

‘એ પંચાતમાં તમે પડતા જ નહિ. તમે જેટલું ઓછું જાણે તેટલો તમને જ વધુ ફાયદો છે. એ તે કેં પૂછતા ના; નહિતર તમને ઉંઘ નહિ આવે. જે કરવા જેવું હશે તે હું કરી લઈશ.’

શાંતિલાલે દિલગીરીથી જતાં જતાં ડોકું હઝાવ્યું. એને આ ગમતું ન હતું પણ કડવો ઘુંટડો ગળ્યા વિના ચાલે એમ ન હતું.

‘અરેરે ! એ બિચારો ભરી જશે !’ જતાં જતાં એ બખડ્યો.

‘સ્વાભરક્ષણ માટે એમ કરવામાં ચે પાપ નથી.’ મેઘજી હસીને બોલ્યો. ‘એ શું કરે છે ? એનું ચાલે તો આપણને બધાંયને એ ફાંસીયે લટકાવે ! અને તમે આટલા ભીડ થશો તે કેમ ચાલશે. વખતે હવે તમારે સર્વાધિકારી થવાનો પ્રસંગ પણ આવશે. આ ઉપકાર કે’ ઓછો છે ? એની ચે કદર થવી જોઈએને !’

કે’ જવાબ આપ્યા વિના શાંતિલાલ ગયો.

મેઘજીનો ચહેરો કહી આપતો હતો કે એના હૃદયમાં શાંતિલાલની વાત સાંભળી ચિંતાએ વાસ કર્યો હતો. એનું કારણ એનું ગુન્હેગાર હૃદય હોય એ બનવા જોગ હતું. જ્યારે ત્યારે સત્યનો જય થાય છે અને સત્ય એના અને એના મંડળના પક્ષમાં ફેટલું હતું તે એના ખ્યાલ બહાર ન હતું. એણે પેસ્તનજીનું નામ અને કામ સાંભળ્યાં હતાં અને તેને લઈને પણ એ ચિંતા થતી હોય એ પણ સ્વાભાવિક હતું.

એણે પોતાની તૈયારી કરવા માંડી. આખા ખંડમાંથી જોળીજોળીને એણે ફેટલાય કાગળો કાઢ્યા અને તેમનો નાશ કર્યો. એને ગુન્હેગાર ઠરાવે એવી એકે ચીજ કે કાગળની કાપલી એણે રાખી નહિ.

એટલું કરીને એ મંડળના મકાન તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એને જયશંકરને ત્યાં જવાનો વિચાર થયો. એ ત્યાં લાગ્યેજ જતો; છતાં મણિને મળવા માટે અમુક વ્યવસ્થા રાખી હતી તે મુજબ ખબર આપ્યે એ બહાર આવતી અને એને મળતી. એ રીતે એણે શિને બોલાવી. તેણે મેઘજીના ચહેરા સામે જોયું અને એમાં થયેલો ફેરફાર પારખી ગયો. એને લાગ્યું કે કે’ નવાજૂની થઈ હોવી જોઈએ નહિતર આવો ફેરફાર ન હોય.

‘શું થયું છે ? મેઘજી ! તમે આટલા શીક્ષા કેમ જણાવ છો ?’

‘એવું કેં નથી મણિ ! છતાં કેં પણ ખરાબ બનાવ બને તે પહેલાં આપણે તૈયારી કરી લઇએ તો સારું.’

‘શ્રી તૈયારી ?’

‘મહેં તને વચન આપ્યું હતું તે યાદ છેને કે આપણે અહીંથી ચાલ્યા જઇશું ? મહેને આજે ખબર મળે છે—અત્યંત, સારી તો નહિ જ—કે ભયનો પ્રસંગ આવે છે—’

‘પોત્રિસ ?’

‘એથી કેંક વધુ. તેં પેસ્તનજીનું નામ સાંભળ્યું છે ?’

‘નાજી. અરે હા ! છાપાંમાં એ નામ વાંચ્યું છે ખરું.’

‘પેસ્તનજી એક બાહોશ ડિટેક્ટીવ છે અને એ રીતે અજબ નામના મેળવી છે. એણે આ તરફનું કામ હાથ ધર્યું છે પણ એ બધું તારે જાણવા જેવું નથી મણિ ! એ બધામાં હું ખૂબ સંડોવાયો છું અને મહારે જલ્દી ભગવું પડશે, તેં કંચું હતું કે તમે બેઉ—આપ દીકરી મહારી સાથે આવશો.’

‘જરૂર. તમે જ્યારે કહો ત્યારે. બાપુએ પણ રહને હા પાડી છે.’

‘એ વાત ખરી પણ મણિ ! એક બાબત સ્પષ્ટ જણાવી દઉં. તને મહારો વિશ્વાસ તો છેની ?’

‘પુષ્કળ.’

‘તો પછી સાબળ અને હું કહું તેમ કર. તારી તૈયારી છે ?’

‘તમે જાવ કે અમે આવશું.’

‘એમ નહિ. મહારી જોડેજ આવવાનું છે. જો એક વખત હું અહીંથી છટક્યો તો મહારાથી આ તરફ ફરીથી અવાશે નહિ. અને બહાર ગયા પછી અહીંની જરા થે ખબર અંતર મેળવવાનું બનશે નહિ માટે જે થાય તે મહારે જાતેજ કરવાનું રહ્યું. તમારે મહારી જોડે જ આવવું જોઇએ.’

‘ભલે. એ બાબતની ખાત્રી રાખજો.’

‘તો પછી મહારા તરફથી ખબર મળે—ખરે બપોરે કે અધારી

રાત્રે, ગમે ત્યારે—કે તરતજ તમારે સ્ટેશન પાસેની ડ્રીપો આગળ આવવું અને મહારી રાહ જોવી.’

‘હલે, ગમે ત્યારે એ બાબતની તૈયારી રહેશે.’

મણિએ એ વાતનો પોતાના પિતાને ખુલાસો કર્યો હતા અને જયશંકરની નજર પણ મેઘજી ઉપર ઠરી હતી એટલે આ રીતે માથે લેવામાં મણિએ જોખમ વહોયું ન હતું. આટલી તૈયારી છતાં કાંઈ કારણવશાત જયશંકર ન આવી શકે તો એ પોતે મેઘજી કહે ત્યાં જવા તૈયાર હતી. મેઘજી પર એ મરી પીટતી હતી.

પોતાની તૈયારી બરાબર થવાથી કૈંક સંતોષ સાથે મેઘજી મંડળના મકાન તરફ ગયો. ફેટલાય સબ્બો આવ્યા હતા અને મંડળનું કામ ચાલતું હતું. સર્વાધિકારી પાસે કૈં ચર્ચા ચાલતી હતી અને તેમાં દસ બાર જણા ભાગ લેતા હતા. એ પોતે ત્યાં જમને બેઠો.

‘હીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો મેઘજી !’ સર્વાધિકારીએ અને આવકાર આપતાં કહ્યું. ‘આ કામમાં તારી સલાહની જરૂર છે.’

‘આ દેવજી ને માધવજી વચ્ચે વાંધો પડ્યો છે.’ એક જણે સમજાવવા માંડ્યું. ‘પેલા જયંતિલાલના માથાનું ઇનામ એ બેઠું જણા માંગે છે. એ કોની ગોળીથી ઠાર થયો એ નક્કી નથી.’

કોઈ પણ માણસનું ખૂન કરાવ્યા પછી ખૂનીને તેની મહેનતના પ્રમાણમાં ‘માથાનું ઇનામ’ આપવાનો મંડળનો ધારો હતો.

મેઘજી ઉભો થયો અને પેતાનો હાથ ઉંચો કર્યો. એ જોમને સૌનું એના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. સૌ એ શું કહે છે તે સાંભળવા આતુર થયા.

‘મુરબ્બી ! મહાર્ કામ જરૂરી છે.’ એણે ઉંચે અવાજે કહ્યું.

‘મેઘજી જરૂરી કામ રજુ કરે છે એટલે મંડળના રિવાજ મુજબ આ કામ બાજુએ રહે છે.’ સર્વાધિકારીએ ચુકાદો આપ્યો. ‘શું કામ રજુ કરો છો ? મેઘજી !’

મેઘજીએ પોતાના ખીસ્સામાંથી પેલો કાગળ કાઢ્યો.

‘મુરબ્બી પ્રમુખ સાહેબ, અને ભાઈઓ ! મ્હારે આજે મંડળને ખરાબ સમાચાર આપવાના છે. એવો પ્રસંગ આપણા પર એકાએક આવે અને હેરાન થઈએ તે પહેલાં એના પ્રતિકારનાં પગલાં શી રીતે લેવાં એ નક્કી કરીએ તો સાઈ. મ્હને ખબર મળી છે કે ચાર પાંચ સાધનસંપન્ન અને શક્તિશાળી કંપનીઓ તથા સરકારે સાથે મળીને આપણા નાશ માટે ગોઠવણ કરી છે અને પેસ્તનજીને એ કામ સોંપ્યું છે. એનો જમણો હાથ ભગવાનદાસ અહીં આવી ગયો છે અને આપણી સામે કામ કરી રહ્યો છે તથા આપણા સર્વ નાશની તૈયારી કરે છે. એનું ચાલે તો આપણને બધાને ફાંસીને દોરડે લટકાવે એ દેખીશું છે. આ કામની ચર્ચા જરૂરી છે અને એને માટે મંડળનું કામ મ્હેં બંધ રખાવ્યું છે.’

એ સાંભળીને આખા યે હોલમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ. સર્વાધિકારીએ એનો લંગ કર્યો.

‘એ માટે કેં પ્રમાણ છે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘આ કાગળ.’ એમ કહીને એમાંથી એણે ઉપયોગી ભાગ વાંચી બતાવ્યો. ‘એ વિષે વધુ હકીકત હું રજુ નથી કરતો પણ આશા રાખું છું કે મંડળના હિત વિરુદ્ધ મ્હારું વર્તન નહિ હોય એમ સૌની ખાતરી હશે જ. જે રીતે એ વાત મારી પાસે આવી તેજ રીતે હું આપની આગળ રજુ કરું છું.’

‘મ્હેં ભગવાનદાસનું નામ સાંભળ્યું છે.’ એક મોલાદાર સભ્યે કહ્યું. ‘અને એ પેસ્તનજીનો જમણો હાથ છે એ વાત ખરી છે.’

‘એને કોઈ દીઠે ઝોળખે છે ખરું ?’ સર્વાધિકારીએ સવાલ કર્યો.

‘હાજી.’ મેઘજી બોલ્યો ‘હું ઝોળખું છું.’

એ સાંભળીને સૌના આશ્ચર્યની અવધિ આવી.

‘એ આપણા પંજમાં છે.’ એણે ઉમેર્યું. ‘જે આપણે ચાલાકીથી ત્વરિત પગલાં લરીએ તો એનો નિવેડો તર્ત જ આવે. આપનો

સમભાવ અને સહકાર હોય તો એ કે અધર્મ નથી.’

‘આપણને બહીવા જેવું છે શું ? એને આપણા કામની ગંધે ય નહિ હોય !’

‘બધા ય તમારા જેવા મજબૂત મનના હોય તો ગંધ ન આવે એ બનવા બેગ છે પણ મજબૂતમાં મજબૂત સાંકળનું માપ એની નબળામાં નબળી કડીથી નીકળે છે તેમ આપણી મજબૂતાઈનું માપ કોઈ પણ નબળા સભ્ય ઉપરથી માપવું બેગએ, અને આપણે ત્યાં એવો કોઈ નબળો માણસ નથી કે જે વખત આવ્યે વેચાઈ જાય ? એ રીતે એને આપણો ભેદ મળે પણ ખરો-વખતે મળ્યો પણ હશે. છતાં એનો એક ઉપાય છે—’

‘એજ કે અહીંથી કોઈ પણ રીતે એ બહાર જવા ન પામે.’
ત્રિકમજીએ ટાપશી પુરી.

મેઘજીએ ડોકું નમાવી અનુમતિ આપી.

‘બરાબર કહ્યું ત્રિકમજી ! આપણા વચ્ચે મતભેદ ચાલ્યા કરે છે તો પણ આજે તમે બરાબર કહ્યું.’

‘તો પછી એ છે ક્યાં ? એને ઓળખવો શી રીતે ?’

‘એ માટે મુરબ્બી ! આપણે એક કમીટી નીમીએ તો—’ એણે સર્વાધિકારીને કહ્યું. ‘આ સવાલ મંડળમાં આ રીતે ચર્ચવા કરતાં એક સમિતિને સોંપીને તેની પાસે જણાય તો ઠીક. અલબત્ત, હું કોઈ પ્રત્યે શંકાથી જોઉં છું એવો એનો અર્થ નથી પણ એ રહસ્ય જોટલા ઓછા માણસ જાણે તેટલું વધારે સારું. જાણ્યે અજાણ્યે કોઈના મ્હોંમાંથી એકાદ બે શબ્દ બહાર પડે તો યે કામ કચળી જાય. અને એ સમિતિમાં, સર્વાધિકારી સાહેબ, ત્રિકમજી, હું અને પાંચેક બીજા—’

એની સૂચના વધાવી લેવામાં આવી અને એના કહ્યા મુજબ સમિતિ નીમાઈ. બીજા પાંચેક જણમાં કરસન, વનેચંદ, પ્રેમજી અને બીજા બે જણા હતા.

મંડળનું કામ બંધ પડ્યું અને ધાર્યા કરતાં સભ્યોને વહેલા જવાની તક મળી. એકાએક આવનારી આફતની વાત સાંભળી એમને લાગે એ જ સ્વાભાવિક હતું પણ એ રીઠા થઇ ગયેલા હરામખોરોને કાળજે એનાથી કાણું પડે એવું હતું નહિ.

થોડી વારે સમિતિનું કામ શરૂ થયું.

‘મેઘજી ! તું શી સચવા કરે છે ?’ સર્વાધિકારીએ શરૂઆત કરી.

‘હું ભગવાનદાસને ઓળખું છું’ મેઘજી બોલ્યો. ‘એ તો મહે હમણાં જ કહ્યું. એ અહીં એ નામથી રહેતો નથી તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. એ નીડર અને સાહસિક માણસ છે અને અહીં છગનલાલને નામે ઓળખાય છે તેમ જ કાળા પૂત્ર આગળ રહે છે.’

‘એ તને શી રીતે ખબર પડી ?’

‘એની સાથે થયેલી વાત પરથી. વાત કરતી વખતે મ્હને કેંજ ખબર ન હતી અને એના વિષે શંકા પણ નહિ આવેલી. એતો જ્યારે આ કાળજી આવ્યો ત્યારે મ્હને લાગ્યું કે એ છગનલાલ તે જ ભગવાનદાસ હોવો જોઈએ, અને હવે મ્હારી એ બાબત ખાત્રો થઇ છે. આ યુધવારે અમારો ગાડીમાં મેળાપ થયો. એણે કહ્યું કે એ છાપાનો રિપોર્ટર છે. મહે એ માન્યું પણ ખરૂં. એને ‘ધી આફ્રિકન પ્રેસ’ તરફથી છૂપી સમાજના ત્રાસને લગતી વિગતોની જરૂર હતી એમ મ્હને કહ્યું. પોતાના છાપાને ઉપયોગી થાય એવી હકીકત માટે એણે મ્હને પૂછવા માંડ્યું મહે એને જરૂર જેવું કેંજ નથી જણાવ્યું એની ખાત્રી રાખજો. એ બોલ્યો: ‘મ્હારે મફત નથી જોઈતું. હું એને માટે સારી જેવી રકમ આપીશ. અમારા તંત્રાને પસંદ પડે એવી વિગતો માટે ગમે તે ખર્ચવા હું તૈયાર છું.’ મહે એને ખુશ કરવા જેમ ફાવ્યું તેમ ફેંક્યો રાખ્યું. અને એના એણે મ્હને ત્રણ પાઉંડ આપ્યા. ‘મ્હને જોઈતી ખબર આપશે તો એથી દસગણું આપવાને હરકત નથી.’ એમ પણ એ બોલ્યો.’

‘પછી તે શો જવાબ આપ્યો ?’

‘જે કે બેજમાં આવ્યો તે.’

‘અને શાથી તને એમ લાગ્યું કે એ છાપાનો રિપોર્ટર નથી ?’

‘તે પણ કહ્યું. એ કાળા પૂલ આગળ ઉતરી પડ્યો. મ્હારે પણ ત્યાં જવાનું હતું. પછી થોડી વારે મ્હારે તાર ઓફિસમાં જવું પડ્યું. એ તે વખતે તાર કરીને જતો હતો.’

‘જોયું ને આ !’ એના ગયા પછી ક્લાર્કે ગહને કહ્યું. ‘આ લોકોને તો ડમ્બ ચાર્જ કરવો જોઈએ.’ ‘બરાબર છે’ ગહે જવાબ આપ્યો. એણે ચાર પાંચ ફોર્મ એવી રીતે ભર્યાં હતાં કે આપણને કે જ સમજાય નહિ. ‘એ દરરોજ આટલાં ફોર્મ બગાડે છે !’ ‘અનવા જોગ છે’ હું બોલ્યો. ‘એ પોતાના પ્રેસને એ રીતે ખાસ સમાચાર મોકલે છે અને બીજા કાંઈ વચ્ચેથી જ એનો લાભ ન ઉઠાવે માટે કાળજી રાખતો હશે !’ એ વાત એને પણ બ્યાજબી લાગી અને તે વખતે મ્હારી પણ એવી માન્યતા હતી. પણ હવે એ માન્યતા રહી નથી.’

‘તારી વાત બરાબર લાગે છે !’ સર્વાધિકારીએ કહ્યું. ‘પણ હવે એની બાબતમાં તું શું કરવાની સલાહ આપે છે ?’

‘એને સીધે સીધા જઈને શા માટે ઠેકાણે ન પાડવો ?’ એક જણે સૂચના કરી.

‘અને એવા કામમાં ઢીલ શી ?’

‘એ ક્યાં રહે છે એની ખબર હોત તો હમણાં જ જાત.’ મેથ-જીએ જવાબ આપ્યો. ‘એ કાળા પૂલ આગળ રહે છે પણ ક્યા મકાનમાં તે ખબર નથી. મ્હારું માનો તો મ્હારી પાસે એક યોજના છે તે મુજબ કામ લઈએ તો ઠીક.’

‘શી યોજના છે ?’

‘હું કાલે સવારે કાળા પૂલ જાઉં. એને પેલા ક્લાર્કની મારફત શોધી કાઢું. એ એનો પત્તો આપી શકશે. પછી એને કહ્યું કે હું

પોતે જ અંધુમંડળ અથવા છૂપી સમાજનો સભ્ય છું અને એની સાથે અમુક કિંમતે સમાજની ગુપ્ત હકીકત અને ભેદ આપવાનું સાદું કાર્ય. અને એ વાત આવી કે એ સકંજમાં આવવાનો જ. પછી એને કહું કે એ બધા ભેદને લગતા કાગળો મ્હારે ઘેર છે અને ઘોળે દહાડે એને ઘેર લઇ જવો કે એ બાબતની વાત કરવી એ બનવા ભેગ નથી અને એ એને ખરું પણ લાગશે. પછી રાતના દસ વાગે મળવાનું નક્કી કરવું અને એને મ્હારે ઘેર બોલાવવો. એ આગ્રા સિવાય નહિ રહે.’

‘પછી ?’

‘પછી શું કરવું તે તમે નક્કી કરો. હું રહું છું તે મકાન એકલવાયું છે. દેવકુંવર ડોશી જરા બહેરી છે અને ધનજી બહારનો માણસ નથી, જે બધું બરાબર પાર પડે અને એની પાસેથી મ્હારે ઘેર આવવાનું વચન મળે તો આપણે આડ જાણ એનો નિકાલ કરવા પુરતા છીએ. હું તમને ખબર આપું એટલે તમે બધા નવ વાગ્યે આવી પહોંચજો. આપણે એને ઘરમાં આવવા દઇશું અને જે એ જીવતો પાછો ફર્યો તો એના નસીબની બલીહારી વિષે આખી જીંદગી મુઘી વાત કરી શકશે નહિ તો—’

‘પેસ્તનજીનો જમણો હાથ ભાંગી જવાનો બીજી શું ? હરકત નહિ મેઘજી !’ શ્યામરાય સર્વાધિકારીએ જણાવ્યું. ‘તું કહે છે તેમ કરવાને તને છૂટ છે. એને એકવાર આપણી આગળ લઇ આવ અને પછીથી જે કરવું ઘટશે તે કરી લઇશું.’

ઉ ધા ૩

મે ઘજીને કહ્યું હતું તે મુજબ એનું મકાન એકલવાયું હતું અને એણે જે યોજના રજુ કરી હતી તેને માટે એ ઘણું અનુકૂળ હતું. એ શહેરની એક બાજુએ આવ્યું હતું અને જાહેર રસ્તાથી દૂર હતું. બીજો કોઈ પ્રસંગ હોત તો આ લોકોએ એમના શિકારને બોલાવ્યો હોત અને એક સામગ્રી એના પર ગોળીઓની ઝડી વરસાવી હોત પણ આ વખતે એવો પ્રસંગ ન હતો. આ વખતે એણે શી માહિતી મેળવી હતી, કંઈ રીતે મેળવી હતી. કાણે એને ખબર આપી હતી. અને ક્યાં ક્યાં સાધન એણે કામે લગાડ્યાં હતાં એ બધું એને મોટે જ કઢાવવાની અને જાણી લેવાની જરૂર હતી એ ઉપરાંત એમાંની કટલી એણે પેસ્તનજીને પહોંચતી કરી હતી તે પણ જાણવું અગત્યનું હતું. વખતે એણે બધી વાત પેસ્ત-

નજીને લખી મોકલી હોય અને એઓ મોડા જગ્યા હોય એ પણ બનવા જોગ હતું. એમ બન્યું હોય તો તેઓ એ રીતે ખખર આપનારને સાક્ષ કરીને પોતાનું વેર વાળવાનો સંતોષ લઈ શકે એમ હતું, એમને આશા હતી કે હજી સુધી એને કેંજ ખખર મળી નહિ હોય અને એને લીધે જ મેઘજીએ એને આપેલી નજીવી ખાતમીને એણે મોટું રૂપ આપ્યું હતું. એને જો કે ઉપયોગી વાત મળી હોય તો એણે મેઘજીની વાતને એટલું મહત્વ ન આપ્યું હોત એ એક વખત એમના સકંજમાં સપડાયો એટલે એની સંપૂર્ણ હકીકત કહ્યા સિવાય એનો છૂટકો જ ન હતો. વખત આવ્યે મોટું બંધ કરીને બેસનાર સાક્ષીને કેમ સીધો કરવો અને એનું મોટું કેમ ઉઘાડવું તે એ લોકોને સારી રીતે આવડતું હતું.

નકા કર્યા મુજબ મેઘજી કાળા પૂલે જઈ આવ્યો. તે દિવસે પોલીસ એના પર દેખરેખ રાખતી હોય એમ લાગ્યું. કુપ્ટન કેશવે તો એને કેં કથું પણ ખરું છતાં એ સાંભળવાની યે એણે દરકાર ન કરી બપોરના એ પોતાનું કામ પતાવીને સર્વાધિકારીને મળ્યો.

‘એ આવવાનો છે.’ એણે કહ્યું.

‘ડીક,’ શ્યામરાયે જવાબ આપ્યો. ‘તું ધારે છે કે એ કેં જાણે છે?’

મેઘજીએ ડોકું હલાવ્યું.

‘એ થોડા વખતથી અહીંયાં આવ્યો છે. દોઢેક મહિનો થયો હશે. એ અહીં મજૂરી કરવાની દાનતથી આવ્યો નથી, જો એણે આટલો વખત ખંતથી તપાસ કરી હોય અને એને સરકારની અને કંપનીઓની મદદ હોય તો અત્યાર સુધી પોતાની તપાસ ખતમ કરીને એનું પરિણામ એ લોકોને એણે જણાવી દીધું હોતું જોઈએ.’

‘પણ મંડળમાં એકે નબળો માણસ નથી.’ શ્યામરાયે મક્કમપણે જણાવ્યું. ‘જો છે તે બધાય સંગીન છે. અને એ છતાં ય નબળો જોઈએ તો પેલો શાંતિલાલ છે, એને માટે તું શું ધારે છે? જો

કાંઈ કહે એવું હોય તો એ છે. મહારી એના પર નજર છે એ તારાથી અજાણ્યું નથી. મહારો વિચાર એ જાણતે એની પાસે મોકલવાનો છે અને એને જરા ગરમ કરીને એની પાસેથી કેં જાણી શકાય એવું હોય તો જાણી લેવાનો છે.’

‘એમ કરવામાં કેં હરકત નથી.’ મેઘજીએ અનુમતિ આપી. ‘અવગત, એને માટે મહેને કેંક લાગણી છે અને એને એ રીતે હેરાન કરવાની વાત જાણીને હું દિલગીર છું છતાં ય એમ કરવાની આપની ઇચ્છા હોય તો એ કરી જીએ. એક કે એ વખત એણે અંડળ સંબંધે મહારી સાથે વાત કરી છે અને મહેને લાગે છે કે અંડળ માટે એને લાગણી છે અને એ એવકા લાગ્યે જ નિવડે છતાં તમારે એને તાવી જોવો હોય તો હરકત નથી.’

‘એમ કરી જોવું જ પડશે. એના પર આ આખું વરસ થયાં મહારી ખરાબર નજર છે.’

‘તે તમને ઠીક લાગે તેમ કરો.’ મેઘજીએ કહ્યું. ‘પણ જે કરવું હોય તે કાલે કરજો. આજે નહિ. જ્યાં સુધી ભગવાનદાસને સીધો નથી કર્યો ત્યાં સુધી આપણે કેંજ કરવાનું નથી એ કરતા પહેલાં નકામું પોલિસનું લકરું ઉભું કરવાની જરૂર નથી.’

‘ખરી વાત છે.’ સ્વામરાયે જણાવ્યું. ‘એ દરમિયાન આપણે ભગવાનદાસ પાસેથી જ જાણીશું કે એને કાણે ખબર આપી. એને કેં વહેમ તો નથી ગયોને ?’

મેઘજી હસ્યો.

‘અરે ! રામરામ ભગેને ! મહેં એને ખરાબર કબજામાં લીધો છે. એને છૂપી સમાજની પુરી ખબર મળે તો એ જ્યાં કહો ત્યાં જવા તૈયાર છે. એ એની નખળી બાળુ છે અને મહેં ત્યાં પ્રહાર કરીને એને ભોળવ્યો છે. એના આટલા પૈસા તો મળ્યા છે.’ એમ કહીને મેઘજીએ તોટોતો એક ચોડો બતાવ્યો. ‘અને એટલા બીજા કે તેથી વધારે મહારા કાગળો જોયા પછી એ આપશે’

‘ શાના કાગળો ? ’

‘ ખરી રીતે તો કાગળો છે જ નહિ, પણ મહેં એને કહ્યું છે કે મંડળના ધારાધારણ તથા સલાસદ થવાને લગતા કાગળો છે. એનો વિચાર એ બધું જાતે જોવાનો અને સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનો છે. ’

‘ બરાબર, પણ એમ ન પૂછ્યું કે તું એ કાગળો એની પાસે લઈ કેમ ન ગયો ? ’

‘ એટલે પછી મહારા બાર જ વાગે. મહારા જેવો છપાઈ ગયેલો માણસ પોલીસ પાછળ પડ્યા છતાં અને ખાસ કરીને કેપ્ટન કેશવે બોલાવ્યો ત્યારે ‘નો ક્રાંક’ કરવા છતાં એવા કાગળ લઈને ફરે એ માની જ કેમ શકાય ! ’

‘ કેપ્ટને બોલાવ્યો એ મહેં સાંભળ્યું છે ! ’ શ્યામરાયે કહ્યું. ‘ હું ધારું છું કે તારાપર એને શક છે અને જો આને ટેકાણે પાડીશું તો તું કાળાપુલ શા કામે ગયો હતો તેનો ખુલાસો તારે તૈયાર રાખવો પડશે. ’

‘ આપણે બરાબર કામ કરીશું તો એને બધું પૂરવાર કરતાં નવનેજ થશે. ’ મેઘજીએ ખભા હલાવતાં કહ્યું. ‘ અંધારૂં થયા પછી એને મહારા ઘરમાં આવતાં કાણ જોવાનું છે ? અને હવે એ બાબતની ચે કાળજી રાખીશ. હવે આપણે કેમ વર્તવું તે નક્કી કરીએ. હું મહારી યોજના કહી જઉં અને તે મુજબ બીજાઓની પાસે કામ લેવું ને વર્તવાનો હુકમ આપવો આપને માથે છે. એક તો બધા વખતસર આવી જશે એ તો જાણે સમજ્યા. એ દસ વાગ્યે આવે છે. એ બારણા ઉપર ત્રણ ટકોરા મારશે એટલે મહારે ઉઠાડવાનું છે. એ અંદર આવે એટલે હું બારણું વાસી દઈશ. પછી એ આપણા પંજામાં આવશે જ. ’

‘ એ તો સીધું ને સટ છે ! ’

‘ હારતો, પણ તે પછીનું પગલું વિચાર કરીને ભરવા જેવું છે. એ માણસ ઘણો ચાલાક છે અને હમેશાં હથીઆર તૈયાર રાખે છે. ’

એને બરાબર ભોળવ્યો છે તો પણ એ ચેતતો રહે અને ધ્યાન રાખીને ફરે એ બનવા ભોગ છે. હવે જ્યાં એણે મળે એકાંતમાં મળવાનો વિચાર રાખ્યો હોય ત્યાં હું એને એકાએક સાત માણસો એકા હોય એવા ખંડમાં લઇ જઈ તો એના પર શી છાપ પડે ? એનું પરિણામ અચાનક ગોળી જહારમાં આવે ને આપણા પક્ષનું કામ ને કાંઈ વખતે ધાયલ થયા વિના ન રહે.’

‘બનવા ભોગ છે.’

‘અને એ અવાજ સાંભળીને ગમે તેનું પણ શાંત રાત્રે ધ્યાન ખેંચાયા વિના ન રહે!’

‘તારી વાત ખરી છે !’

‘તો પછી આપણે આમ વર્તવાનું છે. તમારે બધાએ મોટા ખંડમાં—જ્યાં આપણે મળ્યા હતા ત્યાં—એસવાનું છે. હું એને જોડના ખંડમાં લઇ જઈશ અને ત્યાં એસાડીને કાગળ લેવાને જહાનેતમારી પાસે આવીશ. એ રીતે શી સ્થિતિ છે અને કેમ વર્તી શકાય એમ છે એ કહેવાનો મળે લાગ મળશે. પછી આડાઅવળા બનાવટી કાગળો લઇને હું એની પાસે જઈશ. એ જોવો તે વાંચવા માંડશે તેવો જ હું કુદીને એની ગરદન જકડીને પિસ્તોલવાળો હાથ પકડી લઈશ. તમને અણસાર સમજશે અથવા હું બોલાવીશ એટલે દોડી આવજો: અને એમાં બને તેટલી ચપળતા રાખજો કારણ કે એ પણ મહારા જેટલો જ મજબૂત છે એટલે મહારી પણ કસોટી થાય એવું છે. તમે આવશો ત્યાં સુધી તો એને પકડી રાખીશ.’

‘એ રસ્તો બરાબર છે.’ શ્યામરાયે સંતોષથી કહ્યું. ‘અને એને માટે મંડળ તારૂં થયું જ આભારી થશે. મળે લાગે છે કે જ્યારે હું પ્રમુખ તરીકે રાજીનામું આપીશ ત્યારે તારૂં નામ લાયક પ્રમુખ તરિકે સૂચવી શકીશ. મહારી પાછળ એ સ્થાન તું શોભાવીશ ખરો !’

‘પણ હજી તો હું શીખાઉ છું.’ મેઘજીએ વિવેક કર્યો. છતાં એનો ચહેરો કહી આપતો હતો કે એ શાખાશીથી એને સંતોષ થયો હતો.

એ ઘેર આવ્યો અને એણે પોતાની તૈયારી કરવા માંડી; કારણ કે સાંજ પડવા આવી હતી. સૌથી પહેલાં તો એણે પોતાની માનીતી રિવાજર સાફ કરી, અને બરાબર તેજ બેલ મૂક્યું અને પુરતા કારતુસ ભરી લીધા પછી એણે જે ખંડમાં પેલાને જકડવાનો હતો તે ખંડ તપાસી લીધો. સાધારણ રીતે મધ્યમ ખંડ હતો અને એની વચ્ચે એક લાંબુ ટેબલ હતું. એની બે બાજુએ બારીઓ હતી, અને એમના પર પડદા નાખી દીધા હતા. મેઘજીએ એ બધું ધ્યાન પૂર્વક તપાસી નેત્યું. એને એમ લાગ્યું હોતું નેમજીએ કે જે જાતનું બેદી કામ એ ખંડમાં કરવાનું છે એને લાયકનો એ ચોરડો નથી. એ જરા વધુ પડતો ખુલ્લો ગણાય તો પણ રસ્તાથી એ દૂર હતો એટલે બહુ વાંધા જેવું ન હતું. છેવટે એણે બધી પરિસ્થિતિ વિષે પોતાના સાથીદાર સાથે વાત કરી નેમજી. ધનજી ને કે જૂનો સલાસદ હતો તો પણ એ જરા પોચા મનનો હતો એ આપણે નેમજી ગયા છીએ. એ આ વાત સાંભળીને ઠંડો જ થઈ ગયો. એનું લોહી ઠરી ગયું. એ નેમજીને મેઘજીએ એને કહ્યું:

‘તમારે ઠેકાણે હું હોઉં તો આ સંનંગોમાં આજની રાત બીજે સૂઈ રહેવાની ગોઠવણ કરી લઉં. આજે અહીં લોહીની છાજો ઉડવાની છે ! અને એમાં તમારા જેવા કાચાપોચાનું કામ નથી.’

‘એ વાત તો ખરી ! મેઘજી !’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘મહારામાં એટલી હિંમત નથી એ હું કબૂલ કરું છું. તે દિવસે પણ એ અનુભવ થયો છે. તારી કે સર્વાધિકારી જેટલી હામ મહારામાં નથી. મહારા ગેરહાજર રહેવાથી મંડળને હરકત ન હોય અને તું ને એવી સલાહ આપતો હોય તો ઉઘટો હું તો બ્રહ્મા ખુશી થઈશ અને બીજે ગોઠવણ કરી લઈશ. મહારાથી એ બધું નેમજી નહિ જાય.’

મેઘજીએ એને જવાબી ભલામણ કરી અને એ ગયો.

નક્કી કર્યા મુજબ બધા માણસો આવી ગયા. એ દેખાવે સ્થળ અને સદ્વર્તનશાળી નાગરિક જેવા લાગતા હતા પણ

અંદરખાનેથી લોહીના તરસ્યા હતા. એમના હાથમાંથી છટકી જવાની ભગવાનદાસ માટે આશા હતી જ નહિ. એનું પુરૂં ભાગ્ય હોય તો જ એ બચી શકે. એ બધામાં એકંક એવો ન હતો કે જેના હાથ દસબાર વખત લાલમલાલ ન થયા હોય ! કમાઈ બકરાનો જીવ લેતી વખતે જેટલો કંઠણ હૃદયનો હોય છે તેથી વધુ પાપાણુ હૃદયના એ સઘળા મનુષ્યવધ કરતી વખતે થતા. ખૂન એ એમને મન રમત વાત હતી. એ બધામાં સર્વાધિકારી શ્યામરાય સૌથી આગળ તરી આવતો હતો. બીજા બધા પણ ધણા ચપલ હતા, અને મંડળનો ધાક બેસાડવામાં એમણે ધણો જ ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો. આજે એ સૌ મેઘજીને ઘેર ભગવાનદાસનો ઘડો લાડવો કરવા એકઠા થયા હતા.

મેઘજીએ એમનો યથાયોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો હતો અને એ સર્વે વાતો કરતા બેઠા હતા. એ બધાં કરતાં મેઘજી જૂદો તરી આવતો હતો એ એમના જેટલો ઉશ્કેરાયલો ન હતો.

‘તું એને બરાબર સકંજમાં લઈ શકશે.’ શ્યામરાયે કહ્યું. ‘તારો હાથ એના ગળાપર પડશે ત્યાં લગી એને રજપણ શંકા નહિ આવે. તારી બારીએને પડદા સિવાય બીજું કંઈ નથી ?’

મેઘજી બારી આગળ ગયો અને પડદા બરાબર ટાઇટ કર્યા.

‘હવે આપણને કોઈ જોષ શકે એમ નથી. હવે એના આદવાનો વખત થવા આવ્યો.’

‘વખતે એ ન થે આવે. વખતે એને કૈં ગંધ આવી હોય તો—’ ત્રિકમજીએ કહ્યું.

‘એ આવ્યા વિના નહિ રહે.’ મેઘજીએ ખાત્રી આપી. ‘તમારા જેટલો જ એ અહીં આવવા ઉત્સુક છે. હવે આપણે શાંત રહીએ તો ઠીક.’

અને તે પછી બધા મીણનાં પુતળાં પેઠે હાલ્યા ચાલ્યા સિવાય કે અવાજ કર્યા સિવાય બેઠા. એવામાં બારણા પર ત્રણ ટકારા થયા.

ધીરે !

મેઘજી ઉઠ્યો અને ચારે તરફ નજર ફેરવી લીધી. બધાના હાથ પાવેલાં હથીઆર પર હતા.

‘એક શબ્દ પણ બોલતા ના’ એણે ધીરે રહીને કહ્યું અને એ ખંડમાંથી બહાર નીકળી બારણું બંધ કર્યું.

ઉંચા કાને પેલાઓએ રાહ જોવા માંડી. એમણે પોતાના સાથી દારનાં બહાર જતાં પગલાં સાંભળ્યાં. પછી એને બારણું ઉઘાડતો અને કોઇને આવકાર આપતો સાંભળ્યો. તે પછી કોઇ અનન્ય પગલાં અને વાતચીતનો અવાજ એમને કાને પડ્યો. થોડીવારે બારણું બંધ થવાનો અવાજ પણ સંભળાયો. એમનો શિકાર બરાબર સપડાયો લાગ્યો. કરસનજીને આનંદ માતો ન હતો ! શ્યામરાયે પોતાના મોઢા પર આંગળીઓ લગાડી.

‘જાનો મર ! ગધેડા !’ એણે કરસનજીને કાનમાં કહ્યું ‘બધી બાજુ ઉંધી મારી દઇશ !’

જોડેના ખંડમાં વાતચીત ચાલતી હતી. એનો અંત જલદી આવે એમ ન લાગ્યું. પછી બારણું ઉઘડ્યું અને મોઢા પર આંગળી મૂકી ચૂપ રહેવા જણાવતો મેઘજી અંદર આવ્યો.

એ ટેબલની નજીક આવ્યો અને બધા તરફ જોયું. એનામાં કૈંક ફેરફાર થયો લાગતો હતો. એની રીતભાત એને કૈં મહાભારત કામ કરવાનું હોય એવી હતી. એનો દેખાવ એકંદરે છાપ પાડે એવો હતો. એની આંખોમાં અજબ ચેતન હતું. સામા પર અદ્ભૂત પ્રભાવ પડે એવું એમાં તેજ હતું. બધાએ એની સામે આતુરતાથી જોયું. શાંત નયને એણે પણ એક પછી એક એમ સૌની સામે નજર ફેરવી.

‘કેમ ?’ છેવટે શ્યામરાયે પૂછ્યું. ‘એ આવ્યો છે ને ? ભગ-વાનદાસ અહીંયાં છે ને ?’

‘હા.’ મેઘજીએ જવાબ આપ્યો. ‘ભગવાન અહીંયાં છે. હું પોતે ભગવાનદાસ છું !’

અને ચારે તરફ એટલી તો શાંતિ હતી કે ન પૂછો વાત ! સાતે જણાના ચહેરા સફેદ પુણી જેવા થઇ ગયા હતા. એમનું આવી બન્યું હતું. બચના માર્યા એ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. એવામાં એકાએક બારીઓના પડદા ચિરાઇ ગયા અને તેમાંથી આઠ દસ રિવોલ્વરો એમના તરફ તાકેલી જણાઇ. એ દેખાવ જોઇને શ્યામરાય જૂંડની પેટે ભાએ, પણ એની સામે કુંપ્તન કેશવે પોતાની રિવોલ્વર તાકી અને એને પાછો અંદર મોકલ્યો. એ પોતાની ખુરસીમાં ફસડાઇ પડ્યો.

‘તમે ત્યાંજ ઠીક છો ! કાઉન્સીલર !’ જેને આપણે અત્યાર લગી મેઘજી તરીકે ઓળખતા હતા તેણે કહ્યું. ‘અને ત્રિકમજી ! *જરા પિસ્તોલ પરથી હાથ ઉઠાવી લો. એ ચાલાકી જવા દો. ચાલો પણ મૂકી દો ન હતર—હાં એમ. ચાળીસ હથીઆરબંધ સિપાઇઓ આ મકાનની આસપાસ છે. અને એમાંથી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેટલું ડહાપણબયું છે તેનો તમેજ વિચાર કરી લેજો. કેશવ ! એ લોકોનાં હથીઆર લઇ લે તો.’

અને બધાએ પોતાનાં હથીઆર સોંપી દીધાં. આનાકાની કરવાની એમનામાં હિંમત ન હતી. એમનાં હથીઆર ગયા પછી એ મેઢાંની માફક અભયખીથી બેસી રહ્યા.

‘આપણે છૂટા પડીએ તે પહેલાં થોડુંક કહી લઉં.’ ભગવાનદાસે જણાવ્યું. ‘હું ધારું છું કે તમારી તપાસ થાય ત્યાં સુધી આપણો મેળાપ થશે નહિ. એ દરમિયાન ખુરતો વિચાર કરવા જેવું કેટલુંક કહી લઉં. છેવટે ગ્હારો ભેદ ખુલ્લો કરું છું. હું પોતે જ પેસ્તનજીનો જન્મણો હાથ કે જે કહો તે—ભગવાનદાસ છું. તમારૂં મંડળ વિખેરવાનું કામ ગ્હને સોંપાયું હતું. ગ્હારે ઘણી સખત અને ભયંકર રમત રમવાની હતી; અને ઢોઘ પણ માણસ, ગ્હારૂં જ્ઞાતામાં જ્ઞાતું

માણસ પણ એ રમત હું રમું છું એમ જાણતું નથી. એની ખબર માત્ર ફોન કેશવને અને સરકારને જ હતી. પ્રભુની કૃપાથી એ રમતમાં હું જીત્યો છું.’

સાત શીક્ષા ચહેરાએ એના સામે જોયું. એમના દેખાવમાં અકથનીય તિરસ્કાર ભર્યો હતો. એણે એમની ભયંકર ધમકી પણ એમાં જોઈ. એની એને જરા પણ દરકાર ન હતી.

‘વખતે તમે એમ પણ માનતા હો કે રમત પુરી નથી થઈ. કોઈ પણ હિસાબે તમે હવે વધુ પાપ હાલ તુરત કરી શકશો નહિ. તમારા સિવાય મંડળના બીજા સાડ જાણુને આ વખતે જ પકડવામાં આવ્યા છે. મહેને જ્યારે આ કામ સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે મહારી માન્યતા હતી કે આવું કેં મંડળ હસ્તીમાં હશે જ નહિ પણ એ બધી વાત જાપાવાળાના કૃણદ્રુપ ભેજમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી હશે. એ લોકોએ મહેને કહ્યું કે એ બધું મંડળનું કામ છે એટલે તો હું ડર્યાન ગયો અને મંડળનો સબ્ય થયો. તે વખતે મહારી ખાત્રી થઈ કે મહારી માન્યતા ખરી હતી અને બધું મંડળ પરસ્પર બ્રાતૃભાવ વધારવાનું અને ઓળખણ તકાવવાનું સાધન હતું અને એને માટે જે કહેવાતું હતું તે તદ્દન વાહિયત અને વધારે પડતું હતું. એમ હોવા છતાં મહારે મહારું કામ કરવાનું હતું એટલે હું આ તરફ આવ્યો. અહીં આવતાં જ મહારી ભૂલ મહેને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ. જે કેં કહેવામાં આવતું હતું તે ખરું હતું અને એમાં ઘણો ઓછો સંભાર ભરાતો હતો એમ પણ મહેને જોયું. પછી એ જાતે જોવા ને જાણવા મહારે અહીં રહ્યા વિના ચાલે એમ ન હતું. મહેને ડર્યાનમાં કોઈનું ખૂન કર્યું ન હતું કે કોઈને માર્યો પણ ન હતો. તેમ જ કોઈ દહાડો મહેને ખોટા પૈસા પાડ્યા પણ નથી એ બધું મહારે તમારો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે કરવું પડ્યું હતું. જે પૈસા મહેને પાડ્યા છે એમ મહેને કહેલું અને તમને આપેલા તે ખરા હતા અને એનો એકંદરે સદુપયોગ થયો છે. એ બધી યુક્તિઓએ ધારેલી અસર કરી.

‘અને પછી મહેં મંડળના કામમાં ઉત્સાહ ભર્યો લાગ લેવા માંડ્યો. એમ પણ કહી શકાય કે હું પણ તમારા જેટલો જ ખરાબ હતો કે થયો હતો. એ તો જે કહેવું હોય તે કહેવાય પણ તમને હાથ કરવાને એ દાવમાં લાગ લેવાની જરૂર હતી. પણ ખરી હકીકત શી છે ? જે રાત્રે હું જોડાયો તેજ રાત્રે પેલા વૃદ્ધ રીંડાણીને મારવામાં મહેં લાગ લીધો. એને હું ચેતાવી શકું એમ ન હતો; કારણ કે એટલો વખત ન હતો છતાં એને પુરો કરતાં મહેં જ ત્રિફમજીને રોક્યો, એ વખતે એનો હાથ મ્હારે જ પકડવો પડ્યો નહિતર એ એને સાફ કરત. અને મહેં જો મ્હારું સ્થાન અવિચળ રાખવાને માટે મંડળમાં કેં સૂચના કરી હશે તો ઉરાડેલી ચલ્લી પકડી લેવાની મ્હારી તાકાત હશે તો જ કરી હશે; તે સિવાય નહિ. પેલા મી. ડન અને મેન્ડ્રીઝને હું બચાવી ન શક્યો કારણ કે એ બાબત ઘણી ગુપ્ત રાખવામાં આવી હતી. ભાઉ શિંદે એનું મકાન મહેં ઉડાવી દીધું તેને આગલે દિવસે જ લાગી ગયો એ મ્હારી સૂચનાનું પરિણામ હતું. એવા પણ ઘણા ગુન્હા બન્યા હશે કે જેમાં મ્હારું કેં ચાલી શકે એમ નહિ હોય અને એમાં મહેં અંતરાય નાખ્યો નહિ હોય છતાં ઘણી વખત બ્યારે બ્યારે તમારો શિકાર એક ને બદલે બીજે રસ્તે ચાલ્યો જતો, બહાર આવવાનું ધાર્યું હોય તે વખતે ઘરમાં ભરાઈ રહેતો અને શહેરમાં આવવાનો હોય ત્યારે ગામડામાં જ રહી પડતો કે આડો અવળો થઈ જતો ત્યારે ત્યારે એમાં મ્હારો હાથ હતો અને મ્હારી શક્તિ મુજબ હું એ લોકોને બચાવી લેતો. મંડળના માણસોને છેલ્લા કેટલાક મહિનામાં વિલે મ્હોંચે પાછા ફરવું પડ્યું હોય તે સર્વે કામમાં અંદરખાનેથી મ્હારો હાથ હતો અને હું ચાવી ફેરવ્યા કરતો.’

‘વિશ્વાસઘાતી !’ શ્યામરાયે દાંત કચડતાં કહ્યું.

‘એમ ! એટલો મોટો શિરપાવ આપવાની જરૂર નથી. પ્રભુની

નજરમાં ફાણુ વિશ્વાસપાતી છે એ જરા વિચાર કરી જોજો. તમે જ્યારે એ રીતે મ્હને નવાજો છો ત્યારે આ પ્રદેશમાં સેંકડો માણસ એવા પણ નીકળશે કે જે મ્હને શાંતિ અને મુક્તિના દૂત તરીકે વખાણશે. ગમે તેમ હોય પણ મહેં ગ્હારી ફરજ બજાવી છે અને તમારા ત્રાસમાંથી આ પ્રદેશને મુક્ત કર્યો છે. પ્રભુની પરમ કૃપાવાળા આ પ્રદેશને તમે નર્કસ્થાનમાં ફેરવી નાખ્યો હતો અને ન્હાનેથી મોટે સુધી દરેક તમારા ત્રાસથી તમારા સિતમથી અને તમારાં કાળાં કામથી કંપી ઉઠતું હતું એ બધાનો વિચાર કરતાં મહેં ખોટું ક્યું નથી. ત્રણ ત્રણ મહિના સુધી મહેં એ નર્કસ્થાનનો અનુભવ લીધો છે અને ફાણુ જાણે કયારે એનો અંત આવત તે નક્કી ન હતું. હજી એ હું થોભત પણ મ્હને ખબર પડી કે ગ્હારી ગુપ્ત હકીકત—મ્હારો ભેદ—બહાર પડે એમ હતો. એક એવો કાગળ આવ્યો હતો કે જે તમારા હાથમાં આવે તો તમે એટી જાવ. એનો જ ઉપયોગ કરીને મ્હારે તર્ત જ પગલાં ભરવાં પડ્યાં અને એનું પરિણામ તમે જુઓ છો. હવે એક જ બોલ. મ્હારે મરવાનો વખત આવશે ત્યારે હિચકારાની માફક મરવાને બદલે મહેં જે મર્દાનગીનું કામ ક્યું છે તે યાદ કરતો હું શાંતિથી મરીશ એ યાદ રાખજો. અને હવે કુંટન કેશવ ! આ બધાનો કબજો લઇ લે.’

હવે ઘણું થોડું કહેવાનું રહે છે. ધનજી જ્યારે બહાર ગયો ત્યારે મેઘજીએ એને એક ચીઠ્ઠી જયશંકરને ત્યાં મણિને પહોંચાડવા સાફ આપી હતી. એ કામ એણે રીતસર ક્યું હતું. ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં મણિ અને એના મેઘજીએ રેલ્વે કંપનીએ એમને માટે મોકલાવેલી સ્પેશીઅલ ગાડીમાં કાળી ખીણ છોડી.

વૃદ્ધ જયશંકર ચારેક દિવસ પછી વરમીસા છોડી ગયો અને પંદરેક દિવસ પછી મણિ અને મેઘજી—ભગવાનદાસનાં લગ્ન નૈરાખી ખાતે થયાં.

સ્થામરામ અને મંડળના સબ્યોની તપાસ દૂર દેશમાં ચલાવ-

વામાં આવી કે જ્યાં એ લોકો તરફથી કેંજ ત્રાસ આપી ન શકાય. એમણે મંડળના ખરાબ માર્ગે મેળવેલા પૈસા પાણીની માફક ખચ્ચાં પણ મંડળના એકેએક ભેદ અને એની રગેરગ જાણનાર ભગવાનદાસની જીભાની આગળ એમનો બચાવ બચ્ચાં ગયો અને એમનું કાંઈ જ ચાલ્યું નહિ. એમના ગુન્હા પુરવાર થયા અને આખરે આણુ મંડળ વિખરાઈ ગયું. શ્યામરાય બિંકણ બાપલાની પેઠે અવાતીસાં મારતો ફાંસીને માંચડે ચઢીને ભૂંડે મ્હોતે મૂએ એના બીજા આઠ સાથીદારોની પણ એજ વલે થઈ. તે સિવાય ઘણાને આશરે પચાસ પંચાવન જણને દસ ને પંદર પંદર વર્ષની સજા થઈ. એ રીતે ભગવાનદાસનું કામ ફતેહમંદીથી પાર પડ્યું.

અને હજી પણ એણે ધાર્યું હતું તેમ રમત રમાઈ ચુકી ન હતી. હજી તે પુરી થઈ ન હતી. એ રમત જીવનભરની હતી. પ્રસંગ મળતાં એ પુનઃપુનઃ રમવાની હતી ત્રિકમજી ફાંસીની સજામાંથી કમનસીબે બચી ગયો હતો અને ભગવાનદાસ માટેનું એનું આદરમાન જાણીતું હતું. એ સિવાય વનચંદ ને પ્રેમજી પણ કેદની સજામાં હતા.

એ લોકો ક્યારે છૂટશે એની પણ ભગવાનદાસે ગણતરી કરી રાખી હતી. અને એની ખાત્રી હતી કે એક દિવસ એની શાંતિનો અને એના શાંતિમય જીવનનો અંત આવવાનો હતો. જીવનની આ અખંડ રમતની બાજી પાછી તે વખતે ફરી મંડાવાની હતી.

કાંઈ પણ ભોગે ભગવાનદાસનો ઘડો લાડવો કરવાના એ બધાએ સોગન લીધા હતા. એમના વૈરની તૃપ્તિ એના લોહી સિવાય થાય એમ ન હતું. અને એ પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે એમણે અથાગ પ્રયત્ન પણ કર્યા.

એનો પત્નો એમણે લગાડ્યો અને એને નામ બદલીને ભાગી જવું પડ્યું. એ વખતે કમનસીબે એની પ્રિય પત્ની મણિ મરાળ પામી. એ નિઃસ્વાહ થઈ ગયો.

ત્યાંથી વળી એ ભાગ્યો અને પ્રાણજીવન નામ ધારણ કરી એ કુટલોક વખત રખડ્યો. એ અરસામાં એક સારા કૂળ સાથે એને સંબંધ બંધાયો અને એની સાથે એ અઢળક ધન કમાયો. દેવશંકર દેવે સાથે એ વખતે એને મેળાપ થયો.

અને ત્યાર પછી એને આપણે રંગભૂવનમાં જોઈએ છીએ. એ ત્યાં ફરીથી પરણીને રહ્યો છે અને પોતાનું જીવન સુખમાં વિતાવે છે.

એ સુખી જીવનનો અંત આવવા જેવો બનાવ શી રીતે બન્યો અને એણે શું કર્યું તે આપણે પહેલા ખંડમાં જોઈ ગયા છીએ.

*

છે વ ટ

અને હવે વાંચનાર મિત્ર ! અનંત કાળના મહાસાગરમાં વીસ વર્ષની નજવી ફૂંકી મારીને જે જોવાનું હતું તે આપણે જોઈ લીધું છે. પ્રાણજીવન પાઠકનું પૂર્વજીવન અને એનો જીવ લેવા માટે કરેલા ત્રિકમજીના પ્રયત્નનો લેદ આપણે હવે જાણી ચૂક્યા છીએ.

તે પછી પોલિસ કોર્ટમાં પ્રાણજીવનનો કેસ ચાલ્યો અને એની સામેનો ચાર્જ ધડાયા પછી એને સેશન કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો અને કુટલોક વખત એ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યા પછી નામદાર ન્યાય-મૂર્તિએ એને છોડી દીધો.

જયંતને એ ખબર મળી ત્યારે એ એને મળી આવ્યો અને સલાહ આપી આવ્યો કે કોઈ પણ પ્રયત્ને એણે હિંદુસ્તાન છોડવું

અને દૂર દેશમાં ચાલ્યા જવું. હજી એની સામે એક બળવાન અને સાધનસંપન્ન બેભું કામ કરી રહ્યું હતું અને એનો જીવલેણ ફટકો કદાચ વખતે પડશે એ કહી શકાય એમ ન હતું. હિંદુસ્તાનમાં એની રજમાત્ર સહિસલામતી ન હતી.

એ વાતને બે મહિના વહી ગયા અને અમારા સ્મરણમાંથી એ કેસ જતો રહ્યો હતો એવામાં અમને એક ચીઠ્ઠી મળી. એમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું :

‘અરે બાપરે ! જયંતરાય !’

એ જોધને જયંત હસી પડ્યો. એ કેણે લખી હશે અને કેમ લખી હશે તે ન સમજાયું. એની નીચે ન હતી સહી કે ન હતું લખનારનું નામ કે ઠેકાણું.

તે દિવસે સાંજે મોડેથી એક જણે ઘણા જરૂરના કામ-સર અમને મળવા માગ્યું. એ ખરર મળ્યા પછી તરત જ આપણા પૂર્વપરિચિત દેવશંકર દવે મળવા આવ્યા. એનો ચહેરો સફેદ પૂણી જેવો થઇ ગયો હતો.

‘અરે ભલા ભગવાન ! જયંતરાય ! મ્હારે ઘણા માદા સમાચાર આપને આપવાના છે.’ એણે કહ્યું.

‘મ્હેં ધાર્યું જ હતું.’ જયંતે કહ્યું.

‘આપને તાર બાર નથી મળ્યો ?’

‘પણ જેને મળ્યો તેની ચીઠ્ઠી હતી.’

‘બિચારો પ્રાણજીવન ! આખરે એ અકસ્માતનો ભોગ થયો. કહે છે કે એનું નામ ભગવાનદાસ હતું. બે હોય તે ખરૂં પણ મ્હારે મન એ પ્રાણજીવન જ રહેશે. મ્હેં આપને કહ્યું હતુંને કે એ લોકો ‘દામકા માડ’માં નાગાસાકી જવા ઉપડ્યાં હતા. અને બેએક અઠવાડીયાં થઈ ગયાં.

‘બરાબર છે.’

‘અને એ લોકો કાલે રાત્રે રંગુન પહોંચ્યાં. ત્યાંથી પદ્માવતીનો તાર છે—

‘સખત વાવાઝોડામાં તુતકપર ફરતાં પ્રાણુજીવનદાસ દરિઆમાં પડીને દેવલોક પામ્યા છે. શી રીતે એ અકસ્માત થયો એ કાઢીને સમજાવું નથી. પદ્માવતી.’

‘એમ બન્યું !’ જયંતે વિચાર કરતાં કહ્યું. ‘મ્હારે કહેવું જોઈએ કે એ લોકોએ બધું કામ બહુ સાવધાનીથી કર્યું છે.’

‘એટલે એવો કે અકસ્માત થયો જ નથી એમ આપનું કહેવું છે.?’

‘જરૂર. અકસ્માત હતો જ નહિ.’

‘એનું ખૂન થયું ?’

‘જરૂર. અને તે ઘણી જ સીકતથી.’

‘મ્હને પણ એવો વહેમ હતો. અરે ભક્ષા ભગવાન ! એ બદ-માસોએ જબરી જાળ ફેલાવી છે !’

‘ના ભાઈ ! ના’ જયંતે શાંતિથી જણાવ્યું. ‘એ લોકોની એમાં કરામત નથી. આ વખતે એક પ્રબળ બુદ્ધિવાન અને સાધન સંપન્ન તેમજ શક્તિશાળી ભેળું કામ કરી રહ્યું છે અને એ ભેળને પુષ્કળ પૈસા મળ્યા હોવા જોઈએ. એમ ન હોત તો ગયા વખતની માફક મહેનત મારી જાત. પણ આ પ્રયત્ન જે ભેળએ કર્યો છે તેણે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને પુરતી સાવધાનીથી અને બરાબર ગોઠવણ કરીને કર્યો છે એટલે એમાં કાઢી કે ચંદ્ર શકે એમ નથી. એમાં પ્રોફેસર ચેટરજીનો હાથ છે અને એણે જ બધી દોરી પોતાના હાથમાં રાખી છે.’

‘પણ એ શા માટે એમ કરે ?’

‘પોતાની આબરૂ અને પૈસા માટે. એને દરેક કામમાં ફોતેહ મેળવી જ જોઈએ. એની સંસ્થા ઘણી જ પ્રબળ છે અને

જ્યારે જ્યારે કામ કરે છે ત્યારે ત્યારે એવી સીફત વાપરે છે કે કાંઈ એમાં ખોડ ખાંપણ કાઢી શકે જ નહિ.’

‘તો પછી પેલા માણસને શી રીતે ખબર પડી ?’

‘એ એનો મદદનીશ છે એટલે અને પેલા હરામખોરોને બરાબર સલાહ મળેલી. આ તરફનું કામ કરવાનું હોવાથી પોતાને સફળતા મળે કે ન મળે એમ ધારીને એમણે પ્રો. ચેટરજીની મદદ લીધી અથવા સારી રકમ આપવાની કરીને એને કામ સોંપ્યું. સૌથી પહેલાં તો સમાજનો માણસ જાતે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાયો અને એણે શું કર્યું ને શું થયું તે આપણે જાણીએ છીએ. એની નિષ્ફળતાના સમાચાર મળ્યા પછી પ્રો. ચેટરજી જાતે જ કૈં કરશે અને એમાં જરા જેટલી છટકવા બારી રાખશે નહિ એવી મહારી ખાત્રી હતી તેથી જ તમારી અને પદ્માવતીની રૂબરૂમાં જ મહેં આણજીવનને બરાબર ચેતવણી આપી હતી. અને એ ચેતવણી મળ્યા છતાં ય શું પરિણામ આવ્યું તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.’

‘અને આપણે આમ હાથ જોડીને બસીજ રહીશું ? એની સામે કાંઈથી કાંઈ જ થઈ શકે એમ નથી ?’

‘એવું મહાર્ કહેવું નથી.’ જાયંતે જણાવ્યું. ‘હું’ એમ નથી કહેતો કે એને મહાત કરી શકાય એમ નથી પણ એ પ્રયત્ન કરવાને પુરતો સમય જોઈએ, અને વખત આવ્યે એ મહારે હાથ ધર્યા સિવાય છૂટકો નથી.

થોડી વાર સુધી અમે શાંત વિચારમાં બેસી રહ્યા. એ વિચિત્ર માણસના ભેદનો પડો ઉકેલવાની જાયંત વેતરણ કરી રહ્યો હતો. અને એના એ પ્રયત્નોનું પરિણામ વાંચનાર મિત્ર ! વખત આવ્યે રજુ કરવા હું ચૂકીશ નહિ.

કાળને કિનારે

એક વાર વાંચી જાવ. જયંતનાં જવલંત પરાક્રમોનાં
એટલાંજ રસિક બીજાં પુસ્તકો પણ મળી શકે છે,
એ વાંચવાની ઇચ્છા તમને થયા સિવાય નહિ રહે.

જયંતનાં જબ્બર સાહસો

એ જયંતનાં પરાક્રમોની અદ્ભુત રસજરતી
ખાર વાર્તાઓ છે. કિંમત ચાર રૂપીયા.

જયંતનાં અદ્ભૂત પરાક્રમો

એ પણ જયંતનાં જયસાહસોની નવ
વાર્તાઓ રજુ કરે છે. કિંમત અઢી રૂપીયા

*

એક વાર હાથમાં લીધા પછી જયંતની પરાક્રમ કથા
પુરી વાંચ્યા સિવાય પુસ્તક ખાણુએ મૂકવાનું મન
થવું નથી એવા એને માટે અનેક અભિમાય
મળ્યા છે. તમને પણ એવા અતુલ્ય થશે જ
તે પછી

જયંતની સાહસકથાઓ

જેમાં જયંતની રસિક અને ભાવપૂર્ણ પરા-
ક્રમ કથાઓ આપવામાં આવશે તેના
અમાઉના આહત્તરિકે તમારું નામ નોંધાવો

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ
વઢવાણ સીટી

નાગરદાસ ઇ. પટેલ

નાં બી જાં પુસ્તકો

*

જયંતનાં જન્મર સાહસો

જયંતનાં અદ્ભૂત સાહસોની કથાઓ ૪-૦-૦

જયંતનાં અદ્ભૂત પરાક્રમે

જયંતની પરાક્રમકથાઓ ૨-૮-૦

સફેદ ઠગ

હુપી પોલિસનાં પરાક્રમોની વાર્તા ૪-૮-૦

નવવહ્લરી

અલંકાર સાહિત્યનું અન્નેડ પાઠ્ય પુસ્તક ૨-૮-૦

શશિકલા

ગુજરાતની એક જૂની પ્રેમકથા ને કાવ્ય ૨-૦-૦

હવે પછી

બાણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમે

પંડિતજીનાં હાસ્યરસિક પરાક્રમે

જયંતની સાહસકથાઓ

જયંતનાં નવાં પરાક્રમે

રખડેલ અને બીજી વાર્તાઓ

અનેક રસપૂર્ણ હુકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

*

સુભતિ નાગરદાસ પટેલ અને નાગરદાસ

ઇ. પટેલનાં બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકો

*

અમારી વાર્તાઓ : બાલ વાર્તાઓ ૦-૮-૦

અમારી બીજી વાર્તાઓ : ” ૦-૮-૦

અમારી ત્રીજી વાર્તાઓ : ” ૦-૧૨-૦

અમારી વાર્તાઓ : પહેલી : બીજી અને ત્રીજી : ૨-૦-૦

હ રે ક જિ હિ યુ ક સે હર ને ત્યાં મ જ રો

રસિક નવલકથા માળા

નાં પુસ્તકો

*

અમરકાંચિક ખૂન	૨-૦-૦
આમાનો ખળનો	૨-૦-૦
શેરલોક હોમ્સનાં સાહસકર્મો	૨-૦-૦
ભયંકર ભેદ	૨-૮-૦
કુટુંબીનું કારસ્થાન ભાગ ૧ : ૨	૫-૦-૦
સ્નેહલગ્નની સુંદરી	૩-૮-૦
દુર્ભાગી દારા	૩-૦-૦
ચાલીસ ચહેરાનો માણસ	૩-૮-૦
સફેદઠંગ	૪-૮-૦
સોનેરીટોળી	૪-૮-૦
પાટલીપુત્રની પડતી	૪-૮-૦
ભૂલનો ભોગ	૪-૦-૦
દિવાની કે શાણી ? ભાગ ૧ : ૨	૮-૮-૦
વિપત્તિનું વાદળ	૩-૮-૦
શ્રીમંત સહારક મંડળ	૪-૦-૦
વેર વસૂલ ભાગ ૧ થી ૪	૧૨-૦-૦
પંચાસરનો જ્યોતિષી ભા. ૧ : ૨	૬-૦-૦
ઐશ્વર્યનવાલા	૨-૦-૦
પ્રેમની ખુમારી ભાગ ૧ : ૨	૬-૦-૦
વિચિત્ર જગત્	૩-૦-૦
અદભૂત હુયરો	૩-૮-૦
રાજમાર્ગ	૩-૦-૦
આણ કે અતિથા ?	૩-૮-૦
જાગીરદાર કે જલ્લાદ ?	૨-૦-૦
જયંતનાં જખ્ખર સાહસો	૪-૦-૦
આણશંકર પંડિતજીનાં પરાક્રમો	છપાય છે

પુંજલાલ લગવાન પારેખ
વઢવાણ સીટી

જાંદગીની જરૂરીયાત દેહને દીપાવતા દાગીના છે

જાળવી રાખેલા દાગીના જરૂરના પ્રસંગે
લીડલ'જન ભગવાનની ગરજ સારે છે
માટે દાગીના વસાવે

*

સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનાં સૌંદર્યને શોભાવતા અને
વધારતા, છેલ્લામાં છેલ્લી દબના, ભાતભાતના
મનોહર દાગીના ખરીદવા

મહેતા ચત્રભુજ ઈશ્વરલાલ

ની જૂની અને જાણીતી દુકાનની મુલાકાત લેયો

અમારે ત્યાં કુશળ કારીગરો પાસે નૂની તથા નવી ડિઝા-
ઈનના હાથ, પગ, કાન, વિગેરે ફરેક અંગોને શોભાવનારા,
ભાતભાતના, શુદ્ધ સોના ચાંદીના દાગીના તૈયાર કરાવી
સ્ટોકમાં રાખવામાં આવે છે તેમજ ભાતભાતના નાના મોટા
ઈમીટેશનના દાગીના પણ મળે છે. એકવાર અમારી દુકાનની
મુલાકાત લઈ ખાત્રી કરી જુઓ.

વેપારીઓને પણ એકવાર નમુના માટે ઓર્ડર આપવા
અમારી ખાસ ભલામણ છે. ફરેક ભાતનો મનપસંદ દાગીનો
વખતસર તૈયાર કરી આપીશું.

ઠગવાની બિધકુલ ધાસ્તી નથી.

સસ્તી મળુરી અને ઓછો નફો
એ અમારો. મુદ્રાલેખ છે.

મહેતા ચત્રભુજ ઈશ્વરલાલ
વઢવાણ સીટી

